

У КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

КИЇВ

6

1967

НОВІ КНИГИ

БАНЕВ М.— Город революционной славы (По местам борьбы за власть Советов в Одессе 1917—1920 гг.), изд-во «Маяк», Одесса, 1967, 99 с. с илл.

БОРИСОВА Т. М. та ін.— Історичні та пам'ятні місця Харківщини, вид-во «Прапор», Харків, 1966, 366 с. з іл.

ГАПУСЕНКО І. М.— Борьба східних слов'ян за вихід до Чорного моря, вид-во «Наукова думка», К., 1966, 152 с.

ГОШКО Ю. Г.— Громадський побут робітників Західної України (1920—1939 рр.), вид-во «Наукова думка», К., 1967, 263 с.

ГУРЖІЙ І. О., ЛЕЩЕНКО М. Н.— Борьба трудящих України за соціальне і на-

ціональне визволення (XIV—XVI ст.), т-во «Знання» Української РСР, К., 48 с.

ГУСЛИСТИЙ К. Г.— До питання про утворення української нації, т-во «Знання» Української РСР, К., 1967, 53 с.

Дружба та співробітництво народів України та Польщі, вид-во Київського ун-ту, К., 1967, 159 с.

КОРЕЦЬКИЙ Л. М., ПАЛАМАР-ЧУК М. М.— Географія промисловості Української РСР (Умови формування промислових територіальних комплексів), вид-во «Наукова думка», К., 1967, 327 с.

ЛАВРОВ В.— Опаленное сердце, изд-во «Донбасс», Донецк, 1967, 40 с. с илл.

До уваги читачів. Редакція звертається до всіх авторів з проханням надсилати статті в двох примірниках (обов'язково — перший), надруковані на машинці через два інтервали, обсягом не більше 25 стор., повідомлення — 20, замітки і листи — до 10 стор. Не прийняті до друку рукописи авторам не повертаються.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 6
(75)
ЧЕРВЕНЬ
1967

РІК ВИДАННЯ
ОДИНАДЦЯТИЙ

Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КІРС

З М І С Т

СТАТТІ

- Ф. П. Шевченко — «Українському історичному журналу» 10 років 3

Назустріч 50-річчю Великого Жовтня

З історії інтернаціональних зв'язків

- А. В. Кудрицький — Участь громадян Радянської України в партизанському русі Франції 11
О. М. Швидак (Луцьк) — КПП і КПЗУ в боротьбі за виховання інтернаціональної єдності трудящих Польщі і Західної України (1929—1933 рр.) 20
З. Ф. Костицькіна (Одеса) — Роль безпартійних конференцій у політичному вихованні трудящих національних меншостей України в 1921—1925 рр. 31
Й. Цельт (НДР) — Російська секція Комуністичної партії Німеччини та інтернаціоналісти й військовополонені українці (1919—1921 рр.) 40

Методологія та методика історичних досліджень

- К. Д. Петряєв (Одеса) — Про методику історіографічних досліджень 49

ПОВІДОМЛЕННЯ

- А. Ф. Мінгазутдінов — Діяльність Комуністичної партії по патріотичному вихованню воїнів у період визволення України від фашистських загартбників 55
О. О. Карлов — Конституція Молдавської РСР та її історичний розвиток 64
С. І. Комарницький (Чернівці) — Роль прогресивної преси в революційному вихованні трудящих Північної Буковини (20—30-і роки ХХ ст.) 73
О. Я. Лисенко — З історії розвитку ідей соціального прогресу на Україні в другій половині ХІХ ст. (70—80 рр.) 83

ЗАМІТКИ

- А. А. Лукашенко — Педагогічні училища Української РСР у період семиріччя (1959—1965 рр.) 92
А. А. Недух (Харків) — Округ у системі адміністративно-територіального поділу УРСР 96
А. Д. Забара (Полтава) — Профспілкові організації України в боротьбі за встановлення 8-годинного робочого дня в період двовладдя 100
М. Ф. Котляр — Загадка Святослава Всеволодовича Київського 104

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА», КИЇВ, 1967.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

- Листи до М. Я. Мамає та членів його бригади. Підготував до друку П. Г. Дяченко (Луганськ) 110

СПОГАДИ

- В. М. Лапіна (Одеса) — З історії одеського більшовицького підпілля 119

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- О. М. Філатова (Суми) — Використання кіно при викладанні історії та суспільствознавства 124

НАШ КАЛЕНДАР

- Г. Г. Голубова — Червнені події на Україні в 1917 році 128
 В. М. Скачков (Харків) — 45 років Книжкової палати УРСР 129
 П. І. Гнип — Перший на Україні та в Росії (До 75-річчя київського трамвая) 131
 Д. І. Мишко — Селянсько-козацьке повстання на Україні під проводом Павла Бута (До 330-річчя повстання) 133
 Ф. К. Сарана — 75-річчя з дня народження Ю. О. Меженка 135
 М. М. Кравець (Львів) — Видавець «Руської історичної бібліотеки» (До 120-річчя з дня народження О. Г. Барвінського) 137
 Я. І. Дзира — Творець «Запорозької старини» (До 155-річчя з дня народження І. І. Срезневського) 138

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- М. І. Москаленко — Мемуари більшовиків України епохи «Звезды» і «Правды» 141
 С. Я. Кечмар (Львів) — Питання історії України в Британській Енциклопедії 146

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- Є. І. Цимбал (Одеса) — М. Зотов. Наперекір смерті 149
 М. І. Марченко, М. З. Петренко — Нариси з історії українського містечтва 150
 Й. Т. Щербина, Г. А. Арутюнов (Москва), Ю. І. Кир'янов (Москва) — П. Лавров. Рабочее движение на Украине в период нового революционного подъема (1910—1914 гг.) 153

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- В. П. Шевчук, А. Г. Слюсаренко — Ювілейна XXIV наукова сесія в Київському державному університеті 156
 А. І. Алаторцева (Москва) — Обговорення доповіді «Журнал «Літопис революції» та його роль у розвитку історичної науки на Україні» 157
 О. А. Кірсанова (Львів) — Відзначення 60-річчя Б. К. Дудикевича 158
 Іван Петрович Крип'якевич 159

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

- Ф. П. Шевченко (головний редактор), І. Л. Бутич, А. М. Гаєвський, І. О. Гуржій, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, П. М. Калениченко, С. М. Королівський, І. П. Крип'якевич, П. А. Лавров, Л. П. Нагорна (заст. головного редактора), В. І. Петров, А. В. Санцевич, В. А. Чирко, П. М. Шморгун.

Відповідальний секретар І. В. Лупандін

Адреса редакції: Київ, 1, Кірова, 4. Телефон: Б 9-71-31

Украинский исторический журнал, № 6, 1967

Выходит ежемесячно
(На украинском языке)

Технічний редактор Л. А. Стражник.

Коректор Л. Ф. Волкова.

БФ 01585. Зам. К-79. Тираж 7228. Формат паперу 70×108^{1/16}. Друк. фіз. аркушів 10,0. Умовн. друк. аркушів 14,0. Обліково-видавн. аркушів 16,67. Здано до складання 28.IV 1967 р.
Підписано до друку 12.VI 1967 р.

Київська обласна друкарня, вул. Леніна, 19.

Статті

Ф. П. ШЕВЧЕНКО

«УКРАЇНСЬКОМУ ІСТОРИЧНОМУ ЖУРНАЛУ» 10 РОКІВ

Цього року народи СРСР в умовах розквіту своїх творчих сил і величезних досягнень відзначають знаменну дату в історії нашої Батьківщини — 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Трудящі нашої країни під керівництвом Комуністичної партії відкрили народам усього світу єдино вірний шлях до визволення від соціального й національного гноблення, до вільного й щасливого життя.

В результаті побудови соціалізму сталися докорінні зміни в економіці й класовій структурі радянського суспільства, у взаємовідносинах між народами нашої багатонаціональної Вітчизни. На небувалу височінь піднявся їх культурний рівень. Великих успіхів досягнуто у розвитку всіх галузей науки, в тому числі й історії.

Марксистсько-ленінське вчення про закони розвитку людського суспільства є ідейно-теоретичною основою радянської історичної науки. Вона розвивалася в боротьбі проти всіляких ворожих теорій і перекручень, проти спроб ревізувати марксизм-ленінізм.

За соціалізму історична наука, відображаючи об'єктивний хід історії, завжди була нерозривно зв'язана з життям народу. Історик не може бути стороннім спостерігачем, стояти над подіями. Це активний боець, який шукає відповіді на важливі питання, що їх ставить життя.

Радянські історики, зокрема українські, завжди виступали активними борцями за перемогу соціалізму. Свідченням цього є їх численні праці про Велику Жовтневу соціалістичну революцію, з якої почався корінний перелом в історії нашої країни й усього людства, про керівну роль Комуністичної партії в нашому суспільстві, про героїзм, виявлений радянським народом у роки громадянської війни та іноземної інтервенції, про будівництво соціалістичного ладу і його торжество в СРСР, про перемогу Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні, про розвиток нашої країни в післявоєнні роки.

Серед масового читача заслужену увагу здобули й праці радянських істориків про далеке минуле нашої країни, про героїчну боротьбу робітничого класу і трудового селянства проти гноблення й експлуатації, про розвиток суспільно-політичного життя і культури різних народів. У полі зору радянської історичної науки завжди був і буде весь багатогранний процес розвитку людства — від найдавніших часів до наших днів. Нині немає галузі історичного знання, яка б не розроблялася в радянській історіографії. І хоч історик пише про минуле, іноді дуже давнє, він завжди шукає відповіді на питання, які хвилюють сучасне йому суспільство.

Радянські історики розробляють теми, що розширюють пізнання світу, відкривають у ньому нові й нові сторони, сприяють розвиткові суспільства. Цим можна пояснити дедалі зростаючий діапазон, значне розширення проблематики історичної науки в епоху соціалізму й переходу до комунізму.

Працюючи в творчому контакті з науковцями всієї нашої країни, історики Української РСР вносять свій відчутний вклад у розвиток радянської історичної науки. Над дослідженням численних проблем вітчизняної й зарубіжної історії в республіці працює багато працівників різних наукових закладів, викладачів вузів і шкіл.

Велику роль у розвитку історичної науки, зміцненні її зв'язків з життям відіграє періодична фахова преса, оперативно повідомляючи про найновіші наукові досягнення, сприяючи координації досліджень, творчому обмінові думками, допомагаючи науковцям ліквідувати прогалини, недоліки й помилки в своїй роботі. Вона має висвітлювати багатогранний, часто складний розвиток наукових знань. Та обставина, що на Україні довгий час не було спеціального історичного журналу, негативно відбивалася на розвитку історичної науки в республіці.

З липня 1957 р. почав виходити «Український історичний журнал». Це стало знаменною подією в науковому житті республіки, ще одним переконливим свідченням піклування Комуністичної партії й Радянського уряду про розвиток історичної науки на Україні.

«Український історичний журнал» — орган Інституту історії Академії наук УРСР та Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС — є єдиним у республіці періодичним виданням, що публікує наукові дослідження з історії українського народу від найдавніших часів до наших днів — про його героїчну боротьбу за соціальне й національне визволення та створення Української Радянської держави, за побудову соціалізму й комунізму в нашій країні, про діяльність Комуністичної партії України — складової частини КПРС. На журнал покладено завдання висвітлювати питання пролетарського інтернаціоналізму й радянського патріотизму, дружби українського народу з усіма народами Радянського Союзу, історичних зв'язків України з зарубіжними країнами, зокрема країнами соціалістичної співдружності, світового революційного руху й міжнародних відносин. Він приділяє значну увагу методології й методиці історії та її викладання, повідомляє про стан і розвиток історичної науки. Завданням журналу є також викриття ворожої, буржуазної ідеології та фальсифікації історії. Такий широкий профіль та багатопроBLEMність зумовлені тим, що це поки що єдиний в республіці історичний журнал. Завдання, які він ставить перед собою, аналогічні тим, що стоять перед істориками республіки на даному етапі.

Журнал розрахований головним чином на істориків-науковців, викладачів історії вищих та середніх учбових закладів, пропагандистів і лекторів, на партійний і радянський актив та студентів історичних факультетів. Таке широке коло читачів значною мірою впливає на його тематику. Журнал необхідний зокрема тим, хто працює над розробкою питань історії України, хто цікавиться героїчним минулим нашої Вітчизни й прагне використати його для виховання трудящих у дусі відданості справі комунізму.

10 років з часу виходу в світ першого номера «Українського історичного журналу» — малий відрізок часу в історії. Однак він дає підставу говорити про певні наслідки його роботи, побачити в них позитивні сторони й недоліки, визначити перспективи на майбутнє. Ювілей — це огляд творчих успіхів, облік уже виконаного, а також привід для визначення того, що слід ще зробити.

Журнал — це своєрідний барометр стану науки, тих зрушень, які в ній відбуваються. Минуле десятиріччя його існування збігається з творчим піднесенням історичної науки в нашій країні. Це стосується не тільки кількісного боку справи. У розробці багатьох питань на основі творчого застосування марксистсько-ленінського вчення сталися й

якісні зрушення. Це знайшло своє відображення й на сторінках журналу. В 1957—1964 рр. він виходив раз на 2 місяці, а з січня 1965 р.— став щомісячним, що є свідченням не тільки зрослих потреб історичної науки, яка весь час розвивається, а й створення для цього відповідних умов. З самого початку свого існування журнал став всеукраїнським органом, а за тематикою й колом авторів вийшов за межі республіки.

За 10 років у 75 номерах журналу опубліковано 2684 матеріали 3094 авторів. Такі цифри говорять самі за себе. В журналі постійно вміщуються статті, повідомлення, замітки, огляди джерел і літератури, календар визначних подій, критико-бібліографічні матеріали, методичні розробки для викладачів та пропагандистів, хроніка та інформація про наукове життя. В ньому публікуються спогади, документи й матеріали, статті з методології та методики історичної науки, історіографії, спеціальних історичних дисциплін, листи до редакції тощо. Вміщення тих чи інших матеріалів залежить не стільки від їх наявності в редакційному портфелі, який дедалі зростає, скільки від обсягу журналу. Все більше відчувається, що один журнал багатопроблемного характеру вже не може задовольнити великого авторського колективу, не може повністю врахувати інтереси різних кіл читачів.

За час свого існування «Український історичний журнал» одержав позитивну оцінку наукової та читацької громадськості не лише Радянського Союзу, а й зарубіжних соціалістичних країн. Про це свідчать огляди та рецензії, які в різний час було опубліковано в журналах («Вопросы истории», «История СССР», «Комуніст України», «Преподавание истории в школе», «Квартальнік гісторични» та інших) і газетах, виступи на читацьких конференціях. Поряд з цим було зроблено чимало критичних зауважень, спрямованих на піднесення наукового рівня й політичної заостреності вміщуваного матеріалу. Редколегія разом з авторами вживала заходів, щоб збільшити кількість матеріалів теоретичного й узагальнюючого характеру з найважливіших проблем історичної науки, розширити й урізноманітнити їх тематику, поліпшити стиль викладу тощо. Йдеться про піднесення рівня журналу відповідно до серйозних вимог, що нині ставляться перед історичною наукою. Треба добитися того, щоб він став справжньою трибуною істориків республіки. На цьому шляху є певні успіхи, але ще багато слід зробити. Важливо, щоб журнал і його автори не зупинялися на досягнутому, а прагнули бути в перших рядах дослідників історичного минулого й сучасності.

Не можна забувати однієї важливої обставини. Журнал, авторський колектив і читачі взаємозв'язані. Вони складають своєрідний трикутник. Тісна взаємодія цих трьох сторін конче необхідна. Як журнал і автори не можуть нехтувати читачів, так і останні не повинні бути байдужими до перших. Журнал відіграє важливу роль своєрідного посередника між автором і читачем. «Український історичний журнал» за 10 років мав певні успіхи саме через те, що значна частина опублікованих у ньому матеріалів увійшла в науковий фонд, знайшла своїх читачів.

У цій статті не має можливості навіть коротко зупинитися на змісті журналу за десять років. До того ж мова про це не один раз йшла в опублікованих оглядах. Тут ми розглянемо тільки деякі загальні питання, що, на нашу думку, визначають його характер.

У науковій роботі журнал відіграє специфічну роль. Характер вміщуваного матеріалу, його обсяг здебільшого не дають можливості розв'язати великі питання. Але правильна постановка проблеми має бути поштовхом до дальшої поглибленої її розробки. Це стосується й нашого журналу. В ньому піднімалося ряд питань саме в такому плані. Так,

наприклад, це можна сказати про друкування матеріалів під рубрикою «Математику на службу історичної науки», про місце соціології в історичних дослідженнях, а також про статті методологічного й методичного характеру тощо. Не завжди воно давало бажаний і швидкий результат, але постановка того чи іншого питання свідчила про те, що ця справа назріла. Ґрунтовно дослідити питання можна в монографічній праці. Проте це зовсім не означає, що лише монографія є науковим дослідженням. Цінність наукової праці визначається не розмірами, а тими ідеями, які вона вносить у науку. Дуже часто буває, що саме з журнальної статті починається глибоке дослідження проблеми.

Журнал має також служити справі нагромадження нових історичних фактів, які згодом можуть бути використані для узагальнюючих праць. Щодо цього «Український історичний журнал» за 10 років досяг значних успіхів. Матеріали, опубліковані на його сторінках, широко використовуються істориками.

Одним з важливих завдань кожного наукового періодичного видання було і є визначення назрілих проблем, що стоять перед певною галуззю науки. Про стан історичної науки в республіці, а частково й поза її межами, в «Українському історичному журналі» йшлося не один раз. Це знайшло своє відображення в численних оглядах, статтях історіографічного характеру, рецензіях тощо. Однак у них часто лише фіксувалися факти, а узагальнень і висновків, які б націлювали науковців на розробку нових питань, на відкриття нових аспектів у наукових дослідженнях, було мало. Підсумування зробленого має відбуватися одночасно з визначенням нових завдань. І коли цього ще було мало, то провина тут і журналу, що допускав таке, і тих авторів, які бралися за непосильну для них роботу.

Координація досліджень набула особливого значення в наш час, коли науковою працею займаються не одиниці, а тисячі людей. Те, що в журналі цій справі приділялася увага, знайшло своє відображення в ряді матеріалів. Щоправда, координація досліджень залежить не тільки від журналу, а й великою мірою від відповідних установ. Проте матеріалами постановочного характеру про координацію він міг поживити цю роботу, від якої залежить розвиток науки в республіці. Журнал має приділяти більше уваги цій справі, зважаючи також на ту обставину, що ряд проблем розробляється не лише на Україні, а й у інших радянських республіках. Координація досліджень, на нашу думку, має знайти значно ширше висвітлення не тільки в «Українському історичному журналі», а й у всесоюзних наукових періодичних виданнях.

Розвиток історичної науки значною мірою залежить від стану розробки багатьох проблем в інших галузях суспільних наук. Не можна з достатньою глибиною висвітлити історію народу, не спираючись на дані та результати, здобуті економістами, філософами, літераторами, мовознавцями та іншими дослідниками життя й розвитку людського суспільства. Координація досліджень має сприяти творчому контактові між істориками й працівниками інших галузей суспільних наук. Та поки що з різних причин представники цих галузей знань були рідкими гістьми в журналі й приходили вони не завжди з вагомими матеріалами. Можливо, це значною мірою залежало від того, що для гостей ще не були широко відкриті його двері і їх не дуже запрошували. Спільні наукові інтереси й справа координації досліджень вимагають, щоб і тут журнал домігся певних зрушень.

На сторінках видання в своєрідних обставинах відбувається зустріч істориків для спільної розмови, обміну думками, дискусії. Відомо, що в ході дискусії зосереджується увага на назрілих питаннях, які

поставило життя, визначаються шляхи їх розв'язання. Тільки таким шляхом можна розкрити всю безпомічність і шкідливість, що її приносить науці застій думки й нескінченне повторення відомого.

Необхідно використати всі створені в нашій країні сприятливі умови, щоб творчі обговорення відбувалися в дружній, діловій, творчій атмосфері, пройнятій колективним прагненням розв'язувати назрілі проблеми. Проте в історичній науці ще надто мало дискусій і творчих обговорень. Не завжди вони ведуться на високому науковому рівні. Це є одним із свідчень недостатнього розвитку теоретичної думки, що відбилося й на «Українському історичному журналі», де, крім статей про значення й необхідність дискусій, дуже мало вміщувалося матеріалів з приміткою, що вони друкуються в порядку обговорення. Ще менше було відгуків на такі матеріали. Не частими були рубрики «Повертаючись до надрукованого», не відбувалося широкого творчого обговорення кардинальних проблем. виправити цей недолік у роботі журналу можна тільки з активною участю наукової громадськості.

Незаперечно, що історична наука зможе нормально розвиватися й виконувати покладені на неї завдання лише в разі, коли всі її періоди та напрями розроблятимуться рівномірно, коли їм приділятиметься належна увага. Надмірне зацікавлення одним якимсь періодом або проблемою може призвести до втрати історичного підходу до явищ і подій, до зникнення закономірності — цього стрижня історичної науки, без чого вона не зможе розвиватися й перетворюватиметься в набір не пов'язаних між собою фактів. Не все гаразд було щодо цього й у журналі. Траплялися випадки тематичної й хронологічної одноманітності публікацій. Нехтувалася та обставина, що у висвітленні різних періодів історії все залежить не стільки від кількості вміщуваних матеріалів, скільки від їх якості та новизни. Останнім часом відбулися певні позитивні зрушення в цьому відношенні, про що свідчать численні відгуки читачів. Висококваліфіковані спеціалісти з усіх періодів і різноманітної проблематики історії, які працюють на Україні, зможуть допомогти журналові підняти на вищий рівень висвітлення важливих проблем.

Оглядаючись на десятирічний шлях, пройдений журналом, можна зупинитися і на багатьох інших питаннях його роботи. Так, слід більше приділяти уваги розробці різних спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін, цієї відсталой ділянки історичного фронту на Україні. Від їх розробки значною мірою залежить якість наукової продукції, глибше вивчення фактів, розуміння першоджерел. Журнал також дуже мало приділяв уваги науковій організації праці істориків, справі викладання історії й підготовки кадрів спеціалістів з цієї галузі.

Можна б назвати й інші проблеми, позначені в журналі лише пунктиром, а не проведені належною лінією. Все хороше, позитивне, що він дав читачам за 10 років, безперечно, має знайти на його сторінках продовження, розвиток і вдосконалення. Все ж те, що не виправдало себе, різні недоліки повинні бути усунуті й виправлені. Досягти цього можна тільки з активною участю широкого кола кваліфікованих авторів. «Український історичний журнал», як і кожний інший радянський друкований орган, — це справа не одинаків, а великого колективу, що складається з авторів і працівників журналу. Про перших слід хоч коротко згадати. За десять років існування «Українського історичного журналу» можна сказати багато конкретного про його авторів.

Взаємини між авторами й журналом не зводилися лише до принципу — автор бажає надрукуватися, а журнал має можливість опублікувати. Вони набагато складніші. Почати хоча б з того, що авторські пропозиції й можливості журналу не завжди перебувають у гармонійній єдності. Пропозицій багато, редакційний портфель з року в рік

збільшується, але обсяг журналу залишається без змін. Прийняті до друку матеріали довго чекають своєї черги (іноді рік-два). І є небезпека, що ці терміни зростатимуть. Таке залежування матеріалів зовсім нестерпне, бо стримує розвиток науки. В зв'язку з цим журнал мав і має нарікання з боку численних авторів. Однак уникнути цього, заради цієї неприємної справи в умовах існування одного тільки республіканського історичного багатoproфільного видання важко. І все ж слід сказати, що журнал домогся значних досягнень у справі створення авторського колективу. Протягом 10 років у 75 його номерах авторами були представники 102 місцевостей України, в тому числі не тільки столиці й обласних центрів, а й багатьох міст і сіл республіки. Це відрадне явище свідчить про широке географічне розміщення істориків, які займаються науковими дослідженнями. Звертає на себе увагу та обставина, що майже половину авторів (від 44 до 50%) становлять кияни. Це можна вважати закономірним явищем. Адже в Києві зосереджено чимало різних наукових та учбових закладів, де працює багато істориків. Наявний редакційний портфель дає підставу твердити, що сторінки журналу можна заповнювати тільки матеріалами киян. І коли цього не сталося, то, отже, і на так званій «периферії» є чимало істориків, дослідження яких заслуговують на публікацію. Слід зазначити, що після Києва за кількістю авторів публікацій йдуть Харків, Львів, Одеса, Ужгород, Дніпропетровськ, Кам'янець-Подільський, Чернівці, а також інші міста республіки.

Географічне розміщення авторського колективу виходить за межі республіки. В числі авторів важливих і цікавих статей, опублікованих у журналі, були історики Москви, Ленінграда, Мінська, Кишинєва, Тбілісі, Баку, Єревана, Алма-Ати, Ташкента, Фрунзе, Риги, Талліна, Вільнюса, Уфи, Ростова-на-Дону, Куйбишева, Воронежа, Новосибірська, Владивостока та багатьох інших міст Радянського Союзу. Це також одне із свідчень того, що журнал відіграє певну роль у справі співробітництва між істориками України та інших братніх республік.

Слід також відзначити, що за 10 років опубліковано ряд матеріалів авторів, які проживають за рубежом. Серед них автори з Польщі (Варшави, Кракова, Вроцлава, Ополля, Катовіц), Чехословаччини (Праги й Братіслави), Румунії (Бухареста й Серета), Угорщини (Будапешта й Дебрецена), Німецької Демократичної Республіки (Берліна, Йени, Лейпціга), столиці Болгарії — Софії, з Канади. Отже, журнал має й певне міжнародне значення.

Авторський колектив різноманітний за своїм складом також і в іншому відношенні. В журналі друкувалися історики, широко відомі в науковому світі, а також і ті, що тільки вступали на наукову ниву. В різний час у ньому опубліковано статті академіків АН СРСР Є. М. Жукова, Б. М. Кедрова, М. В. Нечкіної, членів-кореспондентів АН УРСР І. О. Гуржія, М. І. Супруненко, А. Т. Чеканюка, М. С. Бібікова, Є. С. Шаблювського, Є. П. Кирилюка, заслужених діячів науки УРСР К. К. Дубини, А. П. Ковалівського, К. І. Стецюк. Активно співробітничав у ньому як автор і член редколегії нині покійний академік АН УРСР І. П. Крип'якевич. Виступали з цінними публікаціями в журналі академік Г. Яблонський з Польщі, академік Деже Немеш з Угорщини, а також інші відомі зарубіжні історики. В республіці немає докторів історичних наук, які б не публікували своїх матеріалів у журналі. Багато нині зрілих істориків починало свій науковий шлях публікаціями в ньому.

В журналі в різний час виступали із змістовними статтями партійні і державні діячі УРСР і серед них В. І. Дрозденко, І. С. Грушецький, В. К. Клименко, П. Т. Тронько, О. С. Григоренко, Ю. Н. Ельченко,

М. С. Синиця, П. П. Козир та інші, відомі радянські воєначальники І. Г. Якубовський, В. П. Чиж, політичні діячі зарубіжних соціалістичних країн — член Політбюро СЄПН Пауль Фрейліх, член Політбюро секретар ЦК БКП Боян Болгаранов, член Політбюро і секретар ЦК УСРП — Деже Немеш, член ЦК КПЧ В. Славик та ін.

Справа не лише в наукових ступенях і званнях авторів, а в змісті та значенні матеріалів, опублікованих в «Українському історичному журналі». Ці матеріали дають підставу для того, щоб судити про дальше зростання не тільки окремих істориків, а й загального рівня історичної науки в республіці, а також про її творчі зв'язки.

Не можна, однак, сказати, що редакція журналу та автори зробили все можливе для постійного підвищення рівня опубліковуваних матеріалів. Не завжди вдавалося редколегії журналу надати необхідну допомогу авторам у виборі нових тем і аспектів дослідження. Не завжди редакція могла встояти перед «напористістю» деяких авторів, в результаті чого іноді друкувалися поверхові, сірі матеріали, в яких актуальним був тільки заголовок. Недостатня вимогливість редакції до авторів та їх до самих себе призводили до того, що на сторінках журналу часом з'являлися скороспілі, слабкі в науковому відношенні публікації, які не сприяли розвитку науки. Не перевелися й такі автори, які сподіваються, що їх матеріали дороблять у редакції.

Бажано, щоб усі автори писали стисло, економно, просто. Це зовсім не означає, що вони мають писати сухою мовою, декларативно й нудно. Важливі історичні події повинні знайти своє гідне висвітлення на сторінках журналу. Майстерність та вміння писати історично точно і глибоко науково — поняття нероздільні. Щоб уникнути згаданих та інших недоліків, підняти на вищий науковий рівень висвітлення важливих проблем, необхідне ширше творче співробітництво між авторами та журналом. А для зміцнення такого співробітництва потрібно шукати нові шляхи й удосконалювати вже існуючі. При цьому завжди мають бути в центрі уваги інтереси розвитку науки, постійне піклування про читача.

Читач є одночасно добрим другом і суворим суддею автора і журналу. Без читачів обидва вони не мають необхідної ваги й авторитету. Як уже згадувалося, журнал повинен відігравати важливу роль у справі зв'язків авторів з читачами. Необхідно постійно думати, як виконати й одночасно розвинути запити та інтереси останніх.

Читач і автор у перше десятиріччя існування журналу жили в один час, часто поруч. Однак вони ще дуже мало знали один про одного. Це недолік роботи журналу. Він ще недостатньо знайомить читачів з автором, не викликає зацікавленості з обох боків. Це пояснюється рядом причин.

Хоч тираж журналу за 10 років і зріс, але недостатньо. 7 тис. примірників дуже мало для такої республіки, як УРСР. Редакція, а з нею й автори мають постійно думати про те, щоб журнал став більш популярним серед широких кіл населення, а не лише істориків. Адже немає людей, які б не цікавилися минулим. Потрібно вивчати цей закономірний, а то й стихійний інтерес до історії, всіляко посилювати його, викликати зацікавленість читача, щоб підвести його до глибокого розуміння суті історичного процесу. Адже від цього залежить свідомо діяльність творця історії — народних мас. Досягнути цього однією рекламою журналу, як це показав досвід, повною мірою неможливо. Потрібно завжди думати про його зміст і стиль викладу матеріалу, постійно пам'ятаючи про читача.

Немає читачів з однаковими вимогами, знаннями та інтересом до історії. На це слід зважати. Завдання журналу — йти до читача й од-

ночасно вести його за собою. А робити це важко, коли не знати читачів, різних їх категорій. До речі, не треба боятися, що читач чогось не зрозуміє. Потрібно дати йому самому подумати й прийти до відповідних висновків.

Журнал і його автори повинні постійно й всебічно вивчати читача. Певну роль у цьому мають відігравати читацькі конференції. Журнал організовував їх у різний час і в різних містах. Вони дали певні наслідки, бо на них ставилися питання, які пізніше певною мірою розв'язувалися. Необхідно також дуже уважно реагувати на питання, що піднімаються в листах до редакції. Частина таких листів надруковано в журналі. Та, очевидно, слід давати огляди й решти листів, щоб висловлені в них думки й побажання стали відомі всім читачам.

«Український історичний журнал» читають не тільки в УРСР. Його читачі живуть у різних кінцях Радянського Союзу, а також у зарубіжних соціалістичних країнах. Він потрапляє і в багато країн капіталістичного світу. Саме тут його читають різні люди, з неоднаковими інтересами й по-різному реагують на опубліковане в журналі. На це слід звертати серйозну увагу.

Розповсюдження журналу, постійне зацікавлення ним широких кіл читачів не досягається адміністративним шляхом. Цього можна досягти лише дальшим підвищенням його рівня. Над цим ще багато доведеться подумати авторам і колективу працівників журналу.

Журнал роблять, готують до друку живі люди — редколегія та її невеликий редакційний апарат. Є всі підстави сказати, що це люди, віддані своїй справі, які працюють з ентузіазмом, переживаючи невдачі й недоліки. Відзначаючи 10-річчя журналу, слід широко подякувати членам редколегії, які перебувають в її складі з часу його організації й є своєрідними його ровесниками, — І. Л. Бутичу, І. О. Гуржію, М. Р. Донию, В. А. Жебокрицькому, П. М. Калениченку (багаторічному заступнику головного редактора), С. М. Королівському, П. А. Лаврову, а також тим, що прийшли пізніше й ведуть плідну роботу, — А. М. Гаєвському, Л. П. Нагорній, В. І. Петрову, А. В. Санцевичу, В. А. Чирку, П. М. Шморгуну. Не можна не згадати й тих членів редколегії, яким через перевантаженість різними справами довелося піти з редколегії, але які не припиняють цікавитися її роботою, всіляко сприяють їй. Це Г. М. Мултих, В. М. Самофалов, М. В. Черненко, Г. М. Шевчук. В журналі на різних посадах працюють і сумлінно виконують свої обов'язки І. В. Лупандін, С. Г. Архипенко, В. П. Булкіна, Л. Д. Вітрук, І. П. Кожукало, Т. М. Колішер, Г. П. Кравченко, В. І. Кузнецов, Г. Н. Кучеренко, Ф. Г. Мефедова, Л. С. Мороз, І. В. Романовський, А. Ф. Трубайчук, З. Г. Туранська. Їх слід з подякою назвати з нагоди 10-річчя існування журналу. В різний час у редакції працювали й працюють, часто на громадських засадах П. П. Бачинський, М. Д. Семенчук, Н. І. Ткач, Г. Я. Туранська, Л. Г. Ляшенко, Н. В. Плющ, Л. І. Ткачова, М. Ф. Котляр, Ю. О. Курносов, В. С. Коваль, М. І. Горлач, Л. Д. Мрищук, Л. В. Олійник. Їх праця є теж вкладом у становлення журналу і заслугове схвалення.

Наша країна, всі прогресивні люди світу зустрічають 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Перед «Українським історичним журналом» стоїть важливе й відповідальне завдання — глибоко, переконливо і яскраво показати значення величних звершень у нашій країні за роки Радянської влади. Як і вся наша преса, журнал покликаний і далі відігравати важливу роль у формуванні наукового світогляду у трудящих, що будують світле майбутнє людства — комунізм.

Назустріч 50-річчю Великого Жовтня

З історії інтернаціональних зв'язків

А. В. КУДРИЦЬКИЙ

УЧАСТЬ ГРОМАДЯН РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В ПАРТИЗАНСЬКОМУ РУСІ ФРАНЦІЇ

Починаючи з першого дня Великої Вітчизняної війни, фашистські війська зазнавали на Східному фронті великих втрат. Тільки за час зимових операцій 1941—1942 рр. вони становили понад мільйон ворожих солдатів і офіцерів¹. Втрати живої сили та техніки невпинно зростали. Гостра потреба в людях та озброєнні примусила гітлерівський уряд у січні 1943 р. провести тотальну мобілізацію населення Німеччини. Нацистська кліка шукала виходу в притягненні іноземних робітників у промисловість та сільське господарство рейху і ряду окупованих країн.

Одним з джерел дешевої робочої сили, за планами німецьких імперіалістів, мала стати Радянська Україна. Ще в кінці 1941 р. загарбники почали силоміць перевозити українське населення до Німеччини та деяких інших країн поневоленої Західної Європи. На січень 1943 р. з республіки було вивезено 710 тис. українців². Всього ж за роки окупації республіки фашисти забрали в рабство 2,2 млн. чоловік. Ця цифра стане ще більшою, якщо додати сюди контингент військовополонених, серед яких чималий процент також становили українці³.

Десятки тисяч радянських громадян були вивезені у вугільні басейни окупованої Франції. У 1942 р. тільки на півночі країни в 25 фашистських концтаборах перебувало понад 20 тис. радянських людей. Основну масу їх становили цивільні в'язні з них 75% молодь з України⁴. Слід підкреслити, що в таборах для цивільних було чимало полонених військовослужбовців, зокрема офіцерів. Вони згодом відіграли значну роль у розгортанні патріотичного руху вивезених з СРСР громадян.

Початок організованої боротьби радянських людей на французькій землі поклали в'язні-вінничани табору Бомон, де у жовтні 1942 р. комуністи й комсомольці створили підпільну організацію — «Комітет радянських патріотів». Він звернувся з відзовою до всіх полонених громадян СРСР на півночі Франції, закликаючи їх всіма засобами завдати шкоди ворогові і разом з французькими патріотами боротися проти кривавого фашизму. Цей заклик сприяв зростанню диверсій і саботажу в копальнях. Тільки в Бомоні виробіток поступово знизився до 25—30%. За січень 1944 р. вибійники цього табору не додали 4 000 т вугілля. За саботаж сотні полонених зазнали репресій. Протягом лютого 1944 р. було покарано 121 чоловіка, 23 оштрафовано,

¹ Б. Ц. Урланис. Войны и народонаселение Европы, М., 1960, стор. 196.

² Внешняя политика Советского Союза, М., 1946, стор. 366.

³ В. С. Коваль. Міжнародний імперіалізм і Україна. 1941—1945, К., 1966, стор. 153.

⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 553, оп. 1, од. зб. 2, арк. 32—33, 43, 81.

37 знижено у категорії харчування, 12 посаджено в карцер. Згодом понад 50% складу табору виконували завдання Комітету⁵.

Керував підпіллям Бомона лейтенант Радянської Армії комуніст В. В. Порик*—герой французького Опору і Герой Радянського Союзу. Він очолював диверсійні групи на шахтах, а в липні 1943 р. сформував табірний партизанський загін, який ночами через проходи в колючому дроті виходив на диверсії до залізниць. Це була нова тактика партизанської боротьби. Базування партизанів у самому таборі виправдовувало себе певний час тому, що радянські люди не знали місцевості, не мали ще тісного контакту з корінними жителями. Застосовуючи свою тактику, бомонці з вересня 1943 р. і до квітня 1944 р. пустили під укіс декілька ешелонів з вугіллям. Ширилася боротьба радянських людей і в ряді інших таборів на півночі Франції. На січень 1944 р. у 10 з них діяли партизанські загони, в яких налічувалося понад 220 бійців⁶.

Діяльність В. Порики мала вагоме значення для загального розвитку антифашистського Опору в північних департаментах Франції. Після втечі з Бомона 15 березня 1944 р. він у різний час очолював ряд загонів у районі міст Арраса, Саломіна, Енен-Летара, Лянса, був членом французького штабу франтирерів і партизанів на півночі, одним з керівників комуністичного підпілля Па-де-Кале⁷.

На початку травня 1944 р. В. Порик і його земляки С. Кондратюк, В. Колесник і В. Доценко виконували бойове завдання в м. Дрокурі. Вороги виявили партизанів. Гестапівцям вдалося схопити В. Доценка⁸. В перестрілці з фашистами був тяжко поранений С. Кондратюк, загинув В. Колесник. В. Порики, непритомного від поранень, узяти в полон і доставил в тюрму Сен-Нікез. Тут його катували 18 діб. І все ж відважному радянському патріоту вдалося втекти.

У травні 1944 р. В. Порики кооптують до складу Центрального комітету радянських полонених у Франції, який доручає йому організувати штаб керівництва боротьбою всіх громадян СРСР на півночі Франції. В кінці червня цей орган був створений і розпочав свою роботу. 14 липня 1944 р., у день національного свята Франції, В. Порик у формі офіцера Радянської Армії виступав на мітингу патріотів в окупованому містечку Сен-ан-Гослі. Його промова розкривала благородні риси радянської людини-інтернаціоналіста. «...Ми, радянські патріоти,—говорив він,—боремося за Радянську Батьківщину і за свободу всіх національностей в усьому світі»⁹. А через тиждень, 22 липня 1944 р., гестапівцям вдалося схопити В. Порики. Він був розстріляний. Франція пам'ятає героя і зараз. Як писав французький комуніст Гастон Ларош, «непохитній мужності сина соціалістичної України, вихованого соціалістичною революцією, французькі патріоти віддають свою шану»¹⁰.

Прославився своїми бойовими ділами на півночі країни і загін

⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 553, оп. 1, од. зб. 3, арк. 1—3, 4; од. зб. 2, арк. 37—38, 41, 51—52.

* Він же: «Базиль», «Василь Борик», «Василь», «лейтенант Громовий», «Росіянин з Дрокура», «Васька Рудий».

⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 553, оп. 1, од. зб. 2, арк. 36; газ. «Радянська Україна», 17 червня 1964 р.; журн. «Новая и новейшая история», 1964, № 4, стор. 126—127.

⁷ Газ. «Красная звезда», 6 липня 1963 р.; Архів Центрального музею Збройних Сил (ЦМЗС) СРСР, № по фонду Б-4-2645.

⁸ Журн. «Etudes Soviétiques», 1963, № 189, стор. 77.

⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 553, оп. 1, од. зб. 2, арк. 17, 18; од. зб. 3, арк. 85.

¹⁰ Газ. «Красная звезда», 22 квітня 1964 р.

імені Щорса. Його організатором став Й. Калініченко (Юзеф) — голова колгоспу з Кагарлика на Київщині. Цей підрозділ виріс з диверсійних груп табору «Тьерс» біля Валансьєнна, три чверті в'язнів якого становили українці, вивезені з Київської та Чернігівської областей¹¹.

Чотири підрозділи щорсівців розпочали бойові операції на початку 1944 р. Окремими групами загону командували Ю. Бойко з Київщини, В. І. Пчолін з Прилук і вінничанин Д. О. Рудківський, зв'язковим між ним був В. П. Чалий з Прилук. Партизани діяли в районі міст Валансьєнн і Данен. В серпні 1944 р. група В. Пчоліна, що налічувала 14 чоловік, серед білого дня висадила в повітря залізничний стратегічний міст у 30 км від Валансьєнна, який охороняло 80 гітлерівців. Успішно діяло відділення Д. Рудківського. Ось деякі дані з його рапорту. «Вночі з 30 на 31 серпня був знищений вантажний автомобіль між Сент-Аманом і Френом. Три боші забито, три поранено. І вересня о 8-й годині поблизу міста Тре зупинили групу німців, які конвоювали сотню полонених марокканців. Шість німців узято в полон, марокканці звільнені. Того ж дня о 15 год. разом з французькими патріотами бійці загону ім. Щорса атакували бошів у районі міста Брюїє. Дев'ять солдатів обеззброєні і взяті в полон». Партизани тільки за два дні полонили 35 фашистів і здобули значні трофеї. Щорсівці брали активну участь в боях за визволення міст Ірсон, Шарлевіль, Сент-Аман, Тре¹².

Активні дії в цих же районах розгорнули загони під командуванням моряка О. Никитенка з Бердянська та уродженців Вінниччини І. Федорука і М. Бойка. Останній власноручно пустив під укіс 13 військових ешелонів противника. В травні підрозділ М. Бойка провів найбільшу диверсію. В м. Саломіні, в депо вугільної компанії було знищено 8 паровозів. Через відсутність транспорту 20 шахт припинили роботу¹³. Того ж місяця М. Бойка схопило гестапо. Стійко витримавши жахливі тортури, мужній партизан все ж дочекався дня свого визволення.

Боротьба трудящих України — учасників Опору на півночі Франції проходила також у районі, де споруджувалися укріплення «Атлантичного валу». На англійському острові Джерсі восени 1943 р. у гітлерівських концтаборах «Іммельман» і «Удет», а згодом, зимою 1944 р., у таборі «Сен-Поль» (Франція) діяли підпільні осередки, організатором яких був лейтенант І. Солодківський з Хмельницької області. Підпільники повідомили французьких патріотів про розташування німецьких стартових майданчиків для літаків-снарядів у районі м. Сен-Кантен. Незабаром англійська авіація почала бомбардувати ці об'єкти¹⁴. На початку 1944 р. радянський офіцер тікає з табору і організує партизанський загін. Командиром одного з його взводів був також хмельничанин І. Драгусевич. В серпні—вересні 1944 р. підрозділ І. Солодківського брав участь у визволенні міст Лілля, Рубе і Форт-де-Монса. В одному з боїв лейтенант і його земляк-партизан М. Чульник загинули. Командиром став старший лейтенант, одесит О. Горбачов. На прохання французького командування радянські партизани прийшли на допомогу під час штурму Дюнкерка¹⁵.

¹¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 553, оп. 1, од. зб. 2, арк. 43.

¹² Gaston Lagache. *On les nommait des étrangers*, Paris, 1965, стор. 265.

¹³ Газ. «Индустриальное Запорожье», 21 червня 1966 р.; журн. «Сahiers du communiste», 1960, № 3, стор. 400; газ. «Красная звезда», 22 березня 1960 р.

¹⁴ Архів Комітету по радіомовленню і телебаченню при РМ УРСР, ф. Р-4915, оп. 1, спр. 1.

¹⁵ Там же.

Наприкінці 1943 р. в окрузі Валансьєнн почав діяти змішаний франко-радянський загін «Жаннет», очолений французом капітаном Андре Газе і українцем з містечка Кам'янка Черкаської області майором М. Ткачуком. Партизани провели ряд сміливих операцій в районі міст Ам'єн, Абвіль, Сен-Омер, Байель і Азбрук¹⁶.

Загальний наступ Радянської Армії і поразки гітлерівців у 1943 р. змушували німецьке командування перекидати з своїх глибоких тилів все нові й нові сили на Схід. Значне ослаблення фашистських гарнізонів створювало сприятливі умови для розгортання визвольної боротьби французького народу. В такій обстановці компартія розпочала підготовку до загальнонаціонального збройного повстання. ФКП надавала важливого значення масовій участі в цій справі радянських громадян. В грудні 1943 р., за рішенням ЦК ФКП, у Парижі був створений спеціальний військово-політичний штаб — Центральний комітет радянських полонених (ЦК РП)¹⁷.

ЦК РП випускав і розповсюджував листівки, звернення, відозви. Одна з них — «Ворога буде розгромлено» — безпосередньо зверталася до полонених українців: «Товариші українці,... більше завдавайте втрат у шахтах. Ідіть в партизанські загони... і бийте фашистську гадину так, як б'є її Червона Армія». В лютому 1944 р. у відання ЦК РП була передана підпільна газета «Радянський патріот», яка до цього часу видавалася для радянських полонених «Союзом російських патріотів» — секцією ФКП¹⁸. Підпільні видання морально підтримували в'язнів, відіграли значну роль у розгортанні масової боротьби. Першорядним завданням штабу було створення партизанських загонів. Але напочатку 1944 р. ЦК РП зустрівся у своїй роботі з рядом труднощів об'єктивного характеру. До травня комітет працював у кількості трьох членів, які перебували у глибокому підпіллі на території чужої країни. Довгий час бракувало постійного, численного бойового активу, слабким був зв'язок з табірними організаціями та діючими партизанськими загонами. ЦК перебував у Парижі, далеко від розташування таборів. Гальмувала роботу й відсутність зброї, а також фінансів. Про всі ці труднощі писав у квітні 1944 р. відповідальний секретар комітету М. Слободинський у доповідній записці на ім'я ЦК ФКП¹⁹.

Влітку 1944 р. боротьба радянських людей у Франції досягає найвищого рівня. Активізує свою діяльність і ЦК РП. Члени комітету виїжджали в райони, де базувались радянські партизанські загони. Радянський партизанський штаб півночі, створений в червні 1944 р., визначив зони дій окремих підрозділів²⁰. Значно активізувався у цей період загін сержанта Радянської Армії О. Ткаченка з Черкащини. Серед його бійців були українці (П. Григоренко з Вінниччини, В. Дячко з Закарпаття), росіяни, чехи, французи, італійці, німці. Протягом травня-серпня 1944 р. партизани під командуванням радянського сержанта зруйнували залізничний міст, по якому за добу проходило понад 20 ешелонів, провели диверсії на підприємствах м. Фревана, ви-

¹⁶ Газ. «Правда», 5 квітня 1964 р.

¹⁷ До складу ЦК РП увійшли політрук М. Я. Слободинський з Вінниччини, капітан І. Я. Скрипай з Черкас і одесит старший лейтенант В. К. Таскін. Журн. «Новая и новейшая история», 1964, № 4, стор. 119.

¹⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 553, оп. 1, од. зб. 3, арк. 12—13; журн. «Вопросы истории», 1961, № 4, стор. 209.

¹⁹ Доповідка, що зберігається в ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, опублікована в журналі «Новая и новейшая история», 1964, № 4, стор. 121—125.

²⁰ Gaston Lagache. Назв. праця, стор. 264—266.

били гітлерівців з селища Евен-Лікот, успішно атакували один з військових аеродромів²¹.

Ім'я героя французького Опору українця В. Колесника носив загін, створений за рішенням штабу в кінці червня 1944 р. Командував ним С. Кондратюк. На честь визволення м. Вінниці від німецьких загарбників партизанський центр організував новий бойовий підрозділ — «Вінницький». До його складу входили уродженці цієї області²². Серед бійців загонів І. Рябова та О. Ісаєва, що налічували до 25 чоловік кожний, значну частину також становили українці з Вищедубечанського, Васильківського та Білоцерківського районів на Київщині²³.

Однак слід зазначити, що штабу не вдалося встановити зв'язки з усіма радянськими партизанськими загонами на півночі країни. Деякі з них боролися в рядах французьких франтирерів. Наприклад, в районі м. Саломіна діяла група О. Трепаченка з м. Прилук. В її складі було 12 партизанів — переважно військовополонених українців та росіян: А. Юзба та М. Більдій з Вінницької області, П. Лисак з Києва, А. Яковенко з Чернігівщини, Л. Козлов з Ленінградської та С. Яковлев з Куйбишевської області²⁴.

Значного розмаху набула боротьба трудящих з Радянської України в східних і південно-східних департаментах Франції — Мьоз, Мозель, Мьорт-і-Мозель, Кот-д'Ор, Вогези, Бельфор, Нижній Рейн, Верхній Рейн. На цій великій території було розкидано багато гітлерівських концтаборів. В кінці 1943 р. за допомогою французького підпілля тут формуються перші партизанські підрозділи з громадян СРСР, що втекли з фашистського полону. У грудні 1943 р. в Ліозонському лісі розпочала свої дії група з 9 полонених, яку згодом переформували у загін «Сталінград», що діяв у районі Гонфлана, Вердена, Баранкура, Слінкура, Буліні. Командиром однієї з ланок «сталінградців» був В. П. Горовий з Узинського району Київської області. Він особисто брав участь у 70 операціях, пустив під укіс три ворожі ешелони, в результаті чого загинуло понад 100 гітлерівців і було знищено багато техніки. Ланка Горового відзначилася і під час атаки на ст. Мері. В диверсії під м. Туль В. П. Горовий особисто вивів з ладу трансформатор, через що кілька великих заводів Лотарінгії змушені були припинити виробництво на три дні. Сміливо діяла ця група і у боях з карателями 31 липня та 2 серпня під Меденвілем, селом Серкю, біля м. Бурбона та в інших місцях²⁵.

Політичний пропагандист загону М. С. Смик з Полтавщини також був учасником 70 операцій, в тому числі диверсії під м. Тулсм, нападів на ст. Мері, на казарму гітлерівців у Ношатуні, ворожу колону під Меденвілем тощо. З січня 1944 р. в складі підрозділу «Сталінград» воювали Ф. В. Аксинін з Дніпропетровської області та В. С. Прудков з Севастополя. Протягом липня—вересня загін поповнився новими партизанами. Серед них були українці: А. Сарницький з Житомирської області, В. Карпенко з Києва, І. Гільченко, М. Беліченко, І. Кириченко з Київщини²⁶.

В травні 1944 р. у Нансі з допомогою французького підпілля розгорнув роботу штаб, що керував боротьбою радянських людей на схо-

²¹ Журн. «Cahiers du communisme», 1960, № 3, стор. 400; газ. «Красная звезда», 22 вересня 1960 р.

²² ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 553, оп. 1, од. зб. 2, арк. 18.

²³ ПА ІП ЦК КП України, ф. 166, оп. 3, од. зб. 78.

²⁴ Газ. «Молодь України», 18 лютого 1964 р.

²⁵ Архів ЦМЗС СРСР, № по фонду 11/946-11/948.

²⁶ Там же, № по фонду 11/947; № по фонду 11/946—11/948.

ді Франції. До його складу ввійшли одесити В. Таскін та Б. Лайкевич і В. Постніков з м. Фрунзе²⁷. В обстановці наростання масової збройної боротьби у Франції підпільний центр основну увагу приділив створенню партизанських загонів. На кінець травня в районі Нансі діяло вісім радянських бойових груп. За червень — вересень їх кількість досягла 21, з них 18 були підпорядковані штабу. В складі кожного підрозділу воювало чимало представників Радянської України²⁸. Одним з організаторів і першим командиром підрозділу «За Батьківщину» став Б. Лайкевич. Старшим однієї з трьох ланок (згодом вона перейшла до загону «Котовський») був українець П. Дворніченко. В бою 5 червня під Бар-ле-Дюком він особисто знищив 15 гітлерівців і чотири грузовики (всього партизани спалили 6 машин)²⁹.

Інтернаціональним загonom «Ліберасьйон», який складався з 27 бійців, керував лейтенант І. Ф. Самарін з м. Ровеньки Луганської області. Українців (за свідченням командира) там налічувалося 8 чоловік. Підрозділ провів 16 операцій. В одній з них 13 червня було висаджено в повітря залізничний міст, внаслідок чого зазнав катастрофи військний ешелон з живою силою і технікою. 6 серпня 1944 р. бійці загону «Ліберасьйон» визволили з тюрми м. Бар-ле-Дюка 47 політичних в'язнів, засуджених до страти³⁰. У вересні радянські партизани брали участь у визволенні м. Ерувіль.

У південно-східних департаментах Кот-д'Ор і Верхня Сона активно діяли кілька радянських підрозділів. Один з них очолював українець П. Писаренко, інший — загін «Ленінград» — одесит І. Голівець. В травні 1944 р. він став командиром нової бойової одиниці — загону «Каховка». Протягом зими—літа 1944 р. радянські партизани пустили під укіс чотири військні ешелони на лінії Бон-Діжон, вивели з ладу високовольтну лінію біля м. Іври, через що припинилося постачання енергією військових заводів Шнейдера в Крезе, провели диверсії на шахтах в Сан-Леже-дю-Буа, біля м. Ла Мамін тощо.

В кінці серпня 1944 р. невеликі радянські та деякі французькі бойові групи в районі Кот-д'Ор об'єдналися в партизанську роту ім. Максима Горького. Очолив її І. Скрипай. В складі підрозділу (за свідченням командира) налічувалося 50 радянських громадян, 120 іспанців, 5 італійців, 7 французів та кілька поляків — всього 189 бійців. Починаючи з 25 серпня, рота блокувала ряд стратегічних автострад, завдавала дошкульних ударів гітлерівським військам, що відступали з Франції. 5 вересня 1944 р. партизани розгромили транспортну колону фашистів, через день знищили невеликий німецький гарнізон м. Сент-Сен; 9 вересня підрозділ визволив м. Шатійон. В результаті п'ятиденних боїв воїни знищили понад 1000 і полонили понад 300 фашистів³¹.

Ще один район активних бойових дій громадян СРСР був поблизу франко-німецького кордону. В березні 1944 р. розрізнені групи, які боролись на прикордонних з Німеччиною територіях департаментів Мозель і Нижній Рейн, злилися в одну бойову одиницю — Перше об'єднання червоних партизанів (ПОЧП). На вересень 1944 р. у ПОЧП налічувалося близько 100 бійців. Основу цього інтернаціональ-

²⁷ О чем не говорилось в сводках, М., 1962, стор. 417—421.

²⁸ Журн. «Вопросы истории», 1960, № 3, стор. 91.

²⁹ О чем не говорилось в сводках, стор. 374.

³⁰ Журн. «Cahiers du communisme», 1960, № 3, стор. 399; газ. «Комсомолец Донбасса», 29 січня 1964 р.

³¹ Caston Lagoché. Назв. праця, стор. 275—277; журн. «L'Avant-garde», 1960, № 245, стор. 7.

ного підрозділу становили радянські громадяни³². Спочатку ПОЧП очолював старший лейтенант І. М. Фіщенко. За рішеннями штабу організації в липні були сформовані чотири ударно-диверсійні групи. 1-ю командував В. Г. Шило (Гук), родом з Запорізької області, 2-ю — сержант-танкіст з Полтави В. С. Слепоглазов (Орлик). В серпні 1944 р. І. Фіщенко з групою підпільників був направлений в Ельзас. Командиром ПОЧП став москвич В. Хнікін, а після його загибелі — В. Шило.

Штаб об'єднання створив у навколишніх таборах підпільні комітети та 16 диверсійних груп. Було випущено 6 номерів рукописної газети «Радянський громадянин». Групи ПОЧП, що діяли в районі селищ Гетлінген, Геслінген, Етлінген, Пушдорф, Ересдорф, Аншвіл, Моранж, Мюнстер та ін., напали на невеликі німецькі підрозділи, проводили диверсії на автостадах, в серпні на ділянці Іемінген-Сарралья пустили під укіс ворожий ешелон з живою силою, відбили чимало атак карателів. У липні 1944 р. група В. Шила атакувала табір для військовополонених у селі Пушбах і визволила понад 200 в'язнів-сербів. В складі загонів ПОЧП билосся багато партизанів-українців. Секретарем партійної організації 4-ї ударної групи був П. Сотня з Кіровограда, її бійцями — П. Кравченко (Чиж), С. Гриненко (обидва з Полтавщини), донецький шахтар Ю. Мухін. Всі вони загинули у жовтні 1944 р. у бою з карателями. В 2-й ударній групі боролися І. Глядченко, В. Чередниченко, І. Мельник з-під Кременчука, полтавчанин В. Камнев³³. За час бойової діяльності партизани ПОЧП завдали значних втрат гітлерівським окупантам. Тільки за травень—грудень 1944 р. вони знищили понад 1 000 і полонили 50 ворожих солдатів та офіцерів³⁴.

Активно боролися українці проти гітлерівських загарбників і на території Центральної та Південної Франції. В департаментах Дордонь, Коррез, Жіронда, Шаранта, Ло, Альє та інших влітку 1944 р. діяло чимало партизанських загонів і груп, які складались з громадян СРСР. Спеціального центру для керівництва діями радянських партизанів у цих районах не було. Створенням підрозділів безпосередньо займалися місцеві підпільні організації ФКП.

Рух Опору в Центральній і Південній Франції потребував досвідчених командних кадрів. З цією метою партизанське керівництво організованим порядком перекидало туди із східних департаментів радянських військовополонених, що тікали з концтаборів.

Восени 1943 р. до французького загону «Жак ле Крокан» у департаменті Дордонь було направлено чотирьох радянських офіцерів, серед них В. В. Олексієнка та І. Я. Пилипенка з Чернігівської області. Вони брали участь у боях поблизу міст Бара, Террасона та інших. На початку 1944 р. під містом Плазак була створена міждепартаментська школа партизанських командних кадрів. В. Олексієнка та І. Пилипенко стали її викладачами³⁵. Курсанти весь час вели бойові дії. Одного разу гітлерівцям вдалося зненацька оточити школу. Безприкладний героїзм у цьому бою виявив І. Пилипенко. Поранений, стікаючи кров'ю, він кулеметним вогнем прикривав відступ своїх товаришів. Протягом двох годин радянський лейтенант стримував цілу

³² О чем не говорилось в сводках, стор. 324.

³³ О чем не говорилось в сводках, стор. 347; газ. «L'Humanite», 20 січня 1966 р.; журн. «Eludes Soviétiques», 1962, № 174, стор. 67.

³⁴ «Военно-исторический журнал», 1965, № 6, стор. 44.

³⁵ Газ. «Правда», 15 червня 1966 р.

роту фашистів. Непритомного офіцера було захоплено у полон. Після жорстоких катувань його розстріляли в м. Лімож³⁶.

В. Олексієнко весною 1944 р. очолив інтернаціональне оперативно-диверсійне з'єднання. Командирами рот у ньому стали кримчанин М. Шовкопляс і С. Кисельов з Дніпропетровська, а бійцями — М. Ковальов, І. Рижников з Полтави та інші вивезені з України громадяни СРСР. В березні 1944 р. біля села Мартіньяк партизани підрозділу знищили гітлерівську колону з 400 чоловік³⁷. Радянські бійці брали участь у визволенні від фашистів міст Перігю, Ангулем, Бержерак, Лібурн, Брив, Ажан, Бордо, а також в облозі фортець Руайен і Ла-Рошель.

Чимало громадян СРСР входило до різних французьких частин. Так, у загоні капітана Барра, що діяв в районі міст Діжон і Гран-Оранс, було відділення сержанта А. Павловського з Кагарлицького району на Київщині. Одним із взводів 8-го батальйону макі групи «Жан Шове» командував сержант Радянської Армії, вчитель з м. Шахтарська Донецької області О. Котов³⁸. У складі батальйону капітана Мішеля в серпні 1944 р. діяв радянський загін, очолений жителем м. Керчі лейтенантом Д. І. Маркеловим. Чимало радянських патріотів боролися пліч-о-пліч з французькими партизанами в загоні «Моріс Бланшар» та інших з'єднаннях макі³⁹.

Вершиною національно-визвольного руху французького народу стало Паризьке повстання 19—26 серпня 1944 р. В боях на вулицях столиці Франції також брали активну участь громадяни СРСР. Серед них був І. Ф. Фомичов з Сахновщинського району на Харківщині. Свій бойовий шлях, після втечі з полону, він розпочав у Нормандії. Там же партизанили його земляк В. Харченко та одесит Ф. Федоров. В січні 1944 р. І. Фомичов очолює загін імені Чапаєва. Згодом цей підрозділ перебазувався в Бретань. Напередодні Паризького повстання харків'янину доручають з групою радянських партизанів вибити гітлерівців з приміщення посольства СРСР на вулиці Гренель. 19 серпня завдання було виконане. І. Фомичов підняв над посольським будинком червоний прапор своєї Батьківщини. У визволенні Парижа брав участь ще один радянський загін, очолюваний полтавчанином капітаном С. Л. Ганьочкою⁴⁰.

Останньою французькою територією, очищеною від окупантів, був острів Олерон у Біскайській затоці. На острові налічувалось 35 радянських полонених. Вони склали карту проходів через мінні поля і передали її на материк, висадили у повітря арсенал гарнізону, знищили чимало фашистів. Серед бійців були і представники Радянської України: Т. Федченко та О. Ковальов з Києва, В. Орлов з Кривого Рога⁴¹.

Мужньо боролися в рядах французького Опору і радянські жінки. Відважною зв'язковою В. Порики була його землячка Г. Томченко (вона ж Станіслава Добжанська і Анні). В бойовій характеристиці

³⁶ Журн. «Вітчизна», 1966, № 8, стор. 214—215.

³⁷ Газ. «Труд», 6 липня 1966 р.

³⁸ Газ. «Прапор перемоги», 1 квітня 1960 р.; журн. «Etudes Soviétiques», 1962, № 173, стор. 58—60.

³⁹ Газ. «Советский Крым», 12 червня 1963 р.; Gaston Laroche. Назв. праця, стор. 282.

⁴⁰ Журн. «Etudes Soviétiques», 1962, № 169, стор. 67—69; газ. «Молодь України», 12 лютого 1964 р.; От Карпат до Нормандії. Сборник статей, Харків, 1965, стор. 52; «Робітнича газета», 4 січня 1967 р.

⁴¹ Газ. «Вечірній Київ», 1 листопада 1964 р.; «Робітнича газета», 10 вересня 1964 р.

української дівчини читаємо: «Сама особисто доставляла у загони: зброю, продовольство..., виводила людей з таборів, супроводжувала їх до партизанських загонів». 1 серпня 1944 р. вінничанка була заарештована гестапо. До вересня її допитували в казематах тюрми м. Лаїс, а потім — в Арраській цитаделі. Відступаючи під ударами союзницьких військ та партизанів, гітлерівці не встигли виконати смертного вироку, і Г. Томченко залишилася живою⁴².

Чимало важливих даних здобула розвідниця роти ім. Максима Горького А. Платоненко з Жданова. Бійцем загону В. Олексієнка була харків'янка К. Попова⁴³. На сході Франції, в районі м. Нансі, діяв радянський жіночий партизанський загін «Батьківщина», який налічував 37 бійців-жінок з України, Ленінградської, Псковської областей і Білорусії. Підрозділ складався з санітарної, господарської та розвідувальної груп. В складі останньої ряд бойових завдань виконала киянка В. Руденко⁴⁴. Розвідницею і зв'язковою ПОЧП була Н. Бджола з Дніпропетровська. Вона добре володіла німецькою мовою і брала участь у багатьох операціях. Із зброєю в руках боролися Н. Одинцова з м. Одеси, Ф. Поліщук з-під Коростеня, М. Пилипчук з Хмельницької області та М. Савченко. Багато українських дівчат та жінок, імена яких залишилися невідомими, загинуло.

Як свідчать факти, громадяни, вивезені з Радянської України, відіграли чималу роль в антифашистському русі Опору. На території Франції діяло близько 60 окремих радянських загонів. З них — 23 очолювали представники Радянської України. Загальну кількість партизанів-українців, що боролися на французькій землі, назвати важко. Близько 2,5 тис. громадян СРСР були бійцями партизанських загонів на Півночі, Сході і Північному Сході. Без перебільшення можна сказати, що українці становили тут 25—30% від цього числа. Що ж стосується північних департаментів Нор і Па-де-Кале, то з 400—450 радянських партизанів, які діяли тут, приблизно 300—350 були трудящими України⁴⁵.

Наведені матеріали висвітлюють участь українців лише у найбільш активній формі антифашистського Опору — збройній, партизанській боротьбі. Значно більше представників українського народу не змогло вирватися на волю з концентраційних таборів. Але вони вносили свою посильну частку в спільну справу, саботуючи роботу та вчиняючи диверсії на підприємствах і шахтах.

Боротьба трудящих Радянської України, як і всіх інших громадян Союзу РСР, була невід'ємною, складовою частиною французького руху Опору. Закинутих війною на чужину радянських людей, незалежно від їх національності, об'єднувала любов до своєї соціалістичної Батьківщини, ненависть до фашизму, почуття інтернаціоналізму, вихованого Комуністичною партією. Своім героїзмом вони вписали яскраву сторінку в історію дружби французького і радянського народів.

⁴² Газ. «Комсомольское знамя», 26 грудня 1963 р.; газ. «Патріот Батьківщини», 10 липня 1966 р.

⁴³ За свідченням командира названої роти І. М. Скрипая; з листа командира загону В. В. Олексієнка автору від 5 березня 1966 р.

⁴⁴ Газ. «Груд», 5 березня 1963 р.

⁴⁵ О чем не говорилось в сводках, стор. 426; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 553, сп. 1, од. зб. 2, арк. 32, 33, 43, 81.

О. М. ШВИДАК

**КПП І КПЗУ В БОРОТЬБІ
ЗА ВИХОВАННЯ ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНОЇ ЄДНОСТІ ТРУДЯЩИХ
ПОЛЬЩІ І ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ
(1929—1933 рр.)**

Важливе місце в історії міжнародного комуністичного руху займає революційна боротьба трудящих Західної України під керівництвом КПЗУ за своє соціальне і національне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною. В умовах жорстокого терору і свавілля Комуністична партія Західної України мужньо захищала інтереси трудящих мас, твердо стояла на позиціях марксизму-ленінізму і пролетарського інтернаціоналізму.

Захопивши західноукраїнські і західнобілоруські землі, польські імперіалісти перетворили їх у свої колонії. Українські і білоруські трудящі розглядали панування польських поміщиків, як тимчасову окупацію. Інтереси революційного руху вимагали тісного єднання польського, українського і білоруського народів у їх боротьбі проти буржуазно-поміщицького гніту санаційного режиму Пілсудського. Комуністична партія Польщі подавала братерську допомогу і підтримку західноукраїнським комуністам в їх революційній діяльності. «Польські комуністи, відстоюючи право націй на самовизначення, завжди підтримували боротьбу українських і білоруських трудящих за возз'єднання їх з національними радянськими республіками»¹. Вони виходили з марксистсько-ленінського положення про те, що «не може бути вільним народ, який пригноблює інші народи»². «Польські і українські комуністи,— відзначив тов. В. Гомулка на мітингу в Києві у 1958 р.,— в рядах Комуністичної партії Західної України виковували цю дружбу в спільній боротьбі проти класу поміщиків і капіталістів»³.

Компартія Західної України зростала, гартувалась і міцніла у вогні революційних битв разом з усією КПП. «Основана на принципах класової солідарності і пролетарського інтернаціоналізму, спільна боротьба КПП і КПЗУ за інтереси польського і українського народів, проти капіталістів і поміщиків та їх націоналістичних партій була важливим вкладом у справу зміцнення дружби українського і польського народів»⁴.

Роки світової економічної кризи були періодом гострих класових боїв трудящих Польщі і Західної України проти фашистського режиму і війни. Ситуація, що склалась у ці роки в Польщі і Західній Україні, повністю підтверджувала висновки VI конгресу Комінтерну про загострення класових суперечностей та піднесення революційного руху пролетаріату і в той же час про підготовку імперіалістичних країн до війни. Антивоєнний опір ставав одним з центральних питань класової боротьби робітників проти буржуазії.

На початку січня 1929 р. відбувся другий пленум ЦК КПЗУ. Ви-

¹ Журн. «Коммунист», 1963, № 10, стор. 41.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 18, стор. 488.

³ Газ. «Радянська Україна», 31 жовтня 1958 р.

⁴ Журн. «Коммунист», 1963, № 10, стор. 41.

ходячи з рішень III з'їзду КПЗУ, пленум визначив найближчі завдання партії по керівництву революційним і національно-визвольним рухом трудящих. Головне завдання в цей момент полягало в тому, щоб спрямувати революційну енергію мас проти агресивних дій імперіалістів, їх намагань розв'язати війну проти Радянського Союзу. «Пленум підкреслює,—говорилось в резолюції,—гостру необхідність звернути саму велику увагу на цю ділянку боротьби, максимально посилюючи роботу серед українських робітників, пропагуючи ідею спільної солідарної боротьби українських робітників з робітниками інших націй...»⁵.

Символом інтернаціональної єдності, як і в дні Жовтня, став могутній рух під лозунгом «Руки геть від Радянської Росії!». Комуністична партія Радянського Союзу завжди високо цінувала ці прояви дружби трудящих зарубіжних країн. І нині, напередодні 50-річчя Великого Жовтня, ЦК КПРС ще раз підкреслює: «Радянські комуністи, весь радянський народ високо цінують інтернаціональну підтримку своїх зарубіжних братів... Радянський народ ніколи не забуде братерської солідарності з ними у роки будівництва соціалізму в СРСР»⁶.

Період світової економічної кризи — це час серйозних випробувань для КПЗУ, яка була крайовою автономною організацією Компартії Польщі і разом з тим підтримувала тісні зв'язки з Комуністичною партією України. У привітанні КПЗУ другій Всеукраїнській партійній конференції говорилось: «Партія наша ніколи не забуде тієї величезної ідейної ролі, яку відіграла КП(б)У за весь час існування КПЗУ, як чинник і взірце її більшовизації»⁷.

Економічна криза 1929—1933 рр. для буржуазно-поміщицької Польщі була «найбільш довготривалою, найбільш глибокою, найбільш гострою... В 1929 р. промислове виробництво Польщі становило лише 86,56% довоєнного рівня»⁸.

Тільки від часткового безробіття в металургійній промисловості країни робітники-металісти втратили з 1 січня 1929 р. по грудень 1933 р. 5 920 230 робочих днів. Фонд їх заробітної плати за цей час знизився на 83 933 743 злотих⁹.

Ще з більшою силою наслідки кризи проявились в Західній Україні. Багато підприємств припинили роботу, катастрофічно зростала армія безробітних, яка у 1929 р., за даними польської статистики, нараховувала 185 тис. чоловік¹⁰. Насправді їх було в 4—5 разів більше, оскільки наведені дані включають лише офіційно зареєстрованих на біржах праці¹¹. Безробітні опинились в жахливому становищі. Їм відмовляли у будь-якій допомозі. Даремно шукали вони хоч якої-небудь роботи, в умовах кризи це було нездійсненною мрією. «Шукаю праці,—писав один з безробітних,—де ж маю її знайти? Хто дасть її мені? І чому саме я маю одержати працю, а не той, хто був передо мною, або той, хто прийде після мене...»¹². Становище тих, кому пощастило мати роботу, було не на багато кращим. При цьому податки

⁵ Є. М. Галущко. Нариси історії КПЗУ (1919—1928 рр.), Львів, 1965, стор. 259—260.

⁶ Про підготовку до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 4 січня 1967 року.

⁷ Газ. «Комуніст», 11 квітня 1929 р.

⁸ Л. Гроссфельд. Экономический кризис 1929—1933 гг. в Польше, М., 1954, стор. 22, 27.

⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 5667, оп. 1, спр. 147, арк. 20.

¹⁰ Józef Kowalski. Trudne lata, Warszawa, 1966, стор. 210.

¹¹ Державний архів Волинської області (далі ДАВО), ф. 1, оп. 2, спр. 2105, арк. 8.

¹² М. Герасименко, Б. Дудикевич. Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною (1921—1939), К., 1955, стор. 109.

і побори на Західній Україні були у два рази більшими, ніж на власне польських землях.

В складних умовах економічної кризи, прагнучи зміцнити своє становище, перешкодити розгортанню революційної боротьби, розколоти ряди робітничого класу, польська буржуазія намагалась прищепити полякам почуття великодержавної винятковості, зверхності щодо українців та інших пригнічених народів, сіяла недовіря між трудящими різних національностей, розпалювала між ними ворожнечу.

Для підриву пролетарської єдності трудящих Польщі, відвернення їх від впливу СРСР польська буржуазія вдається до ганебних провокацій. На початку 1929 р. у країні розгорнулась підготовча кампанія з метою проведення у Варшаві з'їзду зарубіжних поляків. Офіційно з'їзд мав захищати національні інтереси поляків, що проживали в інших країнах. Насправді ж, панівні класи, фашистський уряд Пілсудського прагнули перетворити зарубіжних поляків у знаряддя великодержавної імперіалістичної політики буржуазно-поміщицької Польщі, використати польську еміграцію для розгортання антирадянської кампанії. І це в той час, коли в самій країні національні меншості, зокрема українці, білоруси, зазнавали національного гніту не менш тяжкого, ніж поляки, що проживали в інших капіталістичних країнах.

Але гра польського фашизму в «національне єднання» зірвалась. Трудящі польської національності — громадяни країни Рад, викрили провокацію пілсудчиків. Цьому насамперед сприяла братерська солідарність між радянським і польським народами. Підготовка до Варшавського з'їзду польських емігрантів охопила широкі маси трудящих поляків у СРСР. Повсюдно, в Москві, Ленінграді, Києві, Харкові, Вінниці і багатьох інших містах відбувались збори, конференції по обранню делегатів на з'їзд і викриттю його справжньої мети. Поляки — учасники Ленінградської обласної конференції у резолюції рішуче засудили і відкинули лозунг «національного єднання», протиставивши йому гасло класової боротьби і об'єднання пролетаріату всього світу¹³. На початку липня 1929 р. в Москві відбувся Всеросійський з'їзд трудящих поляків, який закликав бути пильними щодо проголошеної класовим ворогом ідеї «національного єднання». Цей лозунг, підкреслювалось у резолюції, «мав за мету зламати класову солідарність»¹⁴. З'їзд застеріг трудящих Польщі від політичних провокацій польської контрреволюції, яка намагалась підірвати пролетарську єдність, обманути польське трудове населення в СРСР, штовхнути його на зраду робітничого класу і, заклинаючи до національної єдності, використати його для здійснення своїх підступних намірів. Ці ж думки висловлювали і делегати Всеукраїнського з'їзду трудящих поляків, який відбувся на початку липня 1929 р. у Києві¹⁵.

Учасники конференції заявляли: «Трудяще польське населення одностайно відкидає всі намагання нав'язати нам свою опіку»¹⁶. Селянин-бідняк з села Домбалівка Житомирської округи з трибуни з'їзду виголосив: «Я люблю свою Радянську вітчизну і її захищатиму всіма силами»¹⁷. В резолюції-наказі загальних зборів трудящих поляків містечка Олевськ зазначалось: «Нехай наші делегати розкажуть правду, що в СРСР немає експлуатації і пригнічення національно-

¹³ Газ. «Правда», 28 червня 1929 р.

¹⁴ Газ. «Правда», 4 липня 1929 р.

¹⁵ Газ. «Правда», 4, 5 липня 1929 р.

¹⁶ Газ. «Правда», 28 червня 1929 р.

¹⁷ Газ. «Правда», 28 червня 1929 р.

стей»¹⁸. «Трудящі поляки твердо переконані в тому,— вказувалось у резолюції Волинської окружної конференції,— що визволення національні меншості в Польщі здобудуть тільки спільною боротьбою з пролетаріатом і трудящим селянством Польщі»¹⁹.

Польський фашистський уряд і буржуазна преса повели запеклу наклепницьку кампанію, спрямовану на те, щоб не допустити на Варшавський з'їзд делегатів з Радянського Союзу. У відповідь на це робітники багатьох варшавських підприємств прийняли резолюції протесту. В Варшаві було створено спеціальний комітет для зустрічі посланців польського населення СРСР. До його складу ввійшли представники трудящих Польщі, Західної України і Західної Білорусії, комуністичної та робітничо-селянської фракцій сейму. Комітет опублікував заяву-протест, в якій вказувалось, що заборона взяти участь в роботі з'їзду делегації трудящих поляків СРСР має на меті задушити правдиве слово польських робітників і селян у всьому світі.

Побачивши, що задум скористатися в своїх інтересах з'їздом поляків у Варшаві провалився, польська буржуазія йде на нову провокацію, залучаючи до неї білоемігрантів, які проживали в Польщі. Вона влаштовує маніфестацію грузинської білої еміграції за участю представників польських властей, яка супроводжувалась закликами до відторгнення Грузії від Радянського Союзу. У відповідь по радянській країні прокотилась хвиля обурення. В Тбілісі 12 червня 1929 р. відбулась стихійна десятитисячна демонстрація протесту. Робітники багатьох підприємств міста припинили роботу і вийшли на вулицю. Величезний натовп попрямував до польського консульства. Оратори висловлювали обурення діями польського уряду. В інших містах Закарпаття також пройшли багатолюдні збори і мітинги²⁰.

Своїми діями трудящі СРСР подавали велику допомогу КПП і КПЗУ в їх боротьбі проти провокацій польського фашизму, сприяли вихованню інтернаціональної єдності в масах.

Робітники і селяни Західної України під керівництвом КПЗУ використовували найменші можливості, щоб не лише відстоювати свої права на життя і працю, але й підніматись на активну боротьбу за соціальне і національне визволення. Комуністична партія Польщі і Західної України виступали організаторами розгортання страйкового руху трудящих. Страйки носили бойовий наступальний характер. Разом з робітниками-українцями, які становили 70% пролетаріату Західної України, виступали й поляки, що яскраво підтверджувало їх пролетарську інтернаціональну єдність.

Про поширення революційного руху по всій Польщі в період економічної кризи свідчать такі факти: в 1930 р., за офіційними даними, відбулося 322 страйки, в яких взяло участь 50 319 робітників, в 1931 р.— 459 виступів з кількістю страйкарів 106 тис. чоловік, у 1932 р.— 504 страйки з 313 тис. учасників²¹.

На Західній Україні тільки у Львівському воєводстві в 1931 р. мали місце понад 50 робітничих виступів, тобто вдвоє більше, ніж у 1928 р. і майже втричі більше, ніж у 1927 р.²² Аналізуючи страйкову боротьбу, VI пленум ЦК КПП, який відбувся в серпні 1929 р., від-

¹⁸ Газ. «Правда», 29 червня 1929 р.

¹⁹ Газ. «Правда», 29 червня 1929 р.

²⁰ Газ. «Правда», 8 червня 1929 р.

²¹ Ф. Зуєв. Рабочее и национально-освободительное движение в Польше в 1917—1939 годах, М., 1957, стор. 49.

²² А. Д. Ярошенко. Комуністична партія Західної України— організатор і керівник революційно-визвольної боротьби трудящих західноукраїнських земель, К., 1959, стор. 35.

значив, що «у відповідь на атаки капіталу робітничий клас посилює страйкову активність. Моментом, що характеризує страйкову боротьбу, є велика стійкість і бойові настрої («Воля» в Варшаві, сільські працівники на Україні, страйки працівників деревообробної промисловості)»²³.

В різних частинах Польщі розгорнулись страйки сільськогосподарських робітників. Вони луною відгукнулись серед селян Західної України, заворушення яких свідчили про дальше загострення класових суперечностей в Польщі. VI пленум ЦК КПП, звертаючи на це увагу, вказував, що «страйки сільськогосподарських працівників на Західній Україні характеризують страйкові прагнення серед сільського пролетаріату в усій Польщі»²⁴. В 1928 р. революційний рух сільської бідноти і батраків охопив 8 повітів і 30 сіл, а вже в 1929 — 40 повітів і 150 сіл. Число страйкуючих досягло близько 30 тис. чоловік²⁵. Представники польської соціалістичної партії (ППС) і тісно з нею пов'язане дрібно-буржуазне «Визволене» та селянська партія намагались заспокоїти селянські маси, вимагаючи від уряду справедливого розподілу податків, реформи поземельного податку, незалежності державної влади від великого землеволодіння. На противагу цим сіючим ілюзії частковим вимогам компартія і прогресивні селянські організації Західної України висувують лозунг боротьби за землю без викупу, за революційний робітничо-селянський уряд, який один і тільки один дасть селянству землю, визволить його від економічного та національного гніту²⁶.

Сільська біднота піднімалась на страйкову боротьбу, в якій стиралась рамки національної приналежності.

Проявом інтернаціональної єдності сільськогосподарських робітників був організований КПЗУ і «Сельбом» страйк в с. Батятичі Буського повіту Тернопільського воеводства, під час якого зник усякий поділ трудящих за національними ознаками. Цей виступ показав повну солідарність українських, польських і німецьких селян, що проживали в тому районі. На їх підтримку піднялись трудящі Західної України і Польщі. ЦК КПЗУ в січні 1929 р. опублікував звернення до робітників і селян, до всіх трудівників — українців і поляків, закликаючи їх до протесту проти розстрілу поліцією страйкарів у с. Батятичах. В ньому говорилось: «Працюючі маси робітників і селян Західної України разом з робітниками і селянами цілої Польщі з'єднаним фронтом мусять стати до боротьби з фашистською диктатурою... У відповідь на нову фашистську збродню ще міцніше станьте до боротьби під керівництвом КПП і КПЗУ»²⁷.

З приводу цих трагічних подій у січні 1929 р. ЦК КПП звернувся до трудящих з відозвою, в якій підкреслювалось: «Ще не поросла трава на могилах жертв погромів у Львові і Кребені, а вже знову від пострілів поліцейських рушниць полягли чотири селянина в с. Батятичах... Смертельна ненависть повинна надихати працюючий люд Польщі, Західної України і Західної Білорусії проти фашистської диктатури і капіталістичного ладу... Над свіжими могилами полеглих товаришів-селян бойові гасла про соціальне визволення пролетаріату і бідняків-селян всієї Польщі повинні поєднуватись з бойовими

²³ КРР, Uchwały i rezolucje, t. II, 1955, стор. 510.

²⁴ КРР, Uchwały i rezolucje, t. II, 1955, стор. 516.

²⁵ П. Йов а. Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною, Львів, 1954, стор. 72.

²⁶ Газ. «Правда», 21 травня 1929 р.

²⁷ Боротьба трудящих Волині за возз'єднання з Радянською Україною (1929 — 1933 рр.). Збірник документів і матеріалів, ч. II, Львів, 1965, стор. II.

гаслами про соціальне визволення народів, уярмлених Польщею, у боротьбі ті гасла мають виходити з спільного революційного завдання... Геть з катуванням українських трудящих, геть з урядом Пілсудського!»²⁸.

Характерною рисою селянських страйків було те, що вони проходили за зразком виступів промислових робітників. У цій боротьбі проявилась пролетарська солідарність робітників з селянськими масами. Створювались комітети солідарності з сільськогосподарськими робітниками, які мали подавати всіляку підтримку і допомогу страйкарям. Нерідко виступи сільськогосподарських і промислових робітників відбувались одночасно, що підвищувало їх ефективність, посилювало удари по буржуазному ладу.

В постанові ЦК КПЗУ про завдання партії у світлі рішень V з'їзду КПП підкреслювалось, що в Західній Україні «...революційний рух, як промислового робітництва, так і широких працюючих мас села в своєму темпі й гостроті не відстає від такого ж руху в цілій Польщі. Стратегічний план КПЗУ, що скерований так само на революційний вихід з сучасної кризи загниваючого капіталізму, виходить з положення цілковитої органічної спільності і ув'язки революційного руху Західної України з загальним польським»²⁹.

КПП і КПЗУ вели велику роботу, спрямовану проти українських і польських буржуазних націоналістів, які намагалися відвернути трудящих від революційної боротьби. У жовтні 1929 р. з нагоди XII річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції ЦК КПЗУ звернувся до робітників і селян Західної України з відозвою. У ній розкривалась підступна політика української націоналістичної буржуазії і роз'яснювалось, що «шлях Жовтневої революції є єдиний шлях визволення пригноблених народів... Тільки робітники й селяни Західної України під проводом Комуністичної партії Західної України в тісній спілці з революційним пролетаріатом цілої Польщі зможуть Західну Україну визволити з-під ярма капіталіста і обшарника, з-під чобота польської окупації»³⁰.

У другій половині 1929 р. Радянський Союз відвідала робітничо-селянська делегація Польщі. Члени її побували в Москві, Ленінграді, Києві, Одесі, Харкові і багатьох інших містах країни. Скрізь представників польського народу зустрічав теплий прийом. В привітанні, надрукованому в газеті «Правда» на адрес делегації, вказувалось, що трудящі СРСР з великою симпатією стежать за революційним рухом робітників і селян Польщі, з якими їх зв'яже не тільки міжнародна пролетарська солідарність, але й тривала спільна боротьба проти експлуататорських класів царської Росії³¹.

Популяризація успіхів соціалістичних перетворень в СРСР мала винятково велике значення для дальшого розгортання революційної боротьби трудящих Західної України. Всі свої мрії і сподівання на соціальне і національне визволення, возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною вони нерозривно пов'язували із зростанням могутності СРСР.

Успіхи соціалістичного будівництва, яких досягла Радянська Україна, і тяжкий економічний та політичний гніт, зубожіння західноукраїнських трудящих сприяли дальшому піднесенню революційної

²⁸ Архів Інституту історії партії ЦК ПОРП, 158/VI, р. 1, К. 1, 3.

²⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 6, оп. 1, од. зб. 526, арк. 165.

³⁰ З історії революційного руху у Львові (1917—1939 рр.). Документи і матеріали, Львів, 1957, стор. 369.

³¹ Газ. «Правда», 9 серпня 1929 р.

боротьби, посилювали прагнення народних мас до возз'єднання з Радянською Україною.

Щоб придушити розвиток революційного руху, фашистський уряд Пiлсудського вiткту 1930 р. вчинив розправу над трудящими Західної України, так звану «пацифікацію» — втихомирення. Підрозділи поліції, загони осадників нападали на непокірні села і райони, вбивали й катували людей. За 1930 р. і перший квартал 1931 р., за неповними даними, в Польщі було заарештовано 9350 учасників революційних подій, поранено 8802, вбито 98, відбулося 219 політичних процесів, в результаті яких 1397 робітників, селян і представників інших верств населення засуджено загалом на 3238 років тюремного ув'язнення³².

Та жорстокий терор, масові арешти і розстріли не могли придушити національно-визвольної боротьби трудящих Західної України, яка розвивалась у нерозривному зв'язку з революційним рухом в усій Польщі. Польські пролетарі, очолені Комуністичною партією, виступили з протестами проти фашистських погромів. У зверненні до робітників і селян Польщі КПП, викриваючи хижацьку каральну політику польського фашизму, від імені широких народних мас заявила про інтернаціональну солідарність з трудящими Західної України і повну підтримку їхніх вимог. «На Західній Україні шаліє білий терор. Фашистський уряд Пiлсудського надсилає на Західну Україну загін за загоном відбірних військ, карні експедиції... Кого ж наказують польським солдатам, це значить польським робітникам і селянам, обороняти на Західній Україні? Хто їх посилає на цю боротьбу? Посилає їх уряд Пiлсудського — душитель і кат польського робітника і селянина. Посилає для того, щоб були катами і гнобителями українського робітника і селянина, які борються за свою землю, за визволення з-під ворожого гніту, за об'єднання з своєю соціалістичною Батьківщиною, з Радянською Україною»³³.

Компартія закликала польських робітників, селян, солдатів не дати себе ввести в оману облудною і зрадницькою фашистською та соціал-фашистською пропагандою. Червоною ниткою у відозві проходить ідея пролетарської солідарності й інтернаціональної єдності польських і західноукраїнських трудящих в їх боротьбі проти буржуазно-поміщицького гніту, проти фашистського уряду Пiлсудського. «Справа робітника і селянина Західної України — це ваша справа, його боротьба — це ваша боротьба, його ворог — обшарник (поміщик) і польський і міжнародний капіталіст, фашистський уряд — це ваш ворог»³⁴. «Не зламаємо ми фашистського насильства, не знищимо панування буржуазії, не встановимо робітничо-селянського уряду, — підкреслювалось у відозві, — коли ми не оголосимо боротьби не на життя, а на смерть польському імперіалізму, який пригнічує Західну Україну і Західну Білорусь. Боротьба з польським імперіалізмом є загальною справою робітників і селян Польщі, Західної України і Західної Білорусії»³⁵.

Викриваючи єдність «санації», ендеції, ППС у репресіях проти народних мас, Комуністична партія Польщі закликала польських пролетарів підтримувати трудящих Західної України, ширше розгортати боротьбу проти своїх гнобителів. У жорстоких революційних боях йшли в одному строю українці і поляки, нерідко гинучи від фашист-

³² ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 6, оп. 1, од. зб. 675, арк. 84.

³³ Архів Інституту історії партії ЦК ПОРП, 158/VI, 1, 13, рf 9, к. 12—13.

³⁴ Там же.

³⁵ Там же.

ських куль. 21 січня 1930 р., в день роковин смерті В. І. Леніна, трудящі Рава-Руського повіту Львівського воєводства організували демонстрацію. Під час її розгону поліцією загинуло двоє — українець і поляк³⁶. Цей акт звірячої розправи над мирним населенням викликав протест в усій Польщі і за її межами. На захист жертв фашистського терору рішуче виступили радянські люди. У містах і селах нашої країни проходили масові мітинги, на яких засуджувались дії польських гнобителів, висловлювалась братерська солідарність. В своєму листі до робітників варшавського заводу «Почиск» трудівники київського заводу «Більшовик» писали: «...ми, дорогі товариші, ні на одну хвилину не забуваємо про вас, ми чуйно прислухаємося та стежимо за вашою героїчною боротьбою проти капіталізму, що ви її ведете у себе, кожна ваша перемога зміцнює у нас певну силу та ентузіазм до боротьби за справу робітничого класу всього світу»³⁷.

В лютому 1930 р. відбувся VIII пленум ЦК КПП, який констатував загострення соціальних суперечностей в країні і закликав маси до активнішого наступу на фашизм. На противагу цьому українські буржуазні націоналісти у маніфесті блоку УНДО* і УСДП відверто заявили, що вони виступають проти розгортання руху селянських мас і цілком підтримують політику польського уряду. Засуджуючи ці ворожі підступи, VI пленум КПЗУ, який відбувся у червні—липні 1930 р., відзначив, що українська буржуазія відіграє роль союзника і агента польських окупантів у боротьбі з революційним рухом на Західній Україні. У постанові підкреслювалось, що в той час, коли українські і польські трудящі спільно виступають проти ненависного гніту, у ворожому таборі проходить далі зрощування українського буржуазного націоналізму з польським фашизмом.

В жовтні 1930 р. ЦК КПП прийняв резолюцію на доповідь ЦК КПЗУ. В ній таврувалась колоніальна політика польської буржуазії на Західній Україні, висловлювалась братерська підтримка визвольного руху західноукраїнських трудящих, який був складовою частиною спільної революційної боротьби пролетаріату, середнього і бідного селянства всієї Польщі за приборкання фашизму, за робітничо-селянський уряд і диктатуру пролетаріату³⁸.

Важливе значення для дальшого зміцнення інтернаціональної єдності мав V з'їзд Компартії Польщі, що відбувся в другій половині серпня 1930 р. у Петергофі під Ленінградом. В його роботі взяли участь 47 посланців від місцевих партійних організацій, в тому числі 4 делегати від КПЗУ. Представником ВКП(б) на з'їзді був С. М. Кіров, який подав «...велику допомогу у проведенні з'їзду і його організації... Все, що було потрібно в цій справі, Сергій Миронович вирішував не відкладаючи»³⁹.

Центральний Комітет ВКП(б) у своєму привітанні польським комуністам відзначав, що КПП стоїть на одному з найбільш відповідальних бойових постів міжнародного революційного руху, що вона є «єдиним маяком для робітничого класу і трудящих мас Польщі, єдиним захисником пригнічених національностей проти фашистської диктатури»⁴⁰.

³⁶ Józef Kowalski. Trudne lata, Warszawa, стор. 117.

³⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 13, спр. 359, арк. 4.

* УНДО — Українське національно-демократичне об'єднання, яке виникло в 1925 р. Провідна партія західноукраїнської буржуазії.

³⁸ З історії Української РСР, вип. 8, К., 1963, стор. 49.

³⁹ Журн. «Z pola walki», 1960, № 4, стор. 224.

⁴⁰ История Польши, т. 3, М., 1958, стор. 327.

З'їзд накреслив стратегію і тактику партії в період економічної кризи, націлив трудящі маси на революційний вихід з неї шляхом повалення фашистської диктатури і встановлення робітничо-селянської влади.

Багато уваги делегати приділили розгляду діяльності КПЗУ і керівництву нею революційно-визвольним рухом трудящих Західної України. В рішеннях з'їзду вказувалось, що цей рух є однією з основних передумов перемоги соціалістичної революції в Польщі, і тому польські робітники і селяни повинні всіляко підтримувати боротьбу народних мас Західної України за своє визволення. В резолюції також підкреслювалось, що тільки соціалістична революція в Польщі звільнить західноукраїнських трудящих від окупації і дасть можливість возз'єднатись з Радянською Україною⁴¹.

Від імені Комуністичної партії Радянського Союзу з вітальною промовою на з'їзді виступив С. М. Кіров. «Добре пам'ятаю його промову,— згадає учасник з'їзду тов. Узданський,— яка викликала небувалий ентузіазм. Делегати підняли його на руки і влаштували йому тривалу овацію»⁴².

Присутні звернулись з листом до ЦК ВКП(б), де писали: «З ентузіазмом вітаємо епохальне здійснення п'ятирічного плану, величний розвиток соціалістичної індустріалізації і соціалістичної перебудови сільського господарства... П'ятирічка стає потужним важелем революційного руху в усьому світі, прискорює процес дозрівання свідомості й готовності революційних мас і примножує Радянському Союзу мільйони борців»⁴³.

У з'їзд КПП був важливим кроком у розвитку революційного руху польських і західноукраїнських трудящих, їх інтернаціонального єднання. У цей тяжкий для них час вони звертають погляди до Радянського Союзу, який успішно будував соціалістичне суспільство. У своїх листівках, зверненнях КПЗУ вказувала, що ніякі розумування панків «...не можуть відтягнути маси від боротьби з окупантом. Приклад вільної Радянської України, де влада в руках робітників і селян, де успішно розвивається українська культура, цей приклад вказує працюючим масам Західної України шлях до їх визволення»⁴⁴.

У 1932 р. хвиля грандіозних селянських виступів прокотилася по всій території Західної України. Важливу роль у боротьбі проти фашистського режиму Пілсудського відіграло Лиське повстання 1932 р. Це був один з найбільших масових спільних виступів українських і польських селян, в якому яскраво проявилась інтернаціональна єдність українських і польських трудящих у боротьбі проти фашизму, національного і соціального гноблення, проти експлуатації і зрадництва різних угодовських партій. В перших рядах борців проти окупаційного режиму йшли комуністи. Багато з них загинуло, було поранено. А хто залишився в живих, стали перед судом. І незважаючи на загрозу смертної кари, всі вони трималися мужньо. Так, поляк Михайло Малицький сказав на суді: «Я стріляв, щоб не говорили на мене, що я зрадник. Я живу між українцями, і моїм обов'язком було їх боронити»⁴⁵. Активних учасників Лиського повстання комуністів тт. Дунника, Малецького, Мадея було засуджено до страти. Але масові про-

⁴¹ КРР, Uchwały i rezolucje, t. III, Warszawa, 1956, стор. 227—228.

⁴² Журн. «Z pola walki», 1960, № 4, стор. 226.

⁴³ Józef Kowalski. Wielka Październikowa Rewolucja socjalistyczna a wyzwolenie Polski, Warszawa, 1952, стор. 174.

⁴⁴ Державний архів Тернопільської області, ф. 231, спр. 1801, стор. 149.

⁴⁵ КПЗУ — організатор революційної боротьби, Львів, 1958, стор. 191.

тести робітників та селян Польщі, Західної України примусили уряд замінити страту довічним ув'язненням.

Оцінюючи цю подію, ЦК КПП у відозві вказував: «Повстання селян Лиського повіту має величезне значення для розвитку національно-визвольної боротьби... і поряд з могутніми страйками в Домбровському, Краківському басейнах, страйком трамвайників у Варшаві та Лодзі, хвилею виступів львівського пролетаріату воно становить нову могутню ланку в ланцюгу боїв за революційний вихід з кризи, проти війни з СРСР»⁴⁶. Розуміючи, що організаторами повстання були українські і польські комуністи, польський фашистський уряд почав новий наступ проти борців за народну справу. ЦК КПП і КПЗУ закликали трудящих стати на захист комуністів, всієї партії. «Знають кати, що вождем працюючих мас є Комуністична партія,— говорилося у відозві ЦК КПЗУ до робітників і селян,— яка, незважаючи на тяжкі жертви, на вбивство її найкращих синів, непохитно веде маси через великі бої до рішучої розправи над гнилим ладом, до революції... Але ви, товариші, не дозволите безкарно мордувати ваших братів, не дасте фашистам безкарно розбивати ваші шеренги. Ставайте до боротьби проти фашистського терору, проти знущання над вами, проти утиску соціального і національного! Всі на захист Комуністичної партії! Ставайте в її ряди під її прапором!»⁴⁷.

Охоплені революційним піднесенням маси стали стіною на захист своїх поводитирів. Фашистський терор, що мав на меті стримати революційний натиск, привів до нових вибухів народного гніву. В цих умовах Комуністична партія Польщі і Комуністична партія Західної України проводять велику організаційну роботу по мобілізації мас для вирішальних боїв. Безпосередня загроза антирадянської інтервенції поставила перед Комуністичною партією Польщі і Західної України завдання захищати першу в світі соціалістичну державу.

Ці та багато інших питань революційної боротьби мав розглянути VI з'їзд КПП, який відбувся в листопаді 1932 р. Партія підійшла до нього згуртованою ідеологічно й організаційно. За період між V і VI з'їздами КПП і КПЗУ очолили ряд великих революційних боїв. За час з листопада 1930 р. по 31 березня 1932 р. у Польщі, Західній Україні і Західній Білорусії відбулось 617 виступів безробітних⁴⁸. Кількість страйкуючих напередодні з'їзду досягла 700 тис., а на кінець року наблизилась до мільйона⁴⁹. Страйковий рух у Польщі і Західній Україні викликав живий відгук серед найширших мас, велике співчуття серед експлуатованих і пригноблених. Однак в діяльності партійних організацій були значні труднощі і недоліки. VI з'їзд КПП докладно проаналізував їх. Для подолання труднощів насамперед необхідно було спрямувати діяльність партії на посилення політичної активності мас, що становило одне з основних її тактичних завдань. «Основним фактором революційного піднесення,— говорилося в резолюції VI з'їзду КПП,— є протидія робітничих мас шаленому наступу капіталу, опір, переростаючий на окремих ділянках у контрнатуп проти фашистської диктатури і капіталізму»⁵⁰.

КПП і КПЗУ на цей час стали могутнім фактором в політичному житті країни. Ряди комуністів значно зросли. Якщо в 1931 р. нараховувалось 11 600 членів КПП, з них — 2 500 членів КПЗУ, то в 1933 р.

⁴⁶ Газ. «Правда», 6 липня 1932 р.

⁴⁷ ДАВО, ф. 1, оп. 2, спр. 338, арк. 67.

⁴⁸ Журн. «Коммунистический интернационал», 1932, № 26, стор. 45.

⁴⁹ Журн. «Коммунистический интернационал», 1933, № 33, стор. 48.

⁵⁰ Журн. «Коммунистический интернационал», 1933, № 34—35, стор. 48.

ця цифра збільшилась відповідно до 17 800 і 4600 чоловік⁵¹. Крім того, комсомол Польщі в березні 1933 р. налічував у своїх лавах близько 16 тис. комсомольців, які були надійною опорою комуністів.

КПП приділяла велику увагу як кількісному зростанню КПЗУ і КПЗБ, так і піднесенню на вищий щабель революційного руху на території Західної України і Західної Білорусії. Про це свідчить резолюція VI з'їзду, де вказувалось, що «в питанні національного народно-визвольного руху партія мобілізує маси на боротьбу проти польської окупації під гаслом «визнання прав народів на самовизначення аж до відокремлення від Польщі». На Західній Україні і Західній Білорусії ми повинні мобілізувати маси на вигнання ненавистних колонізаторів і агентів окупації...»⁵².

На спільність дій українських, польських і білоруських комуністів, єдність мети та засобів боротьби вказувалось також і в програмі Компартії Польщі, проект якої був розглянутий VI з'їздом. «Пролетаріат і селянські маси Польщі, Західної України і Західної Білорусії,— говорилися в програмі партії,— борючись за своє звільнення з-під гніту капіталістів і поміщиків, борючись за диктатуру пролетаріату, за робітничо-селянську владу, за землю без викупу, за право на самовизначення підкорених народів аж до відокремлення від польської держави, одночасно борються проти хижацьких намірів польської буржуазії, борються за захист своєї пролетарської вітчизни від імперіалістичного нападу, борються за те, щоб в разі нападу буржуазної Польщі на СРСР, контрреволюційну війну перетворити в революційну громадянську війну»⁵³.

Прийняття нової програми було великою подією не лише в житті КПП, але й КПЗУ і КПЗБ. З'їзд звернувся також з маніфестом до всіх трудящих Польщі, Західної України і Західної Білорусії, в якому закликав згуртувати сили для дальшої боротьби проти буржуазно-поміщицького ладу в Польщі, за встановлення влади робітників і селян, проти воєнних планів польського імперіалізму, і в першу чергу, проти підготовки нападу на Радянський Союз. Програма партії, рішення VI з'їзду КПП сприяли ширшій мобілізації трудящих мас і посиленню революційного руху за зміцнення інтернаціональної єдності КПП і КПЗУ.

Пролетарський інтернаціоналізм і солідарність допомогли КПП і КПЗУ згуртувати комуністів Польщі і Західної України на боротьбу проти спільного ворога — польської буржуазії.

⁵¹ Журн. «Коммунистический интернационал», 1933, № 34—35, стор. 83.

⁵² КРР, Uchwały i rezolucje, Warszawa, 1956, t. III, стор. 375.

⁵³ Там же, стор. 414.

З. Ф. КОСТИЧКІНА

**РОЛЬ БЕЗПАРТІЙНИХ КОНФЕРЕНЦІЙ
У ПОЛІТИЧНОМУ ВИХОВАННІ ТРУДЯЩИХ
НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШОСТЕЙ УКРАЇНИ В 1921—1925 рр.**

Внаслідок перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції трудящі всіх націй і народів колишньої царської Росії стали вільними і рівноправними громадянами Країни Рад. Завоювання Жовтня дали можливість забезпечити права тих націй, що не становили більшості населення тієї чи іншої республіки, зокрема України, на території якої у 1924 р. проживало близько 5 млн. поляків, євреїв, молдаван, татар та представників інших національностей¹.

Але багатівіковий соціальний і національний гніт, економічна, політична й культурна відсталість викликали серед значної частини населення національних меншостей деяку настороженість, недовіря до інших націй. Це недовіря, насамперед до російського народу як пануючої нації в минулому, «... до заходів, які йдуть від росіян»,² всіляко підігрівалось буржуазними націоналістами, духівництвом. Тому В. І. Ленін закликав партійні організації добиватися на ділі фактичної рівності національних меншостей, виявляти в підході до них особливу обережність і запобігливість, зживаючи кривди, завдані їм у минулому урядом пануючої нації³.

Виходячи з ленінських положень у національному питанні, а також з вказівок X з'їзду РКП(б) (лютий 1921 р.) про те, що ліквідація фактичної нерівності є тривалий процес, який потребує упертої і наполегливої боротьби, партія розгорнула роботу по піднесенню економічного, політичного й культурного рівня трудящих національних меншостей, залученню їх до участі в соціалістичному будівництві. Важливу роль у цьому покликані були відіграти безпартійні конференції робітників і селян. Вперше такі конференції відбулись наприкінці 1918 р. у Москві з ініціативи робітників-комуністів. Почин трудящих столиці був схвалений В. І. Леніним, партією. У виступі на VIII Всеросійській конференції РКП(б) (грудень 1919 р.) Володимир Ілліч підкреслив, що безпартійні робітничі й селянські конференції є одним з важливих заходів по залученню трудящих до соціалістичного будівництва⁴. Дещо пізніше, в роботі «Дитяча хвороба «лівізми» в комунізмі» він зазначав, що зв'язок з масами через професійні спілки є недостатнім. «Практика створила у нас, в ході революції, і ми стараємось цілковито підтримати, розвинути, розширити таку установу, як *безпартійні робітничі і селянські конференції*, щоб стежити за настроєм мас, зближатися з ними, відповідати на їх запити, висувати з них кращих працівників на державні посади і т. д.»⁵.

Про значення, яке надавав В. І. Ленін новим формам роботи, свідчить той факт, що він вважав за необхідне при оцінці роботи тієї чи

¹ Газ. «Правда», 19 вересня 1924 р.

² КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, К., 1954, ч. 1, стор. 667.

³ Див. В. І. Ленін. Полн. собр. соч., т. 45, стор. 359.

⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 164.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 29.

іншої парторганізації обов'язково звертати увагу на те, чи правильно і часто проводяться такі конференції⁶. Сам Володимир Ілліч, незважаючи на свою велику завантаженість, у період з липня 1919 р. по лютий 1920 р. шість разів виступав на безпартійних робітничих і солдатських конференціях Москви⁷.

Програму роботи безпартійних конференцій було викладено у листі ЦК РКП(б) «Про ставлення до безпартійних робітників», затвердженому з поправками і доповненнями В. І. Леніна на Політбюро Центрального Комітету 4 травня 1921 р. Перед партійними організаціями ставилася вимога серйозної і ділової підготовки в цій справі⁸.

Партія надавала великого значення участі трудящих національних меншостей в безпартійних конференціях. Безпосереднє керівництво масово-політичною роботою серед національних меншостей, зокрема підготовкою і проведенням їх безпартійних конференцій, здійснювалось через Бюро національних секцій при ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У, при губкомах і окружкомах партії. З метою більш тісного зв'язку з масами у квітні 1924 р. при ВУЦВК була організована Центральна комісія в справах національних меншостей з своїми відділами в ряді округів⁹.

На засіданнях бюро національних секцій намічались плани проведення конференцій, затверджувався порядок денний, призначались доповідачі та уповноважені, відповідальні за організацію кожної з них.

В цій роботі важливу роль відіграли створені при агітпропах ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У, а також при місцевих партійних органах спеціальні комісії, до складу яких входили представники національних меншостей.

Були й свої особливості, труднощі. Давала себе знати успадкована від буржуазно-поміщицького ладу фактична нерівність в економіці та культурі. Національні меншості мали здебільшого надто обмежену кількість власної інтелігенції, що ускладнювало становище. Заважали також буржуазно-націоналістичні пережитки. Ворожі елементи намагались використати відсталість цих народів для боротьби проти заходів партії і Радянської влади. Особливо пожвавили свою діяльність ворожі класи і їх партії в умовах нової економічної політики. Напружена класова боротьба позначилась і на безпартійних конференціях.

В. І. Ленін попереджав партійні організації, що вороги намагались використати трибуну безпартійних конференцій, і рекомендував уже в ході їх підготовки зривати маску з меншовицько-есерівських агентів, які переряджувалися під «безпартійних»¹⁰.

В умовах гострої боротьби проходили вибори на єврейську безпартійну робітничу конференцію, яка вперше відбулася в Одесі в січні 1921 р.¹¹ На ній обговорювались політичні питання, завдання господарського будівництва, питання культури, освіти, профспілкової роботи серед єврейського населення. Меншовики, бундівці та різні буржуазно-сіоністські групи виступили проти комуністичної фракції і за всяку ціну намагались оволодіти безпартійною аудиторією. Від їх імені сіоніст Берман звинуватив комуністичну партію в економічних труд-

⁶ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 165.

⁷ Там же, т. 29, стор. 458, 489; т. 30, стор. 1, 21, 273, 316.

⁸ Див. Ленинский сборник XXXVI, стор. 227.

⁹ А. Буценко. Советское строительство и нацменьшинства на Украине, 1926, стор. 14.

¹⁰ Див. Ленинский сборник XXXVI, стор. 227.

¹¹ Газ. «Известия», орган Одеського губкому КП(б)У, губвиконкому, 3—11 січня 1921 р.

нощах, які переживала країна¹². Бундівець Лур'є, висловлюючи інтереси дрібної єврейської буржуазії, вимагав вільної торгівлі без будь-яких обмежень, вільної дрібної індустрії і рішуче виступив проти трудової мобілізації, проти тарифної системи. Як сіоністи різних відтінків, так і бундівці єдиним табором домагалися створення самостійної єврейської партії в світовому масштабі, автономних єврейських організацій, наполягали на автономії Бунду всередині РКП(б)¹³.

Єврейські комуністи і безпартійні делегати дали гідну відсіч своїм противникам. В резолюції конференції говорилось, що трудящі євреї визнають себе складовою частиною російського пролетаріату і що єдиним заходом виховання єврейського трудового населення є залучення його до великого промислового виробництва, до соціалістичного будівництва¹⁴.

Конференція довела всю шкідливість націоналістичного поділу і штучного розмежування для справи революції та диктатури пролетаріату¹⁵.

На частину польського населення великий вплив мала католицька церква. Під виглядом захисту релігії ксьондзи вели активну антирадянську пропаганду. В 1924 р. в Одесі була розкрита підпільна школа, в якій духівництво прищеплювало молоді релігійний світогляд, відривало її від участі в громадському житті. З гнівом осудили контрреволюційні дії католицького духівництва делегати польської безпартійної робітничої конференції м. Одеси, яка відбулась 13 грудня 1924 р.¹⁶ В дебатах по доповіді т. Добжинського «Про ставлення Радянської влади до релігії» вони розкрили справжнє обличчя клерикалів. Делегатка т. Муха заявила: «Ми будемо знімати полуду з очей тих людей, які перебувають в царстві темряви. Досить з нас ксьондзівського обману, геть ксьондзівську науку»¹⁷. Протидіючи ідеологічним заходам партії, польські ксьондзи не зупинялися ні перед чим. Делегат т. Красний навів факт, коли церковники з метою перешкодити роботі створеного для польської молоді клубу відкрили при костьолі свою «хату-читальню», де була зібрана релігійна література. Учасники конференції в одностайно схваленій резолюції просили органи радянської влади збільшити кількість шкіл для польських дітей, розширити мережу культурно-освітніх установ¹⁸.

Питання про ставлення партії, Радянської влади до церкви і релігії майже не сходило з порядку денного безпартійних конференцій. На більшості з них обговорення проходило в досить напруженій боротьбі. Так, окремі делегати німецьких конференцій Одеського округу, польських конференцій Вінницького округу та інших виступали не лише за вивчення в школах релігійних предметів, а й за повсюдну заборону антирелігійної пропаганди¹⁹.

Однак подібні випадки знаходили відсіч з боку учасників конференцій. Делегати єврейської робітничої безпартійної конференції, яка проходила в Києві у жовтні 1924 р., в своєму рішенні просили ВУЦВК України закрити хоральну синагогу Бродського, а її примі-

¹² Газ. «Известия» (Одесса), 3—11 січня 1921 р.

¹³ Там же.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Журн. «Коммунист», орган Одеського губкому партії, 1921, № 10—11, стор. 13.

¹⁶ Газ. «Известия» (Одесса), 17 грудня 1924 р.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Там же.

¹⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 16, од. зб. 1428, арк. 83; Одеський обласний державний архів, ф. 969, оп. 1, од. зб. 201, арк. 8.

щення використати під центральний єврейський робітничий клуб²⁰. Подібні резолюції приймались повсюдно.

Буржуазні націоналісти і духовенство особливо намагались поширити свій вплив на молодь. Враховуючи цю небезпеку, ЦК КП(б)У вимагає від партійних організацій посилити роботу по інтернаціональному вихованню молоді, особливо єврейської²¹.

У лютому 1923 р. була проведена V Всеукраїнська нарада єврейських секцій партійних органів, яка намітила практичні заходи впливу на молоде покоління, зокрема в справі його антирелігійного виховання.

23 грудня 1924 р. бюро Одеського окружкому партії зобов'язало партійні і комсомольські організації посилити пропагандистську діяльність серед безпартійної молоді і насамперед молоді національних меншостей²².

Німецька секція Одеського окружкому КСМУ 11 листопада 1925 р. вказала на недоліки в підготовці й проведенні безпартійних конференцій німецької молоді в Грос-Лібенталі, Цебриково і Зельцах, де були спроби протиставити юнацькі секції комсомольським організаціям²³. У зв'язку з цим бюро Одеського окружкому партії 25 квітня 1925 р. прийняло відповідну постанову, звернувши серйозну увагу на роботу комсомолу в німецьких колоніях²⁴.

Безпартійні конференції національних меншостей стали школою політичного виховання трудящих. Вони проходили під керівництвом партійних і радянських працівників, часто за участю видатних діячів партії і держави. Так, у роботі вже згаданої польської робітничої конференції в Одесі взяли участь: від ЦК РКП(б) М. Подвойський, від Польбюро при ЦК КП(б)У Б. Скарбек, від Одеського губкому партії Ф. Корнюшин та ін.

З інтересом делегати і гості заслухали промову М. Подвойського, який закликав представників польського народу неухильно виконувати заповіді великого Леніна про зміцнення пролетарської інтернаціональної єдності, брати активну участь у соціалістичному будівництві²⁵. Конференція привернула до себе пильну увагу польських робітників, сприяла активній участі їх у громадському житті, згуртуванню комуністів і безпартійних.

Широкого розмаху набули польські безпартійні конференції в 1925 р. Так, у Вінницькому окрузі за 9 місяців 1925 р. їх було проведено 41²⁶. Під час виборчих кампаній прочитано 150 лекцій і доповідей. В агітаційній роботі взяло участь 36 лекторів, направлених окружкомом партії²⁷.

Важливу роль у політичному вихованні польського населення Київської губернії відіграла безпартійна робітничо-селянська конференція, що відбулась в січні 1925 р. у Києві. На ній були присутні 300 делегатів від робітників і селян та багато гостей. Секретар Київського губкому партії П. Постишев у вступному слові спинився на славних традиціях спільної боротьби російського і польського пролетаріату. Він згадав делегата конференції польського робітника т. Кошарека,

²⁰ Газ. «Пролетарская правда», орган Київського губкому КП(б)У та губвиконкому. 23 жовтня 1924 р.

²¹ Журн. «Известия ЦК КП(б)У», 1923, № 15—16, стор. 28.

²² Партархів Одеського обкому КП України, ф. 7, оп. 7—1, од. зб. 162, арк. 2—4.

²³ Там же, од. зб. 378, арк. 8.

²⁴ Там же, од. зб. 162, арк. 3.

²⁵ Газ. «Известия» (Одесса), 14 грудня 1924 р.

²⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС. ф. 17, сп. 16, од. зб. 1428, арк. 82.

²⁷ Там же, од. зб. 1420, арк. 45.

з яким в роки царизму перебував у сибірському засланні. Учасники конференції надіслали вітальну телеграму на адресу Комінтерну та заявили протест проти свавілля, яке панувало в панській Польщі. Цим вони продемонстрували свою солідарність з польським і міжнародним пролетаріатом²⁸.

Велику роботу проводили партійні організації Донбасу з трудящими татарами. Неписьменність більшості з них, великий вплив релігії створювали значні труднощі. В перші роки Радянської влади татари недовіриливо ставились до політики Комуністичної партії і Радянської держави, стояли осторонь громадського життя. Дітей віддавали вчитись муллам, забороняли їм вступати в ряди піонерів, до комсомолу.

Через безпартійні конференції парторганізації намагались впливати на них, залучати до розв'язання завдань господарського будівництва. У грудні 1920 р. в Луганську була проведена перша безпартійна конференція робітників-татар²⁹, а з 16 по 29 липня 1922 р. у Донбасі відбулось три конференції³⁰. На них розглядались такі питання: «Про міжнародне становище», «Комуністична партія і її завдання», «Завдання профспілок», «Радянська влада і національне питання»³¹. Якщо на загальних робітничих конференціях татари поводитись пасивно, то на своїх, які проводилися рідною мовою, вони починали активно виступати, вказували на недоліки, висловлювали своє ставлення до заходів, політики партії і Радянської влади. Так, на безпартійній конференції Юзівського повіту (16 липня 1922 р.) делегати говорили, що не слід більше допускати мулл до вчителювання в школах (вони становили 60% вчительських кадрів шкіл з татарською мовою викладання)³², що не потрібно дітей примушувати вивчати коран. Вони просили приділити більшу увагу освіті татарського населення, організації політосвітніх курсів татарською мовою, а також відкриттю гуртожитків для дітей, які живуть на значній відстані від шкіл. Делегати конференції прийняли рішення: «Ні одного неписьменного татарина до 1923 р.»³³. Вони вітали заходи Наркомату освіти, який асигнував 12 млрд. крб. на придбання літератури татарською мовою³⁴.

Про значення нової форми роботи для зростання політичної свідомості робітників-татар свідчить резолюція, прийнята делегатами конференції Луганського повіту: «Безпартійна конференція послужить новим джерелом авангарду пролетарської революції РКП(б), яке дасть нові свіжі сили для зміцнення жовтневих завоювань, а також для перемоги над жорстоким і впертим ворогом — господарчою розрухою нашої Батьківщини»³⁵. З величезним піднесенням учасники цієї конференції прийняли вітальну телеграму В. І. Леніну, в якій говорилось: «Дорогому Володимирі Іллічу Леніну. Ми, колишні двічі пригнічені робітники-татари від усїєї душі вітаємо тебе, великий проводир усього світу. Видужуй спокійно від ран, завданих зрадницькими наймитами буржуазії — есерами. Твої праці і серед відсталих татарських робітників почали давати хороші сходи»³⁶.

²⁸ Газ. «Пролетарская правда» (Київ), 25 січня 1925 р.

²⁹ Журн. «Известия ЦК КП(б)У», 1921, № 9, стор. 16.

³⁰ Газ. «Всероссийская кочегарка», 13 серпня 1922 р.

³¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 14, од. зб. 889, арк. 27.

³² ЦДАЖР УРСР, ф. 539, оп. 1, од. зб. 445, арк. 20.

³³ Газ. «Всероссийская кочегарка», 13 серпня 1922 р.

³⁴ ПА ІП ЦК КП України, ф. 3, оп. 3—1, од. зб. 1077, арк. 32.

³⁵ Там же, од. зб. 1315, арк. 54.

³⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 14, од. зб. 889, арк. 27—28.

Безпартійні конференції сприяли вирощуванню таких паростків. Якщо до революції майже всі татари були неписьменними, то вже і 1923 р. тільки серед робітників-татар Донбасу налічувалось 600 перед платників газет і журналів. У 1924 р. 80 кращих робітників було по слано на навчання, в тому числі до Казанського комуністичного університету — 11, університету народів Сходу — 5, на робітничі факультети інститутів — 4. При Донецькій губернській партійній школі відкрилось татарське відділення на 60 чоловік³⁷; 40 найбільш передових робітників були прийняті кандидатами в члени партії, понад 100 юнаків і дівчат вступили до комсомолу³⁸.

На території Української РСР проживала значна кількість болгарського, німецького і молдавського населення, яке займалось в основному сільським господарством.

Німці-колоністи жили переважно у південних районах України. У свій час вони дістали від царського уряду найродючіші землі Катеринославської, Миколаївської, Одеської, Херсонської областей. Володіючи великими земельними наділами, частина з них користувалась найманною працею місцевого населення. Хоча серед німців на початку 1926 р. процент неписьменних становив лише 20,6%³⁹, але для них була характерна замкнутість у веденні свого господарства, відірваність від суспільного життя.

Для безпосередньої і більш дійової роботи серед німецького населення 11 вересня 1921 р. при ЦК КП(б)У була створена німецька секція. В тому ж році почали діяти такі секції при 4 губкомах і 2 повітових комітетах партії⁴⁰.

XIII з'їзд РКП(б) (травень 1924 р.) приділив велику увагу роботі серед національних меншостей, особливо німців. Зокрема, він вимагав поліпшення роботи політичних шкіл, комвузів⁴¹. Так, відповідно до рішень з'їзду сто кращих сільських активістів було відряджено на німецьке відділення Одеської губпартшколи⁴². Зосереджено увагу на підготовці учителів для німецьких шкіл. З цією метою в Одесі було відкрито німецький педагогічний інститут, а при медичному інституті організовано групи, де навчання велось німецькою мовою.

В перші роки відбудовного періоду на багатьох безпартійних конференціях відчувався великий вплив німецьких куркулів, духівництва. Так, на ряді конференцій Одеського округу вони твердили, що сільради створені для того, щоб лише оподатковувати селян, збирати ці податки⁴³.

Делегат Карло-Марксовської безпартійної конференції Катеринославської губернії (березень 1924 р.) Х. Шпулінг закликав присутніх не підвищувати врожайності сільськогосподарських культур, тому що це, мовляв, приведе тільки до збільшення податків⁴⁴.

На волинських і одеських безпартійних конференціях частина присутніх вороже поставилась до рішення радянського уряду про відокремлення церкви від держави і школи від церкви, а також до заходів, які обмежували експлуатацію батраків⁴⁵.

Але конференції давали можливість партії проводити широку роз'яснювальну роботу, викривати ворогів соціалістичного будівництва,

³⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 16, од. зб. 1448, арк. 4—5.

³⁸ Журн. «Спутник Донецкого пропагандиста», 1923, № 4, стор. 101.

³⁹ А. Г л и н с к и й. Национальные меньшинства на Украине, 1931, стор. 31.

⁴⁰ Журн. «Известия ЦК КП(б)У», 1921, № 9, стор. 16.

⁴¹ Див. КПРС в резолюціях і рішеннях..., ч. II, стор. 72.

⁴² Журн. «Известия ЦК КП(б)У», 1924, № 4, стор. 93.

⁴³ Одеський обласний державний архів, ф. 969, оп. 1, од. зб. 201, арк. 136.

⁴⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, од. зб. 4052, арк. 41.

⁴⁵ Там же, ф. 413, оп. 1, од. зб. 35, арк. 53.

враховувати запити і настрої населення, докладати зусиль до усунення недоліків. Тільки протягом 1925 р. у Цебриківському районі Одеського округу було проведено 3 німецьких безпартійних конференцій, 44 селянські сходи і збори, в яких взяли участь 3 623 чоловіки, тобто 25% населення⁴⁶. Більшість делегатів активно підтримувала заходи Радянської влади. Так, учасник Тілігуло-Березанської німецької безпартійної конференції т. Гінгер підкреслив необхідність розширяти мережу шкіл і клубів, хат-читалень, бібліотек⁴⁷, делегатка Марія Нет виступила з критикою в адресу районних організацій, які ще недостатньо приділяли увагу жіночому питанню, домагалась поліпшення політико-освітньої роботи серед жінок⁴⁸.

Враховуючи, що держава не спроможна була в короткий час розширити мережу шкіл і культурно-освітніх установ, делегати Хортинської німецької безпартійної конференції Запорізького округу (лютий 1923 р.) стали ініціаторами взяття на власне утримання додатково відкритих шкіл, клубів, хат-читалень. Таким шляхом вони розраховували охопити навчанням усіх дітей шкільного віку⁴⁹.

На всіх безпартійних конференціях німецькі селяни жваво обговорювали питання сільського господарства: про землеустрій, посівну кампанію, про податки, кооперації та ін. З метою активізації трудящих колегія агітпропу Волинського губкому (лютий 1925 р.) вирішила проводити конференції серед німецького населення регулярно, двічі на рік⁵⁰.

З великим інтересом поставились до безпартійних конференцій болгарські селяни, які бачили в них можливість обговорювати і вирішувати всі хвилюючі їх питання. Широкого розповсюдження набули болгарські безпартійні конференції у березні 1925 р. в Одеській губернії. На основі циркуляра ЦК КП(б)У від 2 лютого 1925 р. у порядку денний їх роботи були включені такі питання: про пошкваллення діяльності сільських Рад, про кооперацію, комітети взаємодопомоги, про землеустрій і весняну посівну кампанію⁵¹.

Підготовкою і проведенням конференцій керували болгарські секції при губкомах і окружках партії. Так, за рішенням болгарської секції Одеського губпарткому 28 березня 1925 р. в м. Ольшанці Первомайського округу була проведена безпартійна конференція, в якій взяло участь 190 делегатів⁵². Відкриваючи її, секретар райкому партії вітав делегатів м. Ольшанки, які вперше зібрались на конференцію для обговорення назрілих питань сільського життя. Болгарські селяни виявили великий інтерес до цієї події.

Вони жваво обговорювали роботу кооперації і комітетів взаємодопомоги. Розуміючи, яке значення мають ці організації для розвитку сільського господарства, яку допомогу можуть подати в придбанні сільськогосподарських машин і інвентаря, делегати Дегтяров, Добров, Станков та інші гостро критикували правління кооперації і КВД за недоліки, зокрема витрачання кредитів не за призначенням⁵³. З метою зміцнення цих організацій конференція рекомендувала послити їх правління партійними працівниками і широко залучити до складу КВД

⁴⁶ Одеський обласний державний архів, ф. 969, оп. 1, од. зб. 201, арк. 135.

⁴⁷ Там же, арк. 7.

⁴⁸ Там же, арк. 8.

⁴⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, од. зб. 1450, арк. 2.

⁵⁰ Там же, ф. 413, оп. 1, од. зб. 35, арк. 53.

⁵¹ Журн. «Известия ЦК КП(б)У», 1925, № 2, стор. 29.

⁵² Партархів Одеського обкому КП України, оп. 7—1, од. зб. 374, арк. 11—17.

⁵³ Там же, ф. 7, оп. 7—1, од. зб. 374, арк. 13—17.

та кооперації не тільки незаможників, але й середняків; регулярно проводити звіти правління на загальних зборах⁵⁴.

Гарячі дебати викликало питання про землеустрій і кооперування сільського господарства. І це не випадково, бо доводилось знову ділити уже поділену землю, забезпечувати молодожонів, червоноармійців, переселенців тощо. Все частіше починали лунати голоси з пропозиціями об'єднати індивідуальні господарства в колективні.

Делегати одностайно схвалили політику Комуністичної партії і запевнили, що коли ворог розв'яже нову війну, всі болгари зі зброєю в руках стануть на захист Радянської країни⁵⁵. Вони дякували уряду і партії за те, що створено окремі болгарські сільради і райони, відкриті школи з болгарською мовою викладання. Подібні конференції були проведені в селах Великий Буялик та Катаржино⁵⁶.

Найбільш відсталою частиною населення національних меншостей були жінки. Їх фактичне визволення з полону вікової відсталості і залучення до соціалістичного будівництва становило важливе завдання партії в період відбудови народного господарства. Своїм рішенням від 29 червня 1925 р. ЦК КП(б)У вказав на недостатню роботу серед жінок національних меншостей, на труднощі в цій справі і накреслив шляхи її поліпшення⁵⁷.

Важливу роль в цьому мали відіграти делегатські збори і безпартійні жіночі конференції. Так, XI Миколаївська окружна партконференція, яка проходила в березні 1925 р., відзначаючи недоліки роботи серед жінок, зобов'язала партійні організації систематично скликати районні конференції селянок національних меншостей⁵⁸. Але масового характеру ці форми діяльності набрали лише в кінці відбудовного періоду.

Жіночими безпартійними конференціями партія керувала через національні секції і жінвідділи. Так, питання про організацію жіночих конференцій національних меншостей Одеської губернії розглядалось на засіданнях болгарської секції Одеського губкому партії 22 травня 1925 р.⁵⁹, польської секції окружкому партії 27 серпня 1925 р.⁶⁰ Одеський окружком партії тільки восени 1925 р. відрядив 11 відповідальних партійних працівників для проведення болгарських, німецьких, польських і єврейських жіночих конференцій⁶¹.

На них обговорювались заходи щодо піднесення політичного і культурного рівня жінок, а також залучення їх до соціалістичного будівництва. Так, на польських жіночих конференціях в селах Григорівці, Киселівці, Цариводарі Херсонського округу були розглянуті питання про участь жінок в соціалістичному будівництві, їх роль у кооперуванні села⁶². Делегатки Каторжинської болгарської конференції Одеського округу (жовтень 1925 р.) відзначили, що для більш активної участі у побудові соціалізму всім жінкам потрібно ліквідувати свою неписьменність, а також необхідно відкрити для їх дітей ясла, садки, створити громадські їдальні⁶³.

⁵⁴ Партійний архів Одеського обкому КП України, ф. 7, оп. 7—1, од. зб. 374, арк. 13—17.

⁵⁵ Там же.

⁵⁶ Там же, арк. 41.

⁵⁷ Там же, од. зб. 136, арк. 44.

⁵⁸ Партархів Миколаївського обкому КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 68, арк. 12.

⁵⁹ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 7, оп. 7—1, од. зб. 374, арк. 28.

⁶⁰ Там же, од. зб. 379, арк. 73.

⁶¹ Там же, од. зб. 385, арк. 91.

⁶² Там же, од. зб. 379, арк. 76.

⁶³ Там же, од. зб. 374, арк. 48.

Якщо в перші роки Радянської влади жодної жінки з числа національних меншостей Одеської губернії не було в складі Рад, то в 1925 р. вони вже становили 6% ⁶⁴, а найбільш передові і свідомі з них вступали в ряди Комуністичної партії. Так, Овідіопольська жіноча безпартійна конференція Одеської губернії, яка проходила 8 березня 1925 р., під бурхливі оплески прийняла рішення дати рекомендацію для вступу в партію Марії Бауер ⁶⁵.

Безпартійні робітничо-селянські конференції подали значну допомогу партійній організації України в залученні трудящих національних меншостей до активної і свідомої участі у відбудові народного господарства.

Будучи своєю школою по підвищенню політичного і культурного рівня населення, по зміцненню дружби народів, співробітництва їх у побудові соціалістичного суспільства, здійсненні управління державою, безпартійні конференції сприяли зближенню партії з найширшими масами, в тому числі і найвідсталішими, забитими в минулому трудящими національних меншостей. Таким шляхом партія вивчала настрої, запити, думи, прагнення мас, відповідала на них. За допомогою конференцій вона домагалась прискорення класового розшарування на селі, мобілізувала трудящих для відсічі ворожим елементам — куркулям, есерам, бундівцям, буржуазним націоналістам, вела боротьбу з релігійними пережитками.

Безпартійні конференції були втіленням ленінських принципів соціалістичної демократії, давали можливість партії виявляти і виховувати кращих активістів, вожаків, висувати їх на керівні посади, проводити через них свою політику в маси. Безпартійні конференції становили важливу ланку перетворення в життя національної політики партії.

⁶⁴ Одеський обласний державний архів, ф. 969, оп. 1, спр. 10, арк. 34.

⁶⁵ Там же, спр. 210, арк. 53.

ЙОГАННЕС ЦЕЛЬТ

РОСІЙСЬКА СЕКЦІЯ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ НІМЕЧЧИНИ ТА ІНТЕРНОВАНІ Й ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНІ УКРАЇНЦІ (1919—1921 рр.)

Визначне місце в історії пролетарського інтернаціоналізму посідає солідарність трудящих Країни Рад і Німеччини в роки наступні після Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тимчасом досліджені далеко не всі сторони цього питання. Досі немає чіткого уявлення про діяльність Російської секції Комуністичної партії Німеччини та її зв'язок з революційним рухом німецьких трудящих, хоч факти цієї діяльності є яскравими прикладами бойового революційного братерства німецьких і радянських трудящих¹.

Російська секція КПН існувала з середини 1919 р. по осінь 1921 р. Вона провадила свою роботу головним чином серед російських військовополонених та інтернованих осіб. В роки першої світової війни успішну політичну діяльність серед російських військовополонених вела створена в 1915 р. за ініціативою В. І. Леніна та Н. К. Крупської Бернська комісія інтелектуальної допомоги військовополоненим при Комітеті закордонних організацій РСДРП. На чолі комісії стояв Шкловський. Ця комісія систематично провадила культурно-політичну роботу в таборах. Комісія робила все, щоб у табори військовополонених попадало якнайбільше класичної та політико-пропагандистської літератури зокрема газет. Під керівництвом комісії більшовики виховували маси військовополонених у дусі пролетарського інтернаціоналізму, прищеплювали їм ідеї соціалістичної революції².

В. І. Ленін приділяв політичному вихованню російських військовополонених у Німеччині велику увагу. Пов'язуючи політичну суть питання про військовополонених з марксистським революційним вченням, В. І. Ленін писав у своєму листі «Товаришам, які мучаться в полоні»: «Ви... не можете лишитися байдужими. Ви повинні бути готові до того, що й на вашу долю, може, вже скоро випаде важливе завдання»³. Настанови В. І. Леніна були покладені в основу діяльності Російської секції КПН.

Успішна політична робота більшовиків, що перебували серед військовополонених⁴, надзвичайно ускладнилася після провокаційного розриву німецьким урядом дипломатичних відносин з Радянською Росією в листопаді 1918 р. Тимчасом діяльність білогвардійців знаходилася підтримку німецьких властей. Цьому сприяла й політика правих лідерів соціал-демократії. Життя в таборах стало зовсім іншим. Значно поліпшилося положення білогвардійських офіцерів, посилилися антибільшовицькі настрої. Військовий міністр Густав Носке позитивно

¹ Johannes Zelt. Zur Tätigkeit der Russischen Sektion der Kommunistischen Partei Deutschlands. «Zeitschrift für Geschichtswissenschaft», Sonderheft zum 40. Jahrestag der Novemberrevolution, Berlin, 1958; його ж. О деятельности Русской секции Коммунистической партии Германии (1920), журн. «Вопросы истории», № 1, 1959.

² Работа большевиков среди русских военнопленных в Германии и Австро-Венгрии, журн. «Исторический архив», изд. 7, вып. 5, 1961.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 320.

⁴ А. П. Якушина. Работа большевиков среди военнопленных в Германии и Австро-Венгрии, журн. «Вопросы истории», 1963, № 3.

ставився до вербовки військовополонених у білогвардійські частини. У 1919—1920 рр. у Берліні було створено багато білогвардійських пунктів вербовки⁵.

Російські військовополонені були також об'єктом антирадянських провокацій агентів Антанти. В середині 1919 р. на території Німеччини не було вже жодного військовополоненого з інших країн Антанти, тимчасом Антанта заперечувала проти повернення на Батьківщину 250 000 російських військовополонених.

Залучених обманом чи примусом у білу армію військовополонених німецькі імперіалісти й мілітаристи, нарівні з реакціонерами країн Антанти, швидко озброювали й вивозили з Німеччини. Ті російські військовополонені, що залишилися, були об'єктом експлуатації німецької промисловості й сільського господарства.

За таких умов політична робота серед військовополонених ставала можливою лише в разі спільних дій німецьких і російських комуністів. Створена наприкінці 1919 р. Компартія Німеччини, відстоюючи національні інтереси німецького народу, виступила за тісний союз з Радянською Росією. Молода КПН усвідомлювала свій інтернаціональний обов'язок, який вона вбачала тоді в утворенні закордонних секцій.

Утворена в середині 1919 р. Російська секція складалася спочатку лише з своїх засновників — трьох військовополонених⁶. Політична діяльність секції в цей період була досить скромною. Вона випустила кілька листівок, в яких містилися звернення до товаришів у різних таборах. У боротьбі з свавіллям табірною начальства, яке запроваджувало суворий режим, з білогвардійськими вербувальниками, агентами й організаціями в таборах на початок 1920 р. секції вдалося встановити тісний зв'язок з 17 таборами й 5 великими робочими командами.

1 лютого 1920 р. Російська секція КПН скликала свій перший конгрес⁷, який прийняв статут Секції, обрав її Центральний комітет і обговорив питання дальшого розвитку організації, насамперед питання боротьби за поліпшення становища військовополонених. Одним з найважливіших наслідків конгресу було встановлення зв'язків між таборами, охопленими діяльністю секції, а також дальше поширення цієї діяльності на інші табори.

В середині березня 1920 р. секція нараховувала 4 600 членів і велику кількість прихильників у 28 таборах і 5 великих робочих командах. Самовіддана підтримка революційних німецьких робітників не лише полегшувала становище військовополонених, але й зміцнювала авторитет Секції. Цьому сприяло також і регулярне видання з 15 січня 1920 р. центрального органу Секції — газети «Красный набат», що виходила двічі на місяць. Газета була важливим джерелом інформації військовополонених, зміцнювала зв'язки між таборами, допомагала погоджувати дії військовополонених, інформувала про події в Росії. Газета виховувала з військовополонених свідомих борців за краще майбутнє. «Красный набат» виступав за найшвидше повернення військовополонених на батьківщину і вимагав, щоб вони у зв'язку з цим готувалися до виконання нових завдань.

Газета викривала дії американських, англійських, французьких і

⁵ Газ. «Die Internationale», орган Комуністичної партії Німеччини, 17, 18 грудня 1920 р.

⁶ Institut für Marxismus-Leninismus beim Zentralkomitee der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands, Archiv, Nr. 3 (15), 106, Bl. 4/5.

⁷ Газ. «Красный набат», № 3, 15 лютого 1920 р.

німецьких «благодійників», які намагалися надягти на російських військовополонених мундири білої армії, вона закликала: «організуйте в таборах комуністичні гуртки, ми допомагатимемо вам словом і ділом!»⁸.

Після першого конгресу Російська секція посилила боротьбу за поліпшення умов перебування в таборах проти сваволі адміністрації, голоду, холоду, антисанітарії, експлуатації на фабриках, заводах і в куркульських господарствах, проти ворожої пропаганди. Всюди в таборах спалахували страйки, голодовки, відбувалися інші бойові акції, очолювані членами Секції. Одночасно розвивалися й зміцнювалися її зв'язки з революційними німецькими робітниками та їх організаціями. Дії військовополонених знаходили підтримку місцевих груп КПН; в той же час боротьба німецьких робітників знаходила широкий відгук на табірних зборах, у бараках і робочих командах. Ця бойова співдружність яскраво виявилася, коли німецькі капіталісти й куркулі спробували використати російських військовополонених як штрейкбрехерів. У багатьох випадках табірна адміністрація змушена була йти на поступки військовополоненим, які вимагали поліпшення умов життя й праці.

У боротьбі за людські права військовополонені оказували дедалі більше довір'я групам Російської секції, які поступово набули в житті таборів керівної ролі. Вони почали організовувати внутрішнє табірне управління за прикладом Рад, причому ці органи витісняли ставлеників урядової адміністрації і добивалися значних успіхів у боротьбі з її свавіллям. Важливу роль у цьому відіграла позиція охорони. Багато охоронників перебували під впливом КПН і лівої Незалежної соціал-демократичної партії Німеччини (НСДП). Вони підтримували військовополонених як матеріально, так і в політичній боротьбі, сприяли переправці газет, пропагандистських брошур, листівок і кореспонденції Російської секції; сприяли зв'язкам з місцевими революційними робітничими організаціями.

На 25 липня 1920 р., коли відбувся другий конгрес Російської секції КПН, сфера її діяльності охоплювала вже 32 табори, в яких нараховувалося 11 600 членів секції⁹. Конгрес констатував, що Секція досягла значних успіхів в економічній боротьбі та політико-виховній роботі. На конгресі було розглянуто ряд питань, у тому числі організаційне. Було обрано новий склад Центрального комітету, куди увійшли А. Маслов (Іванов), К. Прутков, П. Молодцов, П. Биков, П. Криниченко¹⁰. Найважливішим питанням було зміни й доповнення статуту Секції. Охоплені її роботою табори та робочі команди були поділені на чотири райони. Були створені проміжні керівні ланки і районні газети Секції, що писалися від руки або друкувалися на гектографі.

Рішення II конгресу мобілізуюче вплинули на діяльність комуністів у таборах. В останньому кварталі 1920 р. було проведено 9 районних конференцій, 15 конгресів делегатів і 234 збори. Значно поліпшилася система політичного керівництва в таборах.

⁸ Газ. «Красный набат», № 1, 15 січня 1920 р.

⁹ Там же, № 11—12, 15 серпня 1920 р.

¹⁰ Institut für Marxismus-Leninismus beim Zentralkomitee der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands, Archiv, Nr. 3 (15), 106, Bl. 3. Аркадій Маслов (народився в 1891 р. в Єлизаветграді) під час I світової війни був інтернований у Німеччині. Він примкнув до Спартаківського союзу і потім став членом КПН. Стояв на дрібнобуржуазних позиціях, за що його гостро критикували на II конгресі Російської секції. У 1926 р. А. Маслов був включений з КПН як один з керівників «ультралівних».

Поряд з агітаційною діяльністю комуністів, груп художньої самодіяльності і бібліотек особливо велике значення в масовій роботі мала різноманітна навчальна робота. У боротьбі з неписьменністю комуністи організували школи, брали шефство над окремими військовополоненими, навчаючи їх грамоті. Система навчання вдосконалювалася, найвищою формою її були політичні гуртки, очолювані досвідченими марксистами-ленінцями. Російська секція сприяла цій роботі, постачаючи гуртки брошурами, листівками й плакатами, що висвітлювали події соціалістичного будівництва в Країні Рад, її конституцію, основи марксистсько-ленінського світогляду та ін. Фінансування цієї широкої видавничої діяльності здійснювалося шляхом регулярних внесків і заощаджень військовополонених, а також з допомогою Комуністичної партії та солідарних робітників Німеччини.

Російська секція прагнула організувати табірне життя так, щоб військовополонені дедалі більше усвідомлювали суть і значення того нового, що відбувалося на їх батьківщині, призвичаювалися до нього. Так, наприклад, табірні їдальні, що знаходилися в руках приватних осіб, переходили (подекуди не без опору останніх) в управління табірних кооперативів. Велике виховне значення мав факт, що в таборах військовополонених влаштовувалися комуністичні суботники. Звичайно, вони не були точною копією тих, що проводилися на радянській батьківщині. «Тиждень кандидатів у комуністи», проведений у грудні 1920 р. за рішенням центрального керівництва Російської секції, почався й закінчився суботниками на користь радянських дітей. Подібно були проведені інші суботники.

В своїй діяльності Російська секція зустрічала шалену протидію численних реакційних сил — не лише тих, що проводили політику німецького уряду, але й агентури білогвардійців, есерів, націоналістів. Комуністи застерегали військовополонених не піддаватися тиску імперіалістичних агентів, не вірити обіцянкам білогвардійців, що намагалися залучити військовополонених у свої банди.

У ході антирадянської агресії панської Польщі проблема військовополонених у Німеччині набула нового аспекту. Наприкінці 1920 р. кілька військових частин Радянської Армії були відтиснуті переважними силами білополяків у Східну Прусію, внаслідок чого на території Німеччини опинилося близько 53 000 радянських військовослужбовців. Незважаючи на те, що вони мали статус інтернованих, німецькі власті поводитися з ними як з військовополоненими і, навіть, гірше.

Незважаючи на підступи реакціонерам не вдалося перешкодити зв'язкам інтернованих червоноармійців і революційних німецьких робітників. Коли радянські військовослужбовці на чолі з Гая Гаєм прибули в Кенігсберг, відбувся мітинг їх дружиби й солідарності з німецькими робітниками. По дорозі в табір Зальцведель підрозділи рейхсверу, керовані табірним начальством, теж не змогли перешкодити німецьким робітникам тепло зустріти радянських людей. Робітники, вітаючи червоноармійців, крокували поруч з ними аж до самого табору¹¹.

Прибуття в Німеччину червоноармійців, серед яких було чимало комуністів, означало суттєве зміцнення політичної сили Російської секції КПН. Це взагалі сприяло зростанню солідарності німецьких і радянських комуністів і робітників. Робітничі газети, такі, як, наприклад, «Роте фане», «Ляйпцігер фольксцайтунг», місцеві органи КПН

¹¹ Гая Гай. В германском лагере. М., 1932, стор. 144.

і «лівих» з НСДП багато чого робили на захист людських прав інтернованих радянських громадян. У свою чергу, червоноармійці використовували кожну можливість, щоб інформувати німецьких робітників про боротьбу молодого радянського влади, донести до їх свідомості правду про Країну Рад.

Російська секція КПН вітала червоноармійців у газеті «Красный набат»: «Ці наші нові товариші пізнали вже перед своїм полоном, що таке нова Росія. Вони боролися за неї. Вони — свіжий елемент у нашому колі; вони будуть, навіть не маючи в руках зброї, і тут працювати для революції»¹². Комуністи, що були серед радянських військовополонених, посилали на адресу КПН, яку вони вважали «душею німецького пролетаріату», вітання в дусі спільної боротьби і непохитності єдності¹³. Червоноармійці, інтерновані в Зальцведелі, надіслали телеграму В. І. Леніну, в якій клялися бути вірними справі революції й на чужині¹⁴. Політична робота серед інтернованих мала великий успіх. 3-і роковини Великої Жовтневої соціалістичної революції були широко відзначені в усіх таборах.

Успішна робота Російської секції КПН змусила активізуватися реакцію. Почастішали арешти, допити, обшуки та інші репресії. Арештовувалися цілі склади табірних комітетів, ізольовувалися найбільш активні групи інтернованих, тисячі військовополонених переводилися в інші місця. Посилився контроль за листуванням. Було введено ряд нових обмежень у розпорядку табірної життя.

Цькування інтернованих радянських громадян досягло найбільших розмірів у листопаді—грудні 1920 р., коли було видано спеціальний наказ, яким дозволялося вживати щодо ув'язнених у таборах в разі «необхідності» вогнепальну зброю, а табірна охорона була підпорядкована рейхсверу. Запровадження вогнепальної зброї призвело до загибелі кількох в'язнів, дехто був тяжко поранений. Це викликало протест радянських представників і обурення німецьких робітників. Кампанія утисків і репресій була спрямована й проти Російської секції, німецьких комуністів і революційних робітників.

Заходи німецької реакції загострювали відносини між Німеччиною та Країною Рад. Проте міжнародне становище та економічні інтереси німецької буржуазії вимагали протилежного. Чималою мірою могло поліпшити ці відносини вирішення питання про військовополонених та інтернованих. 6 травня 1921 р. між Німеччиною та Радянською Росією була укладена угода про остаточне врегулювання питання про військовополонених. Цей акт, проте, мав значно більше значення як визнання Німеччиною Країни Рад де-факто. Ще перед цим німецький уряд змушений був обмежити застосування наказів про вживання вогнепальної зброї і про передачу табірної охорони рейхсверу.

Наприкінці 1920 р. та в першому півріччі 1921 р., коли частішалося відправка транспортів з військовополоненими та інтернованими радянськими громадянами на батьківщину, в таборах відбувалися дуже характерні події. Хоча строки відправки транспортів, місця погрузки приховувалися в таємниці, а підступи до них були закриті, червоноармійців проводжали тисячі німецьких робітників і членів їх сімей. Незважаючи на перешкоди, що їх чинили поліція та охорона, влаштувалися мітинги, під час яких військовополонені та інтерновані дякували німецьким революційним робітникам за братерську солі-

¹² Газ. «Красный набат», № 13, 28 серпня 1920 р.

¹³ Газ. «Die Rote Fahne», 23 вересня 1920 р.

¹⁴ Г а я Г а й. Назв. праця, стор. 18.

дарність і підтримку. Ці факти були свідченням нерозривних зв'язків трудящих, комуністів обох країн.

Завдяки роботі, проведеній Російською секцією КПН, чимало радянських громадян, що мали вперше побачити свою перетворену батьківщину, вже мали певне уявлення про характер і суть перетворень, що відбулися. В цих людях вже було виховане почуття нового, радянського патріотизму. Вони на практиці відчували силу пролетарського інтернаціоналізму і були готові зміцнювати його. Спостерігачі німецького уряду констатували, що військовополонені, які поверталися на батьківщину, негайно вставали в ряди Червоної Армії або ж прагнули якомога активніше включитися в мирну працю своєї соціалістичної держави. В одному з повідомлень з Москви, німецькі службовці повідомляли: «обробка російських військовополонених у Німеччині в більшовицькому дусі ведеться безперечно дуже успішно»¹⁵.

Вже під час першої світової війни німецька реакція докладала всіх зусиль, щоб розпалити національну ворожнечу між солдатами колишньої царської армії, що потрапили в полон. Н. К. Крупська писала про зустріч В. І. Леніна з військовополоненим Михалевим, що втік з табору. Михалев повідомив Володимирі Іллічу, що серед військовополонених-українців велася пропаганда з метою розпалювання національної ворожнечі¹⁶. Це відповідало дійсності. Дещо пізніше представники правлячих кіл у рейхстазі не наважувалися заперечувати обвинувачення в тому, що вони «в період війни у таборах для військовополонених готували українців для боротьби проти Росії»¹⁷. Цікаві щодо цього розпорядження військового міністерства від 29 листопада 1917 р. і 6 березня 1918 р., згідно з якими військовополонені офіцери українського походження мали направлятися в офіцерський табір Ганноверш-Мюнден, де знаходився спеціальний «Український комітет». При цьому в документах робилася позначка блакитною фарбою для тих, хто розмовляв українською мовою і червоною для тих, хто виявляв «москвофільські настрої»¹⁸.

Більшовики вели в таборах наполегливу боротьбу проти імперіалістичної розкольніцької політики, викривали класовий характер національного нацьковування, виховували військовополонених у дусі пролетарського інтернаціоналізму, непорушної єдності та революційної боротьби проти гнобителів.

Після розриву Німеччиною дипломатичних відносин з Країною Рад німецький уряд, вирішальну роль у якому відігравали праві соціал-демократичні керівники, не лише продовжував антирадянський курс, а й загострював його. Білогвардійські та націоналістичні організації дістали можливість влаштувати різноманітні представництва в Берліні та інших місцях. Реакційні представники уряду, командування рейхсверу та табірне начальство всіляко сприяли діяльності білогвардійських вербувальників і націоналістичних агентів у таборах. Горезвісний білогвардійський «князь» Бермонд-Авалов дістав можливість у Зальцведелі, Нейссе та інших таборах рекрутувати найманців у свою контрреволюційну армію в Прибалтиці. При білих Бермонд був комендатом Ровно, при Скоропадському — керівником шпигунської служби так званої «Південної армії». Як командуючий «Західної армії» в Прибалтиці він дістав підтримку від провідних німець-

¹⁵ Staatsarchiv Magdeburg, Rep. 20 I b. Nr. 4788, Band. II, Bl. 238.

¹⁶ N a d e s h d a K r u p s k a j a. Erinnerungen an Lenin, Berlin, 1959, стр. 386—387.

¹⁷ Verhandlungen des Reichstags. Stenografische Protokolle. I. Wahlperiode 1920. Band 346, Berlin, 1921, стр. 1794.

¹⁸ Institut für deutsche Militärgeschichte, Archiv, Nr. 23920.

ких промисловців і банкірів, тісно співробітничав з генералом німецької армії графом фон дер Гольцем¹⁹. Німецький уряд дозволяв йому вести антирадянську діяльність на території Німеччини. Бермонд тісно співробітничав з генералом-емігрантом Біскупським, що командував свого часу третім армійським корпусом в Одесі, після чого перебував у Берліні. Біскупський був зв'язаний з Людендорфом, а пізніше — з Гітлером²⁰.

Серед численних білогвардійських і націоналістичних бюро та організацій, що існували в Німеччині, слід назвати керований полковником Новохатським «Комітет по добору кадрів українського вільного козацтва»²¹. Посилаючись на цей орган, один з представників лівих сил у рейхстазі Курт Розенфельд заявив: «українські контрреволюціонери намагалися створити армію з полонених і інтернованих»²².

За цих умов одним з найважливіших завдань Російської секції КПН була боротьба не тільки з білогвардійськими але й з націоналістичними агентами та організаціями. Найголовнішу увагу Російська секція приділяла вихованню почуття пролетарського інтернаціоналізму, боротьбі за революційну єдність дій проти гнобителів, за Радянську владу. Найбільші успіхи були досягнуті у великому таборі — Зальцведелі. У червні 1920 р. ЦК Російської секції КПН опублікував відозву до товаришів-українців: «Отаман Петлюра в тісному союзі з польськими панами-грабіжниками напав на Радянську Росію та Радянську Україну, щоб відновити старий лад ще й під польським гнобленням. Всі ці обманщики й пройдисвіти, які звать себе «українськими дипломатами» намагаються вас, полонених українців, змусити разом з польською шляхтою боротися проти українських більшовиків... Знайте, що ви можете бути вільними громадянами лише в Радянській Україні... Хай живе перемога комунізму!»²³.

Комуністична група українців у таборі Зальцведель відповіла на цей заклик листом, у якому від імені всіх ув'язнених у таборі заявила про свою солідарність з російськими товаришами. «Геть «українське посольство», військову комісію і обманщика й мучителя народу Петлюру», — говорилося в листі²⁴. Незабаром надійшло повідомлення комуністів з Цербстського табору. Вони писали, що сепаратистська група українців, що існувала там, розпалася, а представник петлюрівської військової місії в Берліні, який з'явився в таборі з метою агітації за вступ в армію Петлюри, був усунутий з табору внаслідок протестів в'язнів²⁵.

У липні 1920 р. в роботі Російської секції КПН виникли нові утруднення. Частиною українців, що перебували в Німеччині, була утворена закордонна група Української комуністичної партії. Ця група звернулася до ЦК Російської секції з пропозицією про співробітництво. ЦК відповів, що вважатиме цю групу як дружню організацію, поки спеціальна конференція не визначить її дальший статус²⁶. Ця група, проте, виявила сепаратистські тенденції. Її конференція Російської секції, що відбулася наприкінці липня, відхилила вимогу пред-

¹⁹ Deutschen Zentralarchiv. Abt. Merseburg, Rep. 77, Tit. 1813, № 6, Bl. 19 ff.

²⁰ Walter Laquer. Deutschland und Rußland, (West—) Berlin. 1965, стор. 124 і далі.

²¹ Verhandlungen des Reichstags..., стор. 1793.

²² Там же.

²³ Газ. «Красный набат», № 8, 15 червня 1920 р.

²⁴ Там же.

²⁵ Газ. «Красный набат», № 9, 1 липня 1920 р.

²⁶ Газ. «Красный набат», № 10, 15 липня 1920 р.

ставника української групи Степового про створення самостійної «Української секції»²⁷. Представники найбільшого табору військово-полонених-українців у Зальцведелі, а також українці з таборів у Вунсдорфі, Цербсті, Нойхаммері та Гроссені також виступили проти розколу Російської секції КПН за національною ознакою і своєю дальшою роботою продемонстрували вірність пролетарському інтернаціоналізму.

Представники закордонної групи УКП не погодилися з рішенням конференції і виступили проти в газеті «Роте фане» від 10 серпня 1920 р. розіслали також по таборах довгого листа, в якому звинувачували Російську секцію КПН в націоналізмі. Центральний орган Секції справедливо відзначив, що представникам націоналістично настроєної групи не слід було б самим звинувачувати когось у націоналізмі²⁸.

13 серпня 1920 р. «Роте фане» опублікувала резолюцію загальних зборів українців табору Зальцведель від 20 липня 1920 р. (складену ще до II конгресу Російської секції), в якій зазначалося: «Комуністи, метою яких є світова соціалістична революція, особливо в цей момент повинні працювати в напрямку інтенсивного єднання працюючих мас усіх націй в могутній молот, що розтрощить міжнародну буржуазію, і не допускати розколу рядів пролетаріату внаслідок сепаратистських націоналістичних настроїв»²⁹.

Інтереси полонених вимагали згуртованих і цілеспрямованих дій під централізованим керівництвом Російської секції КПН. На цій підставі й була з допомогою українських комуністів вирішена проблема української групи. У вересні 1920 р. ЦК КПН запропонував усім національним секціям утворити спільну Колегію, до роботи в якій була б залучена й українська група. Цей принцип був розроблений вже II конференцією Російської секції. Основними положеннями його були такі:

1) спільна робота повинна у повному розумінні слова бути загально-революційною;

2) в інтересах централізації загальної роботи українська група підпорядковується Російській секції, яка, в свою чергу, відповідає перед КПН;

3) всі розходження, в разі їх виникнення, погоджує Центральний комітет КПН³⁰.

Створена Колегія, за пропозицією Вільгельма Піка, 2 лютого 1921 р. ще раз виразно підтвердила, що українська група є частиною Російської секції КПН і в конкретній політичній роботі повинна відстоювати національні інтереси українців відповідно з принципами лєнінської національної політики³¹.

Рішення Російської секції та Колегії були схвалені військовополоненими всіх таборів і впроваджувалися в життя. Це, проте, не означало, що національна проблема в таборах перестала існувати. Спроби національного розколу з боку колишніх офіцерів, духівництва, есерів та інших реакціонерів тривали, хоч і не мали будь-яких успіхів.

Німецькі власті, що уважно стежили за розвитком цих подій, змушені були констатувати політичний успіх Російської секції. На початку вересня 1920 р. начальство табору Зальцведель повідомляло, що Російська секція справляє значний вплив на військовополонених, що вони уважно читають матеріали, надруковані в газеті «Красный на-

²⁷ Газ. «Красный набат», № 11—12, 15 серпня 1920 р.

²⁸ Газ. «Красный набат», № 14, 4 вересня 1920 р.

²⁹ Газ. «Die Rote Fahne», 13 вересня 1920 р.

³⁰ Газ. «Красный набат», № 15/16, 18 вересня 1920 р.

³¹ Institut für Marxismus-Leninismus beim ZK der SED, Archiv, Nr. 3. (15) 106, Bl. 27.

бат»³². Дирекція табору Альтенграбов також повідомляла, що існуюча в ньому група українців тісно зв'язана з більшовиками³³. Пруський комісаріат охорони громадського порядку повідомляв, що в таборі Нойхаммер існує група комуністів-українців кількістю 300 чоловік³⁴, що вони ведуть діяльність під керівництвом Російської секції КПН³⁵.

На жаль, справи колишнього центрального імперського управління в справах військовополонених та інтернованих були загублені. Проведені дослідження дали, проте, змогу відновити факти діяльності військовополонених та інтернованих червоноармійців у 1919—1921 рр. зокрема в таборі Зальцведель³⁶, де перебувала найбільша кількість українців.

Комуністам і всім вірним Радянській владі військовополоненим та інтернованим табору Зальцведель довелося вести найбільш запеклу й складну боротьбу. Вони значною мірою сприяли правильному врегулюванню питання про українську групу Російською секцією. Головою табірної комітету був комуніст-українець Сопатенко. Під його керівництвом зокрема в таборі був організований магазин. Цей захід змусив убраться з табору торговця-німця, який продавав товари по завищених цінах. У таборі регулярно виходила рукописна табірна газета «Червоний схід». У таборі перебувала значна кількість антирадянськи настроєних колишніх військовослужбовців Прибалтійської армії Бермондта, які чинили значні перешкоди діяльності Російської секції та її прихильників. Проте, після прибуття в табір інтернованих червоноармійців корпусу Гая, співвідношення сил змінилося. Г. Гай і його дружина, що перебували в таборі, брали найактивнішу участь у діяльності комуністів. Незабаром вони були відкликані в радянське бюро з питань військовополонених у Берліні. Там було створено й відділення з питань інтернованих. Німецька адміністрація, яка сподівалася, що від'їзд Гая послабить діяльність військовополонених, помилилася. Підтримувана матеріально й морально радянським бюро з питань військовополонених, керована Російською секцією КПН, боротьба військовополонених за свої права розвивалася й міцніла.

³² Staatsarchiv Magdeburg, Rep. C20 1b Nr. 4786, vol. IV, Bl. 73.

³³ Там же, Vol. III, Bl. 129.

³⁴ Institut für Deutsche Militärgeschichte. Archiv, R 4553, Bl. 62.

³⁵ Там же, Bl. 59.

³⁶ Deutsches Zentralarchiv Potsdam, Reichsministerium des Innern, Nr. 13320, Bl. 10; Deutsches Zentralarchiv, Abt. Merseburg, Rep. 77, Tit. 1813, Nr. 6, Bl. 19/20; Staatsarchiv Schwerin, Ministerium des Innern, Nr. 17259; Staatsarchiv Magdeburg, Rep. C 20 1b, Nr. 4765, Bl. 50, 105; Nr. 4786, Bd. IV Bl. 73; Institut für Deutsche Militärgeschichte. Archiv, R 4452, R. 4553, Bl. 16, 62; газ. «Красный лабат», № 8, 15 червня 1920 р., № 11/12, 15 серпня 1920 р.; № 14, 14 вересня 1920 р.; Verhandlungen des Reichstags..., стор. 1687, 1690, 1693, 1694, 1800, 1801; Гая Гай. В германском лагере; Г. А. Айрапетян. Легендарный Гай, М., 1965, стор. 139 і далі.

К. Д. ПЕТРЯЄВ

ПРО МЕТОДИКУ ІСТОРІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

До історіографії з тими чи іншими застереженнями можна віднести: рецензії, статті щодо окремих проблем; праці, що більш-менш детально характеризують погляди історика або цілого напрямку в історичній науці; узагальнюючі дослідження з історіографії країн (або ряду країн) за певний період; і т. д.*

Ці різні види історіографічних досліджень дають можливість вивчати поодинокі й поширені явища, випадкові й загальні тенденції та на їхній основі виявляти об'єктивні закономірності розвитку історичної науки у зв'язку з соціально-економічними, політичними, науково-технічними та культурними зрушеннями й змінами.

Певна річ, кожному з видів історіографічних досліджень властиві свої особливості. Наприклад, історіограф, який розглядає окрему історичну працю, ставить іншу мету, ніж автор монографії, що порушує широку проблему, вивчення якої, як правило, потребує не тільки ретроспекції, а й особливих засобів аналізу та синтезу, що відрізняються, скажімо, від способів журнального рецензування. Отже, до різних типів історіографічних розвідок ставляться специфічні для кожного з них вимоги.

Історіографічне дослідження має сприяти збагаченню й уточненню наших уявлень про особливості процесу самопізнання людства як об'єкту та суб'єкту історичного процесу.

Історіографія аналізує закономірності суб'єктивного відображення історичного процесу, що об'єктивно відбувається в різні епохи. При цьому історик не просто малює картину подій. Він завжди втілює ті ідеї, які, часто незалежно від його свідомості, продиктовані інтересами й світоглядом (а також традиціями, звичками і передсудами) того класу або соціальної групи, до яких він належить. У поглядах історика відбиваються також певною мірою його особисте життя, система поглядів, психологічні особливості його мислення і т. д.

Таким чином, історіографія вивчає в усій різноманітності й суперечності специфіку змісту і світоглядні концепції в історичній науці на кожному даному етапі її розвитку.

За нашого часу спостерігається помітне поживлення історіографії. І це зрозуміло, якщо врахувати, що ця наука, як одна з форм концентрованого відбиття ідеології певних класів, відіграє істотну роль у боротьбі, що дедалі загострюється, соціалістичної та буржуазної ідеологій. Історіографія має також серйозне значення для осмислення змін в історичній науці, без чого остання не може плідно розвиватися.

У зв'язку з цим дедалі більший інтерес викликають питання методики історіографічних досліджень.

Досі предметом суперечок є методичні принципи історіографічних дослідів. Так, на міжвузівських наукових конференціях у Воропельському (1960 р.), Башкирському (1963 р.) й Одеському (1966 р.)

* З історіографією у власному розумінні цього слова тісно пов'язані методологічні дослідження, однак вони мають свої специфічні завдання.

університетах з цього питання відбулися цікаві дискусії, які однак не дали бажаних результатів. Причина цього, мабуть, у тому, що виступи не враховували специфіку конкретних історіографічних розвідок, кожній з яких має відповідати саме їй притаманний принцип дослідження.

Умовно можна сформулювати такі принципи історіографічних розвідок: хронологічний, проблемний, біографічний і хронологічно-тематичний.

Хронологічний принцип доцільний тоді, коли необхідно висвітлити, по-перше, загальні риси еволюції історичної науки в даній країні або в міжнародному масштабі; по-друге, головні моменти у вивченні якоїсь проблеми чи питання. Хронологічна послідовність дає можливість виявити суть і основні методологічні концепції історичних праць кожного даного етапу та якісні зрушення у змісті й напрямках розвитку історичної науки у країні або за кордоном при переході від одного етапу до іншого, у зв'язку з соціально-економічними, політичними та іншими змінами. Це стосується й історіографічного аналізу якоїсь окремої проблеми, а також причин уваги до неї в історичній науці, бо ці причини можуть бути зрозумілі тільки в разі ретельного хронологічного висвітлення переломних моментів у вивченні даного питання.

Проте необхідно підкреслити, що при розгляді вищезазначених процесів в історичній науці хронологічний принцип дає вагомий результат тільки тоді, коли суворо дотримуватися періодизації об'єктивної історичної дійсності і не випускати з уваги якісних змін, що лежать в основі цієї періодизації. Суцільне хронологічне висвітлення історії історичної науки або її окремих проблем (аспектів, питань) у найкращому випадку обмежиться історичним описом, який ще не розкриває специфічних закономірностей розвитку історичної науки. Оскільки ці закономірності, незважаючи на свою специфічність як процесу самопізнання людства, органічно пов'язані з загальними законами об'єктивного історичного процесу, хоч і мають відносну самостійність, бо свідчать про особливості відбиття істориком практично-предметної діяльності людей. Звідси випливає, що хронологічний принцип не можна визнати універсальним і придатним для будь-якого історіографічного сюжету.

При історіографічному узагальненні підсумків вивчення в історичній науці якогось окремого питання найбільшого ефекту досягають, коли застосовують проблемний принцип. Звичайно, і тут є елемент хронологічності, оскільки при розгляді питання фіксуються об'єктивні умови, що викликали до нього інтерес істориків, і стан вивчення даного питання у період, що розглядається. Але в цих тимчасових рамках можна абстрагуватися від хронологічної послідовності, сумарно відзначивши основні підсумки попередніх досліджень. В той же час увага зосереджується, по-перше, на розкритті змісту й значення питання, по-друге, на з'ясуванні характеру і способів використання істориками джерел, що відбивають ті чи інші аспекти питання, по-третє, на аналізі існуючих нині окремих трактувань і загальних концепцій суті питання у зв'язку з інтересами різних соціально-політичних сил і поширеними методологічними напрямами, що відбивають безпосередньо чи побічно ці інтереси.

Проблемний принцип, який допомагає концентровано висвітлювати в основному політичний та методологічний аспекти питання, певною мірою відсуває на другий план історіографічний аналіз, який займає, безперечно, перше місце у використанні хронологічного принципу. Проблемний принцип доцільно застосовувати в порівняно вузьких ділянках історіографічних розвідок.

Використання біографічного принципу, дуже поширеного в зарубіжній (наприклад, в англо-американській) буржуазній історіографії і ще порівняно рідко застосовуваного радянськими історіографами, залежить від ряду умов. Серед них зокрема мають важливе значення, по-перше, вагомість наукового вкладу історика, праці й погляди якого передбачається висвітлити; по-друге, місце і роль цього історика в соціально-політичному житті свого часу; по-третє, науковий і політичний вплив праць історика (ряду істориків) на розвиток історичної думки, на методологічні концепції та ідеологію наступного покоління істориків.

Звичайно, застосування біографічного принципу потребує більш-менш детальної розповіді про життя й діяльність історика у тому соціальному середовищі, де він сформувався як учений. При цьому необхідно зробити аналіз його праць у хронологічній послідовності, узагальнити політичні, історичні й філософські погляди, розглянути гносеологічний аспект творчих шукань, співвідношення діяльності історика з об'єктивними процесами соціально-економічного, політичного та розумового розвитку сучасного йому суспільства.

При історіографічному вивченні історії країни загалом або за певний період виправдане застосування хронологічно-тематичного принципу. Він передбачає класифікацію всіх праць, що розглядаються по темах, а всередині тем, якщо це необхідно, по підтемах. По кожній темі історичні праці групуються відповідно до часу їх появи, тобто хронологічно.

Наприклад, при висвітленні сучасної, тобто післявоєнної, радянської історіографії історії України 1917—1941 рр. можна було б (звичайно, умовно) дотримуватися такого плану:

1. Соціалістичні перетворення економіки України 1917—1941 рр. в сучасній радянській історіографії. Можливі підтеми: індустріалізація; колективізація сільського господарства; розвиток транспорту, зв'язку і торгівлі.

2. Сучасна радянська історіографія про соціально-політичний розвиток УРСР у 1917—1941 рр. Можливі підтеми: партія, Ради, комсомол, профспілки; зміни в соціальній структурі і соціальне законодавство; та ін.

3. Розвиток науки і культури України 1917—1941 рр. у сучасній радянській історіографії. Можливі підтеми: наука, література і театр; образотворче мистецтво, кіно і самодіяльність; фізкультура і спорт.

4. Радянські історики про розвиток і зміцнення дружби та співробітництва українського народу з народами Радянського Союзу в 1917—1941 рр.

5. Сучасна радянська історіографія про місце і роль України в системі міжнародних відносин 1917—1941 рр.

Отже, праці, присвячені періоду 1917—1941 рр., повинні бути розділені по цих п'яти темах, а всередині кожної з них розміщені в хронологічному порядку. З одного боку, це дає можливість простежити об'єктивні закономірності, властиві історії України за весь період від Великої Жовтневої соціалістичної революції до початку Великої Вітчизняної війни, специфічні риси виявлення таких закономірностей у кожній галузі життя народу, виділити переломні моменти та якісні зміни, що відбувалися в зв'язку з цим і характеризували процеси як у базисі, так і в надбудові. З іншого боку, така класифікація дає уявлення про розвиток самої історичної науки не тільки в цілому, а й по конкретних проблемах. Аналізуючи, історіограф має можливість робити зауваження й висновки як по окремих аспектах, так і по темі

загалом і, розширюючи діапазон висновків, переходити до теоретичних узагальнень, що охоплюють усі теми. На основі цього історіограф формулює аргументовані пропозиції і рекомендації щодо дальшого вивчення тих чи інших питань, скажімо, історії України.

Хоч хронологічно-тематичний принцип ще порівняно мало застосовується і в СРСР і за кордоном, при розгляді корінних проблем та широкого комплексу питань він є перспективним і плідним.

Дуже складний історіографічний аналіз історичного твору. Не можна, звичайно, завжди наслідувати одну і ту ж схему, оскільки вона об'єктивно диктується характером праці, що розглядається. Однак найдоцільніший розгляд питання про характер використаних історичних джерел та про методику обробки ними матеріалів, даних і фактів Улюблений вислів Оноре де Бальзака: «Безглуздо, як факт», — не просто фраза, бо самий тільки зафіксований у джерелі факт відбиває лише якийсь один або кілька боків явища і, як правило, не вичерпує всієї різноманітності причин, ходу й наслідків тієї чи іншої події, історичного процесу. Щоб факт заговорив, він потребує, так би мовити, вмілого «препарування». Тому історіографу не байдуже, як історик коментує факти, наскільки відносно вірно він уявляє об'єктивний та суб'єктивний бік цих фактів, розуміє їх суть і т. д. Звичайно, розгляд джерелознавчої бази здійснюється історіографом лише тією мірою, якою вона необхідна йому при аналізі змісту історичного дослідження.

Часто буває необхідним змалювати архітектоніку історичної праці, щоб розкрити її внутрішню структуру. Але не слід перебільшувати значення цього моменту історіографічного аналізу, бо сама по собі внутрішня структура, як би ретельно вона не була вивчена, не може служити підставою для висновків, оскільки вона все-таки відноситься до форми, а не змісту.

Між історією та історіографією існує тісний зв'язок. Зокрема як для історика, так і для історіографа важливим моментом творчості є розповідь, хоча, природно, вона здійснюється ними по-своєму і переслідує різну мету. Тому неправильним є досить поширене твердження, ніби в завданні історіографа не входить виклад змісту праці історика. Таке твердження базується на тій хиткій і зовсім не переконливій тезі, згідно з якою історіограф зобов'язаний дати тільки оцінку історичному дослідженню, не вдаючись у виклад фактичного матеріалу, що міститься в цьому дослідженні. Але виникає питання: на якій, власне, підставі історіограф робить висновки, якщо він не викладає змісту історичної праці? Твердження історіографа, не підкріплені розповіддю, не можна вважати доведеними.

Яка ж особливість історіографічної розповіді? Вона полягає в послідовному викладі змісту історичного дослідження по його корінних, вузлових моментах. Розповідь необхідна, по-перше, щоб дати читачеві конкретне уявлення про історичну працю, по-друге, щоб краще зрозуміти задум автора, а потім визначити співвідношення замислу з об'єктивним значенням твору.

Розповідь є поживним ґрунтом кваліфікованого аналізу і, отже, органічно з ним пов'язана. В ході розповіді аналізується, з одного боку, зміст історичної праці, з іншого, — точка зору її автора з висвітлених ним питань. У процесі аналізу історіограф має можливість висловити зауваження з усього комплексу висновків історика, виділити позитивні й цінні наукові факти та твердження, зазначити прогалини, недоліки та помилкові тези автора.

Всі зауваження, що виникли при аналізі, в свою чергу дають історіографу можливість послідовно розширяти обрії узагальнень, переходити від поодиноких до дедалі глибших та багатосторонніх висновків

Звичайно, при цьому завжди необхідно мати на увазі як причинно-наслідковий зв'язок, що міститься у твердженнях історика, так і подібний зв'язок в узагальненнях історіографа з приводу цих тверджень. Це один із складних моментів аналізу, оскільки він потребує від історіографа, з одного боку, вміння співставити суб'єктивні наміри історика з об'єктивною суттю його дослідження, а з іншого боку, переконливо аргументувати свою точку зору при порівнюванні її з поглядами історика.

Заключний етап аналізу — висновки, що потребують передусім узагальнення всього об'єктивно цінного в даному історичному дослідженні порівняно до інших праць, опублікованих раніш з даної проблеми. З другого боку, співставлення авторського задуму з досягнутим ним об'єктивним результатом дає історіографу критерій для порівняльної оцінки недоліків, допомагає виявити допущені істориком помилки й визначити їх причини.

Досить поширена думка, нібито історіограф не має права висувати якісь рекомендації. Такий погляд помилковий. Навпаки, історіограф не тільки може, а й зобов'язаний в узагальненому вигляді сформулювати свої пропозиції щодо найдоцільніших шляхів дослідження висвітлюваної істориком теми, її важливих аспектів, ефективних методів вивчення, введених у науковий обіг нових матеріалів і т. д. Ці пропозиції, звичайно, не можуть бути нав'язані всім історіографам, але поряд з рекомендаціями інших авторів можуть стати матеріалом для широкого обговорення, внаслідок якого колективно виробляється найбільш доцільна програма дальших історіографічних дослідів з цілого комплексу питань даної проблеми або теми.

Історіографічний аналіз історичного твору, особливо в разі, коли останній охоплює велике коло питань, є передумовою відповідних теоретичних висновків. Зокрема важливо визначити методологічні принципи використання істориком джерел та літератури. Особливо це необхідно при розгляді праць буржуазних учених, які часто доволіно глумачать джерела і, отже, фальсифікують та перекручують об'єктивні закони історичного процесу. Те ж стосується використання істориком даних і методів допоміжних дисциплін, хоч останній, на жаль, не приділяється ще тієї уваги, на яку вони заслуговують.

З методологічної точки зору безсумнівний інтерес являє оцінка історіографом об'єктивної ефективності аналогій, співставлень та порівняльного методу, що вживаються істориком. Це важливо особливо тому, що зокрема питання про застосування порівняльного методу є предметом багаторічної дискусії, від якої поки що немає плідних результатів у галузі історіографії.

Наступне завдання синтезу — узагальнення суті і всього комплексу проблем, що містяться у розглядуваному творі, відповідно до мети, яку ставить перед собою історіограф. Його розгляд праць радянських і буржуазних істориків, звичайно, різний. Радянська історична наука має єдину, марксистсько-ленінську методологію. Природно, що історіографу немає потреби розглядати загальну методологічну концепцію будь-кого з радянських істориків. Тому при теоретичному узагальненні праць радянських авторів історіограф зосереджує свою увагу, головним чином, на таких моментах: 1. З'ясування того, як історик здійснив у своїй роботі діалектичний взаємозв'язок одиничного і загального, явища і сутності, випадкового й необхідного, розповіді й абстракції; 2. Розкриття оригінальних з методологічної точки зору висновків, що містяться у розглядуваній праці; 3. Критика помилок методологічного або теоретичного характеру, допущених автором у трактовці окремих питань.

Коли ж йдеться про праці буржуазних істориків, то історіограф має розглядати як часткові методологічні вади, так і, особливо, загальну концепцію даного автора, хоча докладний аналіз буржуазних теорій історичного процесу все ж є особливим предметом вивчення спеціалістами в галузі філософії та методології історії.

Історіографа в цьому випадку цікавить, до якого напряму філософії належить даний буржуазний історик; наскільки послідовно або еклектично втілена філософська концепція автора в його конкретно-історичному дослідженні; гносеологічний аспект методології, співвіднесений з об'єктивним змістом його праці і політико-філософським світоглядом.

Теоретичне узагальнення об'єктивного значення праці, що розглядається, вичає історіографічне дослідження.

Хоча дослід завжди містить усі три елементи (розповідь, аналіз, синтез), вони однак можуть модулюватися залежно від завдання, що його ставить перед собою історіограф. З одного боку, у дослідженні можуть бути в основному політичний та історіографічний у власному розумінні слова аспекти, а методологічний момент відсутній на другий план. Розвідка може мати акцент на філософсько-теоретичних проблемах, і тоді історіографічний та політичний аспекти якоюсь мірою підпорядковані методологічному розглядові даного дослідження.

З іншого боку, співвідношення трьох елементів може змінюватися і в зв'язку з необхідністю наголосити на якомусь одному або двох з них. Зокрема подекуди досить обмежитись зіставленням, якщо з даного питання є інші більш цінні праці або даний твір не дає достатньо матеріалу для методологічного синтезу. Отже, останній доцільно застосовувати при розгляді капітальної історичної праці або групи досліджень, присвячених одній великій проблемі,— історії країни, міжнародних відносин, світового визвольного руху і т. д.,— бо саме ці сюжети дають підставу для серйозних теоретико-методологічних узагальнень.

Такі деякі міркування щодо методики історіографічних досліджень. Вважаємо, що обговорення на сторінках «Українського історичного журналу» цього питання принесе безперечну користь. Одержані редакцією журналу зауваження та пропозиції стали б предметом широкого обговорення на нараді українських історіографів. Ініціативу скликання такої наради міг би взяти на себе Інститут історії АН УРСР.

Повідомлення

А. Ф. МІНГАЗУТДІНОВ

ДІЯЛЬНІСТЬ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ ПО ПАТРІОТИЧНОМУ ВИХОВАННЮ ВОЇНІВ У ПЕРІОД ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ ВІД ФАШИСТСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ (На матеріалах 1-го і 2-го Українських фронтів)

Визволення української землі від німецько-фашистських загарбників було результатом героїчної боротьби Червоної Армії на фронті, народних месників у тилу ворога, самовідданої праці трудівників радянського тилу. Натхненником і організатором цих історичних перемог була Комуністична партія. В своїй ідеологічній діяльності на фронті вона керувалась ленінською вказівкою про те, що в «усякій війні перемога кінець кінцем обумовлюється станом духу тих мас, які на полі бою проливають свою кров»¹. Ідейно-політична робота командирів, політпрацівників, армійських партійних і комсомольських організацій була спрямована на виховання у воїнів беззавітної любові до Батьківщини, ненависті до її ворогів, піднесення бойової майстерності, на розв'язання тих завдань, що стояли перед частинами і підрозділами.

В період боїв за визволення України Комуністична партія здійснила ряд заходів по організаційно-політичному зміцненню армійських партійних і комсомольських організацій. Перш за все слід відзначити постанову Центрального Комітету ВКП(б) від 24 травня 1943 р. «Про реорганізацію структури партійних і комсомольських організацій у Червоній Армії і посилення ролі фронтових, армійських і дивізійних газет». Згідно з цим Головне політичне управління Червоної Армії надіслало у війська директиву від 4 червня 1943 р., в якій визначався порядок і практичні заходи по реалізації постанови ЦК ВКП(б). Створення у відповідності з нею первинних партійних і комсомольських організацій у батальйонах, дивізіонах і спецпідрозділах значно розширило партійно-комсомольський актив, сприяло піднесенню масово-політичної роботи. Відзначаючи це, начальник політуправління Воронежського* фронту С. С. Шатілов у донесенні Головному політичному управлінню 20 липня 1943 р. писав: «Виконуючи постанову ЦК ВКП(б) про підвищення ролі партійних і комсомольських організацій в Червоній Армії, комуністи і комсомольці частин Воронежського фронту стали більше займатися політичним вихованням бійців»².

У посиленні ідейно-політичної роботи серед воїнів важливу роль відіграли також директиви Головного політичного управління Червоної Армії від 26 липня 1943 р.— про підвищення ролі газет у вихованні особового складу, 7 вересня 1943 р.— про поліпшення діяльності політорганів по керівництву партійними і комсомольськими органі-

¹ Із. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 110—111.

* З 20 жовтня 1943 р. Воронежський, Степовий, Південно-Західний і Південний fronti були перейменовані відповідно в 1, 2, 3, 4-й Українські fronti.

² Архів Міністерства оборони Союзу РСР (далі — Архів МО СРСР), ф. 32, оп. 11289, спр. 418, арк. 253.

заціями, 22 березня 1944 р.— про виховну роботу з воїнами, призваними з визволених районів західних областей УРСР та ін.

Комуністична партія виявляла постійне піклування про постачання фронту необхідною літературою. Так, на початку 1944 р. 1-й Український фронт одержував 22 назви журналів кількістю 35 883 примірники, 48 280 примірників центральних і республіканських газет. У військах фронту виходили фронтові, армійські, корпусні і дивізійні газети разовим тиражем 191 тис. примірників³. Крім того, фронт одержував значну кількість книг, брошур, листівок, плакатів тощо.

У період визволення України політоргани приділяли велику увагу дальшому піднесенню ідейно-теоретичного рівня агітаційно-масової роботи. При політуправліннях фронтів, політвідділах армій і з'єднань систематично скликалися наради, збори партійно-політичних працівників та партійно-комсомольського активу, проводилися семінари агітаторів, редакторів газет та ін.

Піклування Комуністичної партії про піднесення рівня та збагачення форм і методів ідейно-політичної діяльності серед воїнів було вирішальною умовою її широкого розмаху та великої дієвої сили.

Провідне місце в цій роботі політорганів, партійних і комсомольських організацій займало патріотичне виховання воїнів. І це закономірно. В роки війни особливо яскраво проявилася могутня, незборима сила радянського патріотизму. Безмежна любов до соціалістичної Вітчизни, усвідомлення кожним воїном свого патріотичного обов'язку захищати її від ворога, глибоке почуття радянської революційної і національної гордості стали невичерпним джерелом високої мужності, непохитної стійкості і масового героїзму воїнів у боротьбі проти фашистських загарбників. Значення патріотичного виховання бійців і командирів в період визволення України зростало ще й тому, що серед нового поповнення, яке вливалось до лав Червоної Армії, значну частину становили бійці, призвані з визволених від німецької окупації районів. Ці молоді воїни, перебуваючи певний час на тимчасово окупованій території в умовах розгнужаної гітлерівської пропаганди, були недостатньо інформовані про хід бойових дій на фронтах Великої Вітчизняної війни і трудові подвиги радянського народу в тилу. До того ж, велику кількість мобілізованих становили трудящі західних областей України, які порівняно короткий час жили в умовах Радянської влади.

Використовуючи різноманітні форми роботи, що визначалися конкретною обстановкою та черговими бойовими завданнями, політпрацівники, партійні і комсомольські активісти, агітатори розкривали перед воїнами досягнення нашої країни в економіці і культурі за роки Радянської влади. Так, змістовні бесіди «Наша Батьківщина — могутній Радянський Союз», «Наша справа справедлива — ворог буде розбитий» відбувалися в частинах 6-ї гвардійської армії⁴.

Під час воєнних дій на Правобережжі агітатори 56-ї гвардійської танкової бригади виступали з лекціями, організовували бесіди на тему «Що дала Радянська влада молоді?»⁵. Велику активність у воїнів частин 4-ї гвардійської армії викликало проведення в березні 1944 р. тематичних зборів «Що захищає молодь у війні проти фашистських загарбників?»⁶.

Значна увага приділялася висвітленню діяльності Комуністичної партії на фронті і в тилу. Так, у 81-й стрілецькій дивізії агітатори

³ Архів МО СРСР, ф. 236, оп. 2674, спр. 87, арк. 1, 5.

⁴ Там же, ф. 335, оп. 5136, спр. 57, арк. 113.

⁵ Там же, ф. 236, оп. 2675, спр. 430, арк. 73.

⁶ Там же, ф. 240, оп. 2772, спр. 238, арк. 100.

проводили бесіди та читали лекції на теми: «Партія більшовиків — керівна і спрямовуюча сила радянського народу», «Партія — натхненник і організатор боротьби проти фашистських загарбників»⁷. В одному з полків, де начальником політвідділу був полковник Кузьмін, на початку січня 1944 р. пройшла теоретична конференція: «Партія веде нашу країну до остаточного розгрому фашистських окупантів»⁸. Значне місце відводилося пропаганді революційних традицій радянського народу, партії більшовиків та її бойового резерву — Ленінського комсомолу. Важливе значення мала організація вивчення історії Комуністичної партії, що було могутнім засобом ідейного виховання воїнів. Так, у 97-му гвардійському полку 7-ї гвардійської армії були створені спеціальні групи для рядового, сержантського й офіцерського складу по вивченню історії партії, роботою яких керували теоретично підготовлені комуністи і комсомольці Рябчун, Новожилов, Веселов⁹. Партійно-політичні працівники частин і з'єднань 5-ї гвардійської армії широко використовували в бесідах матеріали армійської газети «Патриот Родины». Лише у вересні-жовтні 1943 р. газета опублікувала статті: «Партія — організатор перемог на фронтах громадянської війни», «Партія в боротьбі за індустріалізацію країни», «Боротьба партії за колективізацію країни», в яких висвітлювалася керівна роль комуністів у мобілізації радянського народу на захист завоювань Жовтневої революції, побудову соціалістичного суспільства¹⁰.

Славні сторінки історії партії, ратні й трудові звершення трудящих нашої країни в роки громадянської війни, мирного соціалістичного будівництва надихали воїнів на подвиги і безприкладний героїзм у період найтяжчих випробувань. Ось характерний приклад. Переслідуючи ворога, частини 79-ї стрілецької дивізії 25 вересня 1943 р. вийшли на лівий берег Дніпра в районі Ясногородки. Готуючись до форсування ріки, політпрацівники й партійні організації провели мітинги бійців і командирів, на яких, зокрема, говорили: «Товариші, згадайте, як герої громадянської війни билися за Перекоп і форсували Сиваш. Покажемо і ми Батьківщині зразки героїзму. Розгромимо фашистів на Дніпрі»¹¹. В наступних боях воїни виявили масовий героїзм.

Дійовою формою виховної роботи була організація зустрічей солдатів, сержантів, офіцерів з ветеранами революційної боротьби, учасниками громадянської війни.

Великий інтерес викликали у воїнів 2-ї повітряної армії розповіді підполковника М. П. Бурильова, члена партії з 1916 р., про революційну боротьбу робітників і селян проти самодержавства і буржуазії, за перемогу соціалістичної революції¹². Партійні організації однієї з частин 40-ї армії влаштовували виступи серед молоді старшого сержанта Латишева, який був делегатом I Всеросійського з'їзду спілок робітничої і селянської молоді у жовтні 1918 р., зустрічався з В. І. Леніним¹³. Майор Авер'янов, член партії з 1918 р., розповідав бійцям і командирам 25-го танкового корпусу про героїчну боротьбу трудящих під керівництвом Комуністичної партії проти інтервентів і білогвардійців у роки громадянської війни¹⁴.

⁷ Архів МО СРСР, ф. 341, оп. 5337, спр. 199, арк. 26.

⁸ Там же, ф. 236, оп. 2675, спр. 432, арк. 64.

⁹ Там же, ф. 341, оп. 5337, спр. 277, арк. 188.

¹⁰ Газ. «Патриот Родины», 14, 16 вересня, 4 жовтня 1943 р.

¹¹ Архів МО СРСР, ф. 236, оп. 2675, спр. 2, арк. 177.

¹² Там же, спр. 432, арк. 219.

¹³ Там же, ф. 32, оп. 11310, спр. 40, арк. 74.

¹⁴ Там же, ф. 236, оп. 2675, спр. 432, арк. 125.

Зустрічі воїнів з учасниками революційних подій посилювали у них почуття глибокої патріотичної гордості за країну Рад, гаряче бажання самовіддано боротися з ворогом, який посягнув на великі завоювання радянського народу.

Значне місце у виховній роботі партійних і комсомольських організацій зайняла пропаганда героїчних традицій ленінського комсомолу. Особливо широко розгорнулась вона в період святкування 25-річчя ВЛКСМ, що сприяло мобілізації армійської молоді на героїчну боротьбу в період битви на Дніпрі. Політуправління Воронезького фронту ще у серпні 1943 р. спеціальною директивою визначило завдання політорганів, партійних і комсомольських організацій в агітаційно-масовій роботі під час святкування 25-річчя комсомолу, рекомендувало тематику лекцій, доповідей і бесід¹⁵. Відповідна директива була надіслана у війська політуправлінням Степового фронту.

У ювілейні дні в усіх частинах і з'єднаннях 2-го Українського фронту читалися лекції, проводилися відкриті комсомольські збори, мітинги на теми: «Партія — організатор і керівник комсомолу», «Народження комсомолу», «Славний шлях ленінського комсомолу», «Комсомол в роки громадянської війни», «Комсомол в роки соціалістичного будівництва»¹⁶. Партійні й комсомольські активісти, агітатори 1-ї танкової армії в дні підготовки до ювілею проводили серед воїнів бесіди «Комсомол — дітище нашої партії, її вірний помічник», «25-річний славний шлях комсомолу»¹⁷, 3-ї гвардійської танкової армії — «Традиції ленінського комсомолу надихають молодь на нові бойові подвиги»¹⁸. Особливе місце відводилося показу героїки комсомольців в роки Великої Вітчизняної війни. З цією метою політуправління 1-го Українського фронту організувало до знаменної дати виставку «Комсомол 1-го Українського фронту в боях за Батьківщину»¹⁹. У 192-й стрілецькій дивізії з доповідями на тему «Комсомол у Великій Вітчизняній війні» виступали комуністи-агітатори Клименко, Котілов, Світляков, Козьмін та ін.²⁰.

Пропаганда серед молодих воїнів славних традицій ВЛКСМ зайняла чільне місце в ідейно-політичній роботі партійних та комсомольських організацій і в період наступних боїв за визволення України. Так, в частинах і з'єднаннях 3-ї гвардійської танкової армії лише з 25 квітня до 5 липня 1944 р. було прочитано 241 лекцію з історії ВЛКСМ²¹.

Патріотичне виховання особового складу здійснювалось також на героїчних бойових традиціях минулого народів нашої країни. Боротьба російського, українського та інших народів за свою свободу і незалежність протягом багатовікової історії, висока бойова майстерність воїнів і полководців російської армії були яскравим прикладом самопожертви й героїзму. Партійно-політичні працівники 5-ї гвардійської армії, готуючись до наступальних боїв у серпні 1943 р., організували лекції і бесіди на тему: «Російський солдат в історії Батьківщини»²². Під час боротьби на плацдармах Дніпра у жовтні 1943 р. агітатори 1-ї гвардійської артилерійської дивізії РГК провели бесіди: «Суворов — великий російський полководець», «Богдан Хмельни-

¹⁵ Архів МО СРСР, ф. 32, оп. 11310, спр. 42, арк. 36.

¹⁶ Там же, спр. 40, арк. 59.

¹⁷ Там же, арк. 171.

¹⁸ Там же, ф. 236, оп. 2675, спр. 430, арк. 68.

¹⁹ Там же, ф. 32, оп. 11310, спр. 40, арк. 74.

²⁰ Там же, ф. 236, оп. 2675, спр. 432, арк. 214.

²¹ Там же, арк. 166.

²² Там же, ф. 203, оп. 2675, спр. 264, арк. 186.

цький — славний син українського народу»²³. Великий інтерес викликали у воїнів 201-ї танкової бригади розповіді комуністів і комсомольців Єлавіна, Колобова, Мамедова, Щербакова на тему «Наші великі предки»²⁴.

Особливістю роботи по пропаганді славних традицій минулого в період битв за Україну було те, що в ній значне місце відводилося висвітленню героїчної історії українського народу, його багатовікової боротьби за соціальне і національне визволення, братерських зв'язків російського, українського та інших народів нашої Вітчизни. Широкого розмаху ця робота набрала в зв'язку з вступом військ Воронезького та Степового фронтів на територію України. Змістовні лекції, бесіди на тему «Історія боротьби українського народу за свою свободу і незалежність» були проведені, зокрема, політпрацівниками та активом частин 40-ї армії²⁵. Значну агітацію в цьому напрямі розгорнули партійно-політичні працівники частин і з'єднань 1-го Українського фронту в період битви за Київ з нагоди встановлення ордена Богдана Хмельницького та перейменування м. Переяслава Київської області в м. Переяслав-Хмельницький²⁶.

У вихованні патріотизму воїнів політпрацівники, партійні й комсомольські активісти широко використовували книги, журнали, газетні матеріали. Так, в частинах і підрозділах 155-ї стрілецької дивізії було організовано колективне читання й обговорення книги «Героїчне минуле російського народу»²⁷. Змістовні матеріали на допомогу агітаторам, читцям вміщували фронтові, армійські і дивізійні газети. Лише в листопаді-грудні 1943 р. газета 2-го Українського фронту «Суворовский натиск» опублікувала серію статей, присвячених Олександрові Невському, О. В. Суворову, М. І. Кутузову, Богдану Хмельницькому²⁸. Орган 1-го Українського фронту «За честь Родины» в спеціальному «Суворовском уголке» друкував матеріали з історії російської армії²⁹. Багато уваги висвітленню боротьби народів нашої країни проти іноземних поневолювачів приділяла газета 53-ї армії «Родина зовет». Опубліковані на її сторінках статті «Ми — спадкоємці російської бойової слави», «Втеча Наполеона з Москви», «Визволення України в 1918 році» та ін. використовували лектори, агітатори, читці частин і підрозділів³⁰.

Ознайомлення бійців із славними сторінками історії російського, українського та інших народів посилювало в них любов до рідної Вітчизни, породжувало прагнення множити героїчні традиції предків новими бойовими справами на полях битви проти фашистських загарбників.

Ефективною формою патріотичного виховання воїнів була також пропаганда героїчних традицій, що вже склалися в роки війни. В агітаційній роботі використовувалися альбоми, книги, присвячені бойовому шляху полку, дивізії, армії, безприкладним подвигам солдатів, сержантів і офіцерів у боях проти німецько-фашистських загарбників. Велику роль відігравали газети, листівки, бойові листки. Коли під час підготовки прориву ворожої оборони в районі Шепетівки в 60-у армію прибуло нове поповнення, політвідділ провів семінари агіта-

²³ Архів МО СРСР, ф. 236, оп. 2675, спр. 432, арк. 10.

²⁴ Там же, ф. 341, оп. 5337, спр. 277, арк. 80.

²⁵ Там же, ф. 203, оп. 2675, спр. 264, арк. 216.

²⁶ Там же, ф. 236, оп. 2675, спр. 2, арк. 64.

²⁷ Там же, спр. 277, арк. 258.

²⁸ Газ. «Суворовский натиск», 19, 27 листопада, 12, 26 грудня 1943 р.

²⁹ Газ. «За честь Родины», 12 вересня 1943 р.

³⁰ Газ. «Родина зовет», 19, 22 жовтня, 25 грудня 1943 р.

торів, які потім розгорнули пропаганду бойового досвіду дивізії, армії, популяризацію героїчних справ бійців і командирів³¹. Напередодні наступальних боїв у січні 1944 р. політпрацівники частин і з'єднань 18-ї армії організували бесіди: «Будемо такими, як герої битви за Дніпро»³². В дивізіях 5-ї гвардійської армії влаштовувалися виступи ветеранів, проводилися бесіди, випускалися листівки, плакати, присвячені героям боїв³³. Дієвим засобом популяризації подвигів воїнів було розповсюдження листівок, коротких записок «Передай по цепу», «Сьогодні в бою відзначилися» тощо.

Про ефективність цієї роботи свідчить такий характерний приклад. Політуправління і Військова Рада Воронезького фронту багато зробили для популяризації подвигу воїнів-комсомольців 51-ї гвардійської танкової бригади — М. Петухова, В. Іванова, В. Сисолятіна, І. Семенова, які першими форсували Дніпро в районі с. Григорівки і захопили плацдарм на правобережжі. Командир кулеметної обслуги 256-го стрілецького полку 30-ї стрілецької дивізії сержант В. П. Захарченко заявив після бесіди, присвяченої цим героям: «У відповідь на славні бойові справи своїх товаришів клянуся своєю честю, що із обслугою станкового кулемета першим переправлюсь через Дніпро». Свою клятву він виконав. За виняткову мужність у форсуванні Дніпра Захарченко був удостоєний звання Героя Радянського Союзу³⁴.

В боях за свободу і незалежність Батьківщини брали участь представники всіх національностей нашої країни. У військах 1-го Українського фронту, за даними на 1 січня 1944 р., поруч з росіянами боролися з ворогом 186 355 українців, 15 211 білорусів, 13 492 узбеків, 11 860 татар, 10 448 казахів, а всього — представники близько 40 національностей³⁵. У складі 40-ї стрілецької дивізії були воїни 22, а 223-ї дивізії — 12 національностей³⁶. Сини більше ніж 33 народів билися з фашистами у лавах 5-го гвардійського кавалерійського корпусу³⁷.

Тому політоргани і партійні організації піклувалися про органічне поєднання патріотичного і інтернаціонального виховання бійців: командирів, зміцнення у воїнів різних національностей чуття єдиної родини, відданості Радянській Батьківщині — спільній Вітчизні всіх радянських народів. В ідейно-виховній роботі серед воїнів неросійської національності використовувалися бесіди і лекції, листування з трудящими національних республік, мітинги і збори бойового активу, випуск бойових листків мовами народів СРСР та ін.

Значна увага приділялася добору агітаторів, читців і редакторів бойових листків з числа воїнів різних народів СРСР. Так, влітку 1943 р. в кожному відділенні, взводі 81-ї стрілецької дивізії був свій агітатор серед бійців неросійської національності³⁸. У 155-й стрілецькій дивізії 27-ї армії 100 агітаторів володіли мовами народів СРСР³⁹. Політоргани регулярно скликали інструктивні наради, проводили семінари по обміну досвідом роботи агітаторів. Так, у жовтні 1943 р. політуправління 1-го Українського фронту провело нараду агітаторів армій і дивізій, які працювали серед воїнів неросійської національності, після чого відбулися наради й семінари з низовими агітаторами⁴⁰.

³¹ Архів МО СРСР, ф. 236, оп. 2675, спр. 430, арк. 150.

³² Там же, арк. 111.

³³ Там же, ф. 240, оп. 2772, спр. 114, арк. 11.

³⁴ Там же, ф. 32, оп. 11318, спр. 76, арк. 262.

³⁵ Там же, ф. 236, оп. 2674, спр. 86, арк. 45.

³⁶ Там же, ф. 240, оп. 2772, спр. 18, арк. 3.

³⁷ Там же, ф. 236, оп. 2772, спр. 39, арк. 221.

³⁸ Там же, ф. 341, оп. 5337, спр. 277, арк. 26.

³⁹ Там же, ф. 236, оп. 2675, спр. 2, арк. 256.

⁴⁰ Там же, спр. 78, арк. 45.

У доповідях, бесідах серед воїнів політпрацівники, комуністи й комсомольці висвітлювали великі завоювання народів нашої країни за роки радянської влади, підкреслювали єдність цілей і завдань усіх трудящих у боротьбі з фашизмом. Наприклад, у підрозділах частин і з'єднань 2-го Українського фронту в листопаді-грудні 1943 р. були проведені бесіди на теми: «Червона Армія — армія братерства між народами нашої країни», «Що несуть гітлерівці народам Радянського Союзу?», «Роль великого російського народу у Вітчизняній війні Радянського Союзу проти гітлерівської Німеччини»⁴¹. Партійно-політичні працівники 60-ї армії 1-го Українського фронту організували такі лекції і бесіди: «На фронтах Великої Вітчизняної війни — захищати незалежність національних республік», «Червона Армія — армія братерства народів СРСР» та ін.⁴²

Неабиякого значення набули листи-накази воїнам від трудящих національних республік, де говорилося про славні традиції народів у боротьбі за свободу і незалежність, про трудові подвиги населення у тилу в роки війни.

Листи посилювали почуття національної гордості воїнів, їх прагнення помножити героїчні традиції народу. У листах-відповідях бійці й офіцери розповідали про бойові успіхи, клялися ще самовідданіше бити ворога. Так, бійці-туркмени Бахмацької гвардійської стрілецької частини писали своїм землякам: «Визволяючи від німців Радянську Україну, наша частина однією з перших переправилася через Дніпро. Туркмени — артилеристи, мінометники, стрільці й санітари разом з представниками інших народів визволили столицю України — Київ. В цьому бою артилерист Ата Бердиев, кулеметник Қараєв, мінометники П. Кураєв, Айназаров, стрілець Ахмедов та багато інших заслужили ордени і медалі»⁴³⁻⁴⁴.

Дійовим знаряддям партійних і комсомольських організацій у вихованні воїнів в дусі інтернаціоналізму і дружби народів була армійська преса. Фронтіві газети видавалися не лише російською, але й мовами інших народів СРСР. Так, газета 1-го Українського фронту «За честь Родины» з грудня 1942 р. почала виходити також узбецькою мовою («Ватан Шарафі Учун»), казахською («Отан Намиси Учен»), татарською («Ватан Намуси Учен»), а з червня 1943 р. — українською мовою («За честь Батьківщини»). В них, крім матеріалів, передрукованих з газети «За честь Родины», вміщувалися статті про бойову діяльність воїнів тієї чи іншої національності, про трудові перемоги їхніх земляків. Наприклад, «Ватан Шарафі Учун» друкувала статті «Воїн-узбек, будь вірний присязі», «Вірність Батьківщині — над усе», «Лист бійцям-узбекам», «Подвиги синів узбецького народу» і т. д. В газеті був спеціальний розділ «У рідному Узбекистані»⁴⁵. Узбецькою мовою виходив також орган 2-го Українського фронту «Суворовский натиск»⁴⁶.

Матеріали газет широко використовували агітатори в роботі серед воїнів неросійської національності. Ось що писав до редакції газети «За честь Родины» агітатор Ісмаїлов: «Сторінки газети, присвячені героїзму воїнів-узбеків, зроблені чудово. Ми їх читаємо бійцям, вони справляють сильне враження»⁴⁷.

⁴¹ Архів МО СРСР, ф. 240, оп. 2772, спр. 18, арк. 7.

⁴² Там же, ф. 236, оп. 2675, спр. 266, арк. 34.

⁴³⁻⁴⁴ Письма с фронта, Ашхабад, 1946, стор. 69.

⁴⁵ Архів МО СРСР, ф. 203, оп. 2575, спр. 264, арк. 940.

⁴⁶ Там же, ф. 32, оп. 11302, спр. 129, арк. 96.

⁴⁷ Там же, ф. 236, оп. 2675, спр. 78, арк. 48.

Серйозну увагу висвітленню бойових справ воїнів — представників народів СРСР — приділяла армійська та дивізійна преса. Так, газета 53-ї армії «Родина зовет» 6 листопада 1943 р. вмістила передову статтю «Ми — армія братерства народів» та цікаву добірку матеріалів про героїчні подвиги воїнів різних національностей.

Братерська єдність і дружба радянських народів, що загартувалася й зміцніла в роки Великої Вітчизняної війни, стала невичерпним джерелом патріотизму, відваги і масового героїзму воїнів різних національностей в боях за визволення України від фашистських загарбників. Лише за жовтень-грудень 1943 р. у 5-й гвардійській армії було нагороджено орденами і медалями 1152 бійці і командири неросійської національності, а 20 з них удостоєні високого звання Героя Радянського Союзу⁴⁸.

Невід'ємною частиною виховання воїнів у дусі патріотизму була пропаганда ненависті до ворога. Розгортаючи цю роботу, партія виходила з ленінської вказівки про те, що в час війни викриття злочинів ворога треба покласти в основу всієї агітації і пропаганди⁴⁹. У період боїв за визволення України робота по вихованню ненависті до окупантів набрала широких розмірів. Це було обумовлено тим, що, визволяючи міста й села, бійці й командири ставали свідками жахливих звірств гітлерівців, численних фактів масового знищення фашистами радянських людей, насильства над мирним населенням. Політпрацівники, комуністи і комсомольці використовували ці та інші факти в агітації серед воїнів. При політуправліннях фронтів, політвідділах армій і з'єднань створювалися спеціальні комісії за участю представників місцевих партійних і радянських органів для розслідування та складання актів про злочини ворога. Ці матеріали потім доводилися до воїнів шляхом проведення бесід, видання спеціальних листівок про звірства окупантів на території, яка визволялася радянськими військами.

Велике враження справляли на бійців виступи й розповіді свідків мерзенних розправ фашистів. Так, політпрацівники і партійна організація однієї з частин 38-ї армії запросили на мітинг 83-річного колгоспника Гайдєнка з с. Володимирівки на Сумщині, який сказав у своєму виступі: «Я учасник трьох воєн. Бачив багато, але такого варварства і знущання, яке чинили організатори «нового порядку», я не бачив. У мене на фронті три сини і онук. Один з них — Герой Радянського Союзу. Я вже в похилому віці, та незважаючи на це, готовий у будь-яку хвилину допомогти своїм рідним воїнам»⁵⁰. А ось інший приклад. Командир підрозділу 235-го гвардійського стрілецького полку лейтенант Ситников одним з перших увійшов в рідне село Олександрівку. Його будинок спалили фашисти, дружину й дочку забрали на чужину в рабство, врятувалися тільки 67-річний батько та 60-річна мати, які переховувалися в лісі. В перерві між боями було скликано мітинг, на якому виступив Ситников. Він розповів воїнам про знущання гітлерівців над мирним населенням села, величезні руйнування та шкоду, заподіяні окупантами, передав наказ і прохання батька до всіх бійців — помститися ворогу. Воїни поклялися виконати цей наказ і додержали свого слова⁵¹.

Однією з форм виховання воїнів стало вшанування героїв, які полягли в боях за Батьківщину. У жовтні 1943 р. рядового Дегтярьова — розвідника 7-го гвардійського кавалерійського полку — було поране-

⁴⁸ Архів МО СРСР, ф. 240, оп. 2772, спр. 18, арк. 12.

⁴⁹ Див. В. І. Лєнін. Твори, т. 29, стор. 390.

⁵⁰ Архів МО СРСР, ф. 203, оп. 2675, спр. 17, арк. 219—220.

⁵¹ Там же, ф. 236, оп. 2675, спр. 432, арк. 9.

но й захоплено в полон. Вороги вчинили над ним жорстоку розправу: вирізали на щоці зірку, а потім спалили. Мітинг над могилою відважного воїна вилився в могутню демонстрацію ненависті до німецько-фашистських загарбників, мобілізував бійців на рішучі дії в наступних боях⁵².

Політоргани і партійні організації широко використовували газетні матеріали, що розповідали про звірства фашистів.

Так, газета «За честь Родины» 6 жовтня 1943 р. вмістила добірку статей під заголовком «Переяслівська трагедія», 18, 19, 20 грудня — обвинувальний акт про звірства німецько-фашистських окупантів у Харкові та області, 29 січня 1944 р. — про злочини загарбників на Київщині і т. д.

Виховання ненависті до ворога на конкретних фактах і прикладах мало винятковий вплив на воїнів і було могутнім засобом мобілізації їх на виконання бойових завдань.

Яскравим виявом усвідомлення воїнами свого високого патріотичного обов'язку перед Батьківщиною, любові до великої партії Леніна — натхненника і організатора наших перемог — було бажання стати на фронті комуністами. Ось характерний епізод. 3 жовтня 1943 р. 659-й стрілецький полк вів запеклий бій у районі с. Григорівка, утримуючи захоплений плацдарм на правому березі Дніпра. В цей день 32 бійці й офіцери подали заяви до партійних організацій. Комсомолец-кулеметник Ф. Крючков писав: «Прошу прийняти мене в лави партії, хочу визволити Україну більшовиком». Молодий патріот, прийнятий до лав ВКП(б), в наступному бою виправдав високе довіря: протягом трьох днів він знищив 200 фашистів і був удостоєний звання Героя Радянського Союзу⁵³. Характерно, що приплив воїнів у партію посилювався в періоди найбільш напружених боїв, в годину найсуворіших випробувань. Так, у серпні 1943 р. в ході битви за Харків у 53-й армії стали комуністами 2992 воїни, на 1239 чоловік більше, ніж у липні⁵⁴. Під час запеклих боїв на Правобережжі у січні-лютому 1944 р. до лав Комуністичної партії влилося 30 606 бійців та командирів частин 1-го і 25 331 воїн 2-го Українських фронтів⁵⁵.

Кращі представники армійської молоді поповнювали ряди ленінського комсомолу — бойового резерву партії. Лише за вересень-грудень 1943 р. у 3-ї гвардійській танковій армії був прийнятий до ВЛКСМ 2401 воїн⁵⁶.

Діяльність Комуністичної партії по патріотичному вихованню солдатів, сержантів і офіцерів в період боротьби за визволення України від німецько-фашистських загарбників в значній мірі обумовила успішне виконання воїнами бойових завдань командування, високий наступальний порив, масовий героїзм і самопожертвування в жорстоких боях з ворогом. Тільки за форсування Дніпра та міцне утримання плацдармів на його правому березі, виявлену при цьому мужність та відвагу понад 2,5 тисячі воїнів чотирьох Українських фронтів були удостоєні високого звання Героя Радянського Союзу⁵⁷. В 3-ї гвардійській танковій армії за вересень-грудень 1943 р. нагороди дістали понад 7 тисяч бійців і офіцерів, 125 воїнам було присвоєно звання Героя Радянського Союзу⁵⁸.

⁵² Архів МО СРСР, ф. 203, оп. 2675, спр. 264, арк. 316.

⁵³ Там же, ф. 236, оп. 2675, спр. 2, арк. 257.

⁵⁴ Там же, ф. 240, оп. 2772, спр. 3, арк. 315.

⁵⁵ Там же, ф. 32, оп. 11289, спр. 1764, арк. 42, 44, 102, 104.

⁵⁶ Там же, ф. 236, оп. 2675, спр. 430, арк. 2.

⁵⁷ «Военно-исторический журнал», 1963, № 9, стор. 53.

⁵⁸ О. Мойсеев. Великая битва на Днестре, К., 1963, стор. 239.

О. О. КАРЛОВ

КОНСТИТУЦІЯ МОЛДАВСЬКОЇ РСР ТА ЇЇ ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК

Велика Жовтнева соціалістична революція визволила молдаван, як і інші народи царської Росії, від економічного, політичного й національного гніту.

Більша частина території Молдавської РСР до революції входила в Бессарабську губернію, яка фактично була безправною, економічно відсталою колонією царизму. Промисловість тут розвивалась в основному харчова і виноробна. Губернія, дуже відстала культурно, займала одне з останніх місць у Росії по письменності населення¹. Робота всіх установ, шкіл проводилась російською мовою. Тяжке економічне і культурне становище краю доповнювалося політичним безправ'ям. Молдавський народ був позбавлений своєї національної державності.

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції і рішення II Всеросійського з'їзду Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів, особливо декрети про мир та землю, зустріли гарячий відгук серед трудящих Молдавії. На вимогу робітників і революційних солдатів у листопаді — на початку грудня 1917 р., всупереч опору меншовиків, есерів і бундівців, Унгенська, Кишинівська, Тираспольська та інші Ради прийняли резолюцію про визнання і підтримку Радянської влади.

Встановленню влади Рад у Молдавії партія більшовиків і особисто В. І. Ленін приділяли значну увагу. Для подання допомоги місцевим революційним силам до Молдавії були послані видатні діячі партії В. Володарський, С. Рошаль та ін.

До середини січня 1918 р. Радянська влада перемогла майже у всій Молдавії. Проте трудящим Правобережжя не довго довелося користуватися здобутками Жовтневої революції. В кінці січня 1918 р. боярська Румунія, розраховуючи на тяжке становище молоді Радянської республіки, що склалося у зв'язку з громадянською війною та іноземною інтервенцією, загарбала правобережну частину Молдавії (Бессарабію). Уряд Радянської Росії, подаючи допомогу молдавському народові, добився того, що 9 березня 1918 р. було укладено угоду про виведення в двомісячний строк румунських військ з Бессарабії. Однак румунський уряд, підтриманий імперіалістами США, Франції, Англії, Італії, Японії, не виконав цієї угоди. На віроломно захопленій території румунські окупанти ліквідували завоювання Жовтня, відновили владу поміщиків і капіталістів.

Зовсім іншими шляхами пішло життя в лівобережних районах Молдавії, що входили до складу Одеської, Подільської губерній. Трудящі цих районів разом з іншими народами Радянської республіки під керівництвом Комуністичної партії боролися проти внутрішньої і зовнішньої контрреволюції. Після закінчення громадянської війни розпочалась відбудова народного господарства. Внаслідок самовідданої праці робітників і селян Лівобережжя Молдавії, при братній допомозі російського, українського та інших народів Радянської країни вже на

¹ Н. А. Благовещенский. Сводный статистический сборник хозяйственных сведений по земским подворным переписям, т. I. Крестьянское хозяйство, М., 1893, стор. 124, 128.

кінець 1923 року було досягнуто значних успіхів у відбудові та розвитку промисловості, сільського господарства і культури. Це стало важливою передумовою реалізації проголошеного Великою Жовтневою соціалістичною революцією права націй на створення своєї радянської національної державності.

Идучи назустріч побажанням молдавського народу, ЦК ВКП(б) 29 липня 1924 р. ухвалив резолюцію про доцільність виділення районів з більшістю молдавського населення в самостійну автономну республіку в складі Української РСР². У серпні — вересні 1924 р. в містах і селах Придністров'я обговорювалося це питання. На мітингах і зборах трудящі одностайно схвалювали ленінську національну політику Комуністичної партії і висловлювалися за створення своєї національної державності. 12 жовтня 1924 р. III сесія ВУЦВК восьмого скликання, спираючись на прагнення молдавського народу, керуючись настановами ЦК РКП(б), прийняла історичне рішення про утворення Молдавської АРСР³.

Для законодавчого оформлення цього акту необхідно було розробити і прийняти першу в історії молдавського народу Конституцію. Народному Комісаріату юстиції УРСР доручили підготувати її проект. Організаційний відділ ВУЦВК 14 жовтня 1924 р. запропонував Наркомату юстиції України залучити до цієї роботи представників Ревкому Молдавії і зобов'язав Конституційну комісію при ВУЦВК керувати розробкою проекту⁴.

Законодавчі акти ЦВК РРФСР про створення автономних республік накресливали лише в загальних рисах формування вищих органів державної влади республіки, не встановлювали чіткої компетенції цих органів і не визначали взаємовідносин між союзними і автономними республіками. У Конституції РРФСР 1925 року, де автономним радянським соціалістичним республікам присвячено спеціальний розділ, нічого не згадується про права й обов'язки їх вищих органів. Хоч окремі моменти, що регламентують правове становище цих республік, були висвітлені в ряді статей⁵, відсутність законодавчих актів з цього питання створювала додаткові труднощі при розробці проекту Конституції Молдавської АРСР. На деякі з них вказував у доповідній записці від 19 листопада 1924 р. до Конституційної комісії народний комісар юстиції УРСР М. О. Скрипник. Комісія розглянула цей документ, в якому викладались основи проекту Конституції МАРСР, і внесла деякі доповнення та зміни, в основному, редакційного характеру⁶.

20 листопада 1924 р. РНК УРСР доручила Наркомату юстиції виробити проект Конституції МАРСР на основі таких принципів: республіка має повну систему центральних органів влади й управління — з'їзди Рад, ЦВК, РНК і наркомати; в її розпорядженні — місцевий і державний бюджет, який після розгляду Центральним Виконавчим Комітетом МАРСР затверджується ВУЦВК. Молдавській АРСР надається право видавати закони з питань організації наркоматів, місцевих виконкомів та їх відділів, встановлення штатів і сітки місцевих установ, а також у справі освіти й мови. В галузі адміністративній, крім прав, що виходять з особливостей побуту молдавського народу, вищі органи державної влади МАРСР мають право самостійно формувати

² ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 3, од. зб. 453, арк. 2, 3.

³ III сесія ВУЦВКу VIII скликання, Харків, 1924, стор. 222, 223.

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-1, оп. 2, спр. 2424, арк. 17, 18.

⁵ И. Н. А н а н о в. Законодательные акты автономных республик, журн. «Власть Советов», 1924, № 5; С. А с ф е н д и а р о в. Проекты Конституции автономных республик, журн. «Советское строительство», 1926, № 4—5; та ін.

⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-1, оп. 2, спр. 1746, арк. 183, 184.

особовий склад наркоматів, за винятком об'єднаних народних комісаріатів та Народного комісаріату юстиції, що затверджуються Центральним Виконавчим Комітетом МАРСР за погодженням з відповідними наркоматами УРСР. У необ'єднаних наркоматах встановлюється підконтрольність, але не підпорядкованість однойменним органам УРСР. Система судових установ, а також межі і порядок упідлегнення прокурора МАРСР прокурору УРСР встановлюються особливими законами Української республіки. Вищою судовою інстанцією вважається Вищий Суд МАРСР⁷. Всі зазначені та інші принципи, сформульовані в постанові РНК УРСР від 20 листопада 1924 р. й ухвалені 28 листопада 1924 р. Політбюро ЦК КП(б)У, стали основою, на якій розроблявся в дальшому проект Конституції МАРСР.

Перший проект був підготовлений Кодифікаційним відділом Наркомату юстиції. На засіданні 8 січня 1925 р. Ревком МАРСР докладно обговорив його і вніс ряд істотних змін та доповнень. 20 січня проект Конституції в редакції Ревкому розглянуло бюро Молдавського обкому партії і прийняло його з деякими поправками. 8 квітня 1925 р. Президія ВУЦВК затвердила проект Основного закону Молдавської АРСР й ухвалила передати його на розгляд з'їздові Рад Молдавії. І Все-молдавський з'їзд Рад 23 квітня 1925 р. прийняв першу Конституцію Молдавської АРСР, яка законодавчо закріпила створення молдавської національної Радянської держави, ухвалив подати Конституцію на остаточне затвердження найближчому Всеукраїнському з'їздові Рад.

Це була перша з Конституцій автономних республік СРСР, що відрізнялася повнотою й визначеністю своїх положень. Тут були детально розроблені права й обов'язки центральних місцевих органів влади та їх структура. Тому Конституція була не лише надзвичайно важливим актом для з'ясування форм взаємовідносин трудящих мас України і Молдавії, але й цікавим документом щодо правового положення автономних республік у складі союзних республік. У центральній пресі відзначалось, що принципи Основного закону МАРСР можуть бути використані при розробці конституцій національних автономій, що входять до складу інших союзних республік.

Конституція МАРСР законодавчо затвердила диктатуру пролетаріату: «Влада трудящих,— говорилася в статті 2,— здійснюється на території Молдавської АРСР через Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, їх з'їзди і створювані ними органи». Стаття 3 надавала МАРСР право брати участь у створенні верховної влади СРСР і УРСР. Конституція передбачала поширення на МАРСР законодавчих актів і постанов вищих органів влади й управління СРСР та УРСР, за винятком тих, що застерігали непоширення їх на території МАРСР. Вищі органи державної влади Молдавії мали право видавати самостійні й додаткові до законодавства УРСР декрети та постанови.

З утворенням Союзу РСР і прийняттям його Конституції в 1924 р. виникла необхідність певних змін у Конституції УРСР, затвердженій ще в березні 1919 р. III з'їздом Рад України. Це викликалось також утворенням у складі Української РСР МАРСР. 9 травня 1925 р. на об'єднаному засіданні Президії ВУЦВК і РНК УРСР було розглянуто проект постанови про внесення змін до Конституції УРСР. У ньому зокрема відзначалось, що визнаючи право всіх націй на самовизначення аж до відокремлення, УРСР схвалює бажання молдавського народу об'єднатися з українським на основі утворення в складі УРСР Молдавської автономної республіки⁸.

⁷ ЦДАЖР УРСР. ф. Р-1, оп. 2, спр. 1557, арк. 63, 64.

⁸ Газ. «Вісті ВУЦВК», 10 травня 1925 р.

На IX Всеукраїнському з'їзді Рад (3—10 травня 1925 р.) у доповіді «Про зміни в Конституції УРСР» нарком юстиції України М. О. Скрипник сказав: «Ми прагнемо до того, щоб надати кожній національності можливість широкого розвитку на основі самовизначення кожної нації. Коли молдавський народ проявив свою волю до створення автономної республіки, об'єднаної з УРСР, ми погодилися з цим і утворили Автономну Молдавську Соціалістичну Радянську Республіку. Цим актом ми знову підтвердили, що визнаємо за кожним народом право на самовизначення, аж до відокремлення включно»⁹.

З'їзд вітав утворення МАРСР і доручив урядові України й надалі вживати заходів для розвитку економіки та культури Молдавії¹⁰. 10 травня 1925 р., заслухавши повідомлення про Конституцію МАРСР, IX Всеукраїнський з'їзд Рад затвердив її. Основний закон республіки втілює у своєму змісті ленінські принципи братерства та дружби рівноправних народів радянської багатонаціональної країни і оформив утворення молдавської радянської соціалістичної державності.

Вирішальні успіхи соціалізму, досягнуті радянським народом під керівництвом Комуністичної партії, були закріплені в новій Конституції СРСР, яку 5 грудня 1936 р. прийняв Надзвичайний VIII Всесоюзний з'їзд Рад. Радянське суспільство вступило в період завершення будівництва соціалізму і поступового переходу до комунізму. За цих сприятливих умов відбувався дальший розвиток соціалістичної державності, здійснювались розробка й прийняття нових конституцій у союзних та автономних республіках. 13 липня 1936 р. Президія ЦВК УРСР створила комісію для підготовки проекту Конституції¹¹. Наприкінці 1936 р. комісія закінчила роботу по складанню тексту Конституції УРСР, яка після всенародного обговорення була прийнята Надзвичайним XIV з'їздом Рад України (25—30 січня 1937 р.). Незабаром приступили до розробки Конституції Молдавської АРСР.

За роки Радянської влади Молдавія з пригнобленої відсталого країни перетворилась на передову, соціалістичну. Капітальні вкладення в народне господарство республіки протягом другої п'ятирічки становили 140 млн. крб. проти 7,1 млн. крб. у період першої п'ятирічки. Валова продукція державної промисловості зросла на 77%, кооперативної — більше, ніж удвічі. Якщо до Великої Жовтневої соціалістичної революції в Молдавії було 24 кустарних капіталістичних промислових осередки, то в Молдавській Радянській республіці налічувалося 217 великих соціалістичних підприємств¹², була створена передова харчова і будівельна промисловість, виростили кадри робітників, інженерів і техніків. Великих успіхів Молдавія досягла в розвитку соціалістичного сільськогосподарства. В республіці було 718 колгоспів, яким належало 99,5% орної землі. Капіталістичні елементи в місті й селі були ліквідовані. Перемогла соціалістична система господарства¹³. Значно зріс культурний рівень молдавського народу. З'явилась ціла мережа нижчих, середніх та вищих учбових закладів, культурно-освітніх установ, різних курсів для дорослих по ліквідації неписьменності і малописьменності. В кінці 1938 р. письменність серед населення досягла 97%¹⁴. Зміцніли національні кадри. Всі ці досягнення молдавського народу під керівни-

⁹ Съезды Советов в документах (1917—1937), т. V, М., 1964, стор. 149.

¹⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-1, оп. 2, спр. 2664, арк. 35.

¹¹ Збірник законів і розпоряджень Робітничо-селянського уряду України, 1936, № 36, стаття 176.

¹² Газ. «Соціалістична Молдавія», 26 грудня 1937 р.

¹³ История Молдавской ССР, т. II, Кишинев, 1955, стор. 182—193.

¹⁴ Очерки истории Коммунистической партии Молдавии, Кишинев, 1964, стор. 152.

цтвом Комуністичної партії мали закріпитися в новій Конституції Молдавії.

З метою розробки її проекту відповідно з Конституцією СРСР та Радянської України ЦВК МАРСР у 1937 р. створив спеціальну комісію. У грудні того року проект було опубліковано в газеті «Соціалістична Молдавія» для всенародного обговорення¹⁵. 6 січня 1938 р. Надзвичайний VII Всемолдавський з'їзд Рад обговорив доповідь про Конституцію і затвердив Основний закон Молдавської Автономної Радянської Соціалістичної республіки.

Цей акт повністю відповідав конституціям СРСР і УРСР, що зумовлюється єдністю соціально-економічної і політичної основи радянського суспільства, єдиним державним керівництвом, провідною роллю Комуністичної партії. Політичною основою Молдавської АРСР за Конституцією 1938 року були визнані Ради депутатів трудящих, які вирости і зміцніли в результаті визволення молдавського народу від гніту царизму, повалення влади поміщиків та капіталістів, розгрому націоналістичної контрреволюції, завоювання диктатури пролетаріату. Економічну основу МАРСР становили соціалістична система господарства і соціалістична власність на знаряддя та засоби виробництва, що є наслідком ліквідації капіталістичної власності і знищення експлуатації людини людиною.

Побудова соціалізму в країні значно зміцнила становище автономних республік, як і всього Радянського Союзу. Це відбилося зокрема у встановленні однакового правового положення автономних республік. До прийняття Конституції СРСР 1936 року взаємовідносини автономій з відповідними республіками, до складу яких вони входили, відзначалися великою різноманітністю. Так, Абхазька АРСР була в договірних відносинах з союзною республікою, Нахічеванська АРСР вважалась під протекторатом Азербайджанської РСР і т. д.

Конституція Молдавської АРСР 1938 року законодавчо закріпила правове положення республіки. До відання її належали встановлення районного поділу, охорона державного порядку і прав громадян, затвердження народно-господарського плану і бюджету та інші питання. Правове положення МАРСР значно зміцніло те, що її територія не могла бути змінена без згоди республіки (стаття 15 Конституції). Молдавія одержала більш високу норму представництва в Раді Національностей Верховної Ради СРСР. Важливі зміни внесла Конституція у всю систему побудови органів Радянської влади знизу доверху.

Система з'їздів Рад, що скликалися на основі багатоступневих, не зовсім рівних і не зовсім загальних виборів, на першому етапі розвитку Радянської держави цілком виправдала себе. Проте це не відповідало новим історичним умовам, що склалися в період перемоги соціалізму і ліквідації експлуататорських класів. Тому Конституція 1938 року законодавчо затвердила новий, суттєво важливий етап у розвитку всіх органів Радянської влади на засадах соціалістичного демократизму. Вона встановила, що на всіх ланках — від сільської до Верховної Ради республіки — проводяться загальні, рівні і прямі вибори при тайному голосуванні у виборчих округах на відміну від попереднього історичного періоду, коли діяли принципи не лише територіального, але й виробничого представництва в Раді (проведення виборів до міських Рад колективами фабрик, заводів та інших підприємств). Нова Конституція виходила з необхідності посилити підзвітність і підконтрольність системи державного управління Радам депутатів як органам держав-

¹⁵ Газ. «Соціалістична Молдавія», 25 грудня 1937 р.

ної влади, що обираються безпосередньо народом і виражають його суверенну волю. Велике значення мав встановлений Конституцією принцип стабільності закону. До цього закони могли видавати Все молдавський з'їзд Рад, ЦВК Молдавії та його Президія, а також Рада Народних Комісарів республіки. З прийняттям Конституції 1938 року було визначено, що єдиним законодавчим органом є Верховна Рада МАРСР.

Розділ VII Конституції затвердив принципи організації і порядок здійснення радянського правосуддя. Істотне значення для його демократизації мало встановлення виборів народного суду безпосередньо громадянами. У розділі VIII законодавчо було закріплено не лише політичні, але й соціально-економічні завоювання радянського ладу: право громадян республіки на працю, матеріальне забезпечення за старістю, хворобою або втратою працездатності, право на освіту, відпочинок і т. д. Лише перемога соціалізму в СРСР і створення міцної матеріальної бази радянського суспільства гарантували здійснення цих основних прав. У Конституції всебічно відбилися питання рівноправності жінки з чоловіком, свободи слова, друку, зборів, права об'єднання трудящих у різні громадські організації, збереження таємниці листування тощо.

Конституція послідовно проводила принцип єдності прав і обов'язків членів суспільства, що виходить із сполучення громадських і особистих інтересів в умовах соціалістичного ладу. Найважливішими за своїм значенням є обов'язки виконувати закони Конституції, дотримуватися дисципліни праці, поважати правила соціалістичного співжиття. Стаття 97, формулюючи ці положення, підкреслила величезну організуючу роль соціалістичної законності і правопорядку. Таким чином, Конституція Молдавської АРСР 1938 року підбила підсумок розвитку республіки за 1925—1938 рр. і законодавчо закріпила перемогу соціалізму.

Новий етап в історії радянської соціалістичної державності — зв'язання молдавського народу і створення суверенної союзної республіки. Захоплення в 1918 р. Бессарабії боярською Румунією стало насильственным відторгненням нерозривної частини Радянської Росії, пов'язаної з нею спільністю історичної долі та економічних відносин. Колоніальна політика згубно вплинула на Бессарабію. За 22 роки панування румунські окупанти призвели до повного занепаду промисловість, сільське господарство, культуру. Влада румунських загарбників у Бессарабії трималась виключно на терорі та насильстві. Але незважаючи на репресії, трудящі Бессарабії з перших же днів окупації повели боротьбу. За далеко не повними і явно заниженими даними статистики румунського міністерства внутрішніх справ, тільки з 1918 по 1924 р. відбулося 153 повстання¹⁶. Серед них особливо масовими були Хотинське і Татарбунарське.

Комуністична партія і Радянський уряд, керуючись ленінським принципом мирного співіснування держав з різним суспільним ладом, добивались вирішення молдавського питання мирним шляхом. Проте правлячі кола Румунії, спираючись на підтримку імперіалістичних країн, не тільки відхиляли пропозиції Радянського Союзу, але й виношували агресивні плани загарбання Молдавської АРСР і частини УРСР. Перетворення Бессарабії в плацдарм для нападу на СРСР становило серйозну загрозу безпеці нашої країни. Все це вимагало негайно розв'язати питання про повернення Бессарабії Радянському Союзу. За пропозицією Радянського уряду (нота від 26 червня 1940 р.) королівський уряд Румунії вивів свої війська з бессарабської території.

¹⁶ Журн. «Красный архив», 1940, № 4, стор. 67.

Після визволення Бессарабії виникли об'єктивні умови для створення союзної Молдавської республіки. В Молдавії і повітах Бессарабії розгорнувся масовий рух трудящих міст і сіл. На численних зборах і мітингах вони просили возз'єднати молдавський народ, створити в складі СРСР союзу Молдавську Радянську Соціалістичну республіку. За цією ініціативою трудящих Молдавії і Бессарабії Раднарком МАРСР і Молдавський обком КП(б)У внесли до РНК СРСР і ЦК ВКП(б) пропозицію про возз'єднання молдавського населення в одній соціалістичній державі. Ця пропозиція була прийнята. Йдучи назустріч побажанням молдавського народу, Верховна Рада СРСР ухвалила 2 серпня 1940 р. закон про створення Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки. Відповідно до Конституції СРСР Молдавія як союзна республіка мала обрати свій вищий орган державної влади і прийняти Основний закон. Крім того, на території визволених районів треба було провести додаткові вибори до Верховної Ради СРСР.

У республіці розпочалась діяльна підготовка до виборів. 11 листопада 1940 р. відбулась позачергова IV сесія Верховної Ради Молдавської РСР. Сесія призначила вибори на 12 січня 1941 р., а розробку проекту Конституції доручила Конституційній комісії в складі 27 чоловік¹⁷. На території Молдавії було створено 33 округи для виборів у Верховну Раду СРСР і 266 — для виборів у Верховну Раду МРСР.

Виборча кампанія викликала величезне піднесення політичної активності і трудового ентузіазму молдавського населення. Вперше в історії трудящі Бессарабії одержали право вільно вибирати кращих синів і дочок народу в вищий державний орган влади. Народні маси Бессарабії під час румунської окупації фактично були усунуті від виборів. За румунським законом всі чоловіки і жінки до 30 років не мали виборчих прав (жінки взагалі не могли бути обраними в палату депутатів). Виборчого права позбавлялися всі неписьменні. Для трудящих Бессарабії були введені ще й спеціальні обмеження. Як «недостойні» усувалися від участі в голосуванні всі, хто не хотів миритися з румунською окупацією. Тому у виборах до румунського парламенту, наприклад, у 1939 р. брали участь лише 28% виборців Бессарабії¹⁸.

12 січня 1941 р. возз'єднаний молдавський народ обирає своїх представників до Верховних Рад СРСР і Молдавської РСР. Під час виборів до Верховної Ради МРСР з 1 561 872 виборців голосували 1 555 914 чоловік, або 99,6%¹⁹.

8 лютого 1941 р. у Кишиневі відкрилась I сесія Верховної Ради Молдавської РСР. На порядку денному як центральне питання стояло обговорення Конституції республіки. Проект її був розроблений на основі Конституції СРСР, у повній відповідності з нею і з врахуванням особливостей Молдавії. У дебатах по доповіді про Основний закон республіки виступили 13 депутатів. На ранковому засіданні 10 лютого 1941 р. сесія прийняла Конституцію Молдавської РСР²⁰.

Конституція проголосила республіку соціалістичною державою робітників і селян. Вона законодавчо закріпила диктатуру пролетаріату в формі Радянської влади. Поряд із спільними для всіх союзних радянських республік положеннями, в Конституції Молдавської РСР знайшли відображення і ряд особливостей, які були наслідком того, що МРСР об'єднала дві частини розз'єднаної в 1918 р. території Молдавії. Особливістю статті 2 Конституції є те, що вона говорить про Ради ли-

¹⁷ Газ. «Советская Молдавия», 12 і 16 листопада 1940 р.

¹⁸ Очерки истории Коммунистической партии Молдавии, стор. 239.

¹⁹ Газ. «Советская Молдавия», 19 січня і 14 лютого 1941 р.

²⁰ Первая сессия Верховного Совета МССР, Кишинев, 1941; Центральний державний архів Молдавської РСР, ф. Р-2948, оп. 1, спр. 17, арк. 2, 3.

ше як про щойно встановлену форму державної влади, в той час коли Конституції інших союзних республік визначали Ради як зміцнілі органи. Багато з того, що вже досягли народи Радянського Союзу, у Бессарабії потрібно було ще здійснити. Проте Конституція Молдавської РСР не робила ніяких застережень і обмежень у правах для громадян Бессарабії. Конституція надала молдавському народові всі права, записані й затверджені в Основному законі СРСР.

Між возз'єднаними частинами Молдавії існувала значна різниця в рівні економічного розвитку. В районах колишньої МАРСР були повністю ліквідовані експлуататорські класи, перемогла соціалістична система господарства. У Бессарабії ж напередодні прийняття Конституції мала місце експропріація лише поміщиків і великої буржуазії, соціалістична економіка тільки створювалась. Ці особливості історичного розвитку Молдавської радянської державності позначились і на економічній основі, затвердженій у Конституції МРСР. Стаття 4, підкреслюючи єдину в усьому Радянському Союзі економічну базу — соціалістичну систему господарства і соціалістичну власність на знаряддя та засоби виробництва, визначала скасування приватної власності тільки на великих промислових підприємствах, націоналізацію цих підприємств, транспорту та зв'язку. Стаття 9 констатувала: «Поряд з соціалістичною системою господарства в Молдавській РСР допускаються приватні господарства одноосібних селян, ремісників і кустарів, дрібні приватні промислові і торгові підприємства в межах, установлених законом».

Стаття 8 Конституції затвердила державну і кооперативно-колгоспну власність, закріпила землю в безплатне і безстрокове користування не лише за колгоспами, але й за селянами-одноосібниками у визначених законом межах. На відміну від конституцій інших союзних республік, в Основному законі Молдавської РСР (стаття 9), незважаючи на обмежений розмір дрібної приватної промисловості і торгівлі в Бессарабії у 1940—1941 рр., не підкреслювалось, що соціалістична система господарства в республіці є панівною. Ці особливості Конституції Молдавської РСР ставили перед республікою завдання великої державної і політичної ваги — переведення дрібних одноосібних селянських господарств на рейки колективізації, знищення експлуатації людини людиною і побудову соціалістичного суспільства.

У повній відповідності з Конституцією Радянського Союзу Основний закон Молдавської РСР встановив систему вищих і місцевих органів державної влади та державного управління, визначив завдання органів суду і прокуратури республіки, права й обов'язки громадян, закріпив суверенітет радянської молдавської держави.

За роки Радянської влади молдавський народ при братерській підтримці інших народів Радянського Союзу добився великих успіхів у господарському та культурному будівництві. До 1951 р. в республіці була здійснена суцільна колективізація сільського господарства і ліквідовано останній експлуататорський клас — куркульство. Економіка республіки стала цілком соціалістичною. Всі ці соціально-економічні та політичні зміни були закріплені законодавчо. II сесія Верховної Ради Молдавської РСР третього скликання 11 квітня 1952 р. внесла доповнення до статей 4, 6, 8, 9 і 10 Конституції Молдавської РСР²¹, які відбили перемогу соціалізму в усіх галузях народного господарства.

Стаття 4 Конституції у новій редакції вказувала, що економічна основа Молдавської РСР установлена внаслідок ліквідації приватної власності на знаряддя та засоби виробництва і знищення експлуатації

²¹ Вторая сессия Верховного Совета Молдавской ССР третьего созыва, Кишинев. 1953, стор. 146—148.

людини людиною. В статті 6 було уточнено поняття про державну власність, до складу якої уже ввійшли всі заводи, фабрики, засоби зв'язку і т. д. Із статті 8 вилучили положення про безплатне і безстрокове користування землею, що надавалась селянським господарствам. У статті 9 положення про допуск приватних господарств одноосібних селян, ремісників і кустарів, дрібних приватних промислових і торгових підприємств було замінено положенням про допуск дрібного приватного господарства одноосібних селян і кустарів, заснованого лише на особистій праці. Були внесені й інші доповнення, що відбили завершення соціалістичних перетворень у Молдавській РСР. Конституція законодавчо закріпила повну перемогу соціалізму в республіці.

За короткий історичний строк Молдавія перетворилася в республіку великої промисловості, високорозвиненого сільського господарства і передової культури, національної за формою і соціалістичної за змістом. Якщо в економіці колишньої Бессарабії частка промислової продукції становила лише 2—3%, то в Молдавській РСР — 60%²². Обсяг валової продукції всієї промисловості Молдавії перевершив у 1964 р. рівень 1913 року в 79 разів. Робітничий клас за роки Радянської влади зріс з 8 тис. до 430 тис. чоловік²³. Величезного прогресу в цей період досягнуто в галузі культури, освіти, науки. Нині в республіці працює понад 1840 шкіл, 6 вузів, 34 середніх спеціальних учбових заклади, 54 наукових установи, заснована Молдавська Академія наук. За кількістю студентів з розрахунку на 10 тис. жителів Молдавія випереджає такі країни, як Італія і Франція.

У всіх цих успіхах велика роль належала і належить суверенній Молдавській Радянській соціалістичній державності, затвердженій в Основному законі республіки — Конституції МРСР.

²² Газ. «Правда», 6 березня 1966 р.

²³ Газ. «Советская Молдавия», 5 січня 1966 р.

С. І. КОМАРНИЦЬКИЙ

**РОЛЬ ПРОГРЕСИВНОЇ ПРЕСИ
В РЕВОЛЮЦІЙНОМУ ВИХОВАННІ ТРУДЯЩИХ
ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ
(20—30-і роки ХХ ст.)**

У листопаді 1918 р. війська боярської Румунії окупували Північну Буковину. Цей агресивний акт викликав мітинги протесту серед трудящих румунських міст і сіл, яким чужі були зазіхання буржуазно-поміщицького уряду країни на інші території. Висловлюючи їх думки, легальний орган соціал-демократичної партії та профспілок — бухарестська газета «Траяска соціалізмул!» гнівно протестувала проти оголошеної урядом мобілізації. Вона підкреслювала, що мобілізація використовується «для інтервенції на Буковину і Бессарабію, тобто для нападу на Радянську Росію, щоб захистити права тамтешніх поміщиків на експлуатацію»¹. Розповсюджені в цей час комуністичними групами листівки також викривали загарбницьку політику бояр та буржуазії щодо Країни Рад.

Однак буржуазно-поміщицький уряд Румунії все ж здійснив свої агресивні цілі. Окупанти запровадили на Північній Буковині військовий стан, який тривав аж до визволення краю Червоною Армією в 1940 р.

Роки хазяйнування румунських загарбників тяжко позначилися на політичному, економічному й культурному житті Північної Буковини. Діяльність усіх прогресивних партій та організацій було заборонено. Заробітна плата робітників знизилася до мізерного рівня. Вони працювали в надзвичайно тяжких умовах — по 12 годин на добу. Але й таку роботу мали далеко не всі — армія безробітних весь час зростала. Аграрна реформа, проведена окупантами, не дала землі селянам, які продовжували стогнати під непосильним тягарем податків. Крім соціального, трудящі маси Північної Буковини зазнавали й жорстокого національного гніту. Буржуазно-поміщицький уряд та його адміністративні й карні установи проводили в краї політику румунізації корінного українського населення, намагалися знищити його культуру. Були закриті всі українські учбові заклади, а преса й організації нещадно переслідувалися. Скрізь висіли плакати: «Говорити лише по-румунськи». Проте чим більше загарбники переслідували українську мову й культуру, тим міцніше оберігали трудящі своє, рідне. Незважаючи на жорстокий окупаційний режим, під керівництвом підпільної Комуністичної партії Північної Буковини вони вели вперту боротьбу за соціальне й національне визволення.

Бойовою зброєю місцевих комуністів була преса, хоч у перші роки румунської окупації вони не мали своїх періодичних видань. Комуністи активно використовували різні прогресивні газети, журнали, а також листівки для виховання трудящих краю в революційному дусі.

В 1921 р. важливу роль у поширенні марксистсько-ленінських ідей відігравав орган соціал-демократичної партії на Буковині — газета «Громада»². Окупаційні власті переслідували її й після тринадцятого номера заборонили. Редактора С. Канюка було заарештовано. Кому-

¹ Газ. «Trăiască Socialismul!», 14 листопада 1918 р.

² Газ. «Радянська Буковина», 5 травня 1958 р.

ністи використовували для революційної пропаганди також й інші прогресивні видання, зокрема газету «Воля народу»³, що почала виходити після «Громади», й «Форвертс» — орган Буковинського обкому соціал-демократичної партії (друкувалася з 1897 по 1937 рік німецькою мовою)⁴.

Розповсюджувалися в Північній Буковині й друковані органи ЦК компартії Румунії — «Соціалізм» і «Скинтея» («Іскра»). Газета «Соціалізм» почала видаватися в Бухаресті 1907 р. як орган соціалістичної партії Румунії. В травні 1921 р. після утворення Комуністичної партії ця газета стала її органом. В 1924 р. після оголошення КПр поза законом «Соціалізм» знову перейшов до соціалістичної партії. З травня 1927 р. внаслідок злиття соціал-демократичної й соціалістичної партій газета стала органом об'єднаної соціал-демократичної партії й перейшла на позиції опортунізму. Незабаром КПр почала видавати нелегальну газету «Скинтея», яка вийшла в світ 15 серпня 1931 р. В передовій статті першого номера відзначалося зокрема, що цей орган з'явився в обставині гострої класової боротьби і що перед КПр стоїть завдання очолити цю боротьбу. В статті «Перший номер «Скинтеї» К. Стойка згадував: «Становище вимагало бойової підпільної газети, зв'язаної з масами, яка б вірно несла слово партії в маси, допомагала в підготовці великих пролетарських боїв... Назва «Скинтеї» прийшла за прямою асоціацією з назвою лєнінської «Іскры». І ми також були тоді напередодні широкого піднесення робітничого руху. «Скинтея» — передвісниця великого революційного полум'я...»⁵.

Газета зразу ж завоювала любов і повагу трудящих Румунії, які побачили в ній свого вірного захисника, порадника й друга. Вона здобула велику популярність і у трудящих Північної Буковини. В суворих умовах підпілля, переслідувані агентами сигуранци, ризикуючи життям, комуністи активно розповсюджували «Скинтею», яка продовжувала виходити нелегально.

Гарячий відгук на сторінках газети знайшло зокрема відновлення дипломатичних відносин між СРСР та Румунією (1934 р.). Вона широко висвітлювала життя Радянського Союзу, зокрема в статтях «Будівництво соціалізму в СРСР», «Другий п'ятирічний план», «Нова Конституція СРСР» та багатьох інших. «Скинтея» надрукувала також привітальне звернення ЦК КПр до ЦК ВКП(б) з нагоди 20-ї річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції й систематично публікувала уривки з творів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, а також виступи Д. Мануїльського, М. Тореца, Г. Димитрова та інших видатних діячів міжнародного комуністичного руху на конгресах Комінтерну⁶. Популярність «Скинтеї» швидко зростала. Її тираж збільшився з 1500 примірників у 1931 р. до 10 тис. у 1934 р. Комуністи Північної Буковини знаходили зокрема на сторінках газети відповіді з багатьох питань теорії й тактики боротьби за соціальне й національне визволення. «Скинтея» приділяла значну увагу революційному рухові трудящих краю. В 1934 р. вона повідомила про страйк сільськогосподарських робітників у с. Кишла-Замжієве (нині с. Подвір'ївка Кельменецького району), а в серпні 1935 р. виступила з гнівним протестом з приводу звірячого вбивства в тюрмі революціонера з Північної Буковини Івана Миронюка. Газета активно підтримувала боротьбу трудящих краю за возз'єднан-

³ Фонди Чернівецького краєзнавчого музею (далі — ЧКМ), інв. № 12414-III-6098.

⁴ Боротьба трудящих Буковини за соціальне й національне визволення і возз'єднання з Українською РСР, Збірник документів і матеріалів, Чернівці, 1958, стор. 416.

⁵ Газ. «Scinteia», 15 серпня 1956 р.

⁶ Газ. «Радянська Буковина», 19 серпня 1966 р.

ня з Радянською Україною. Наприкінці 1936 р. у ній було надруковано статтю про успішну роботу буковинських комуністів по створенню єдиного фронту з рядовими членами соціал-демократичної партії, про збір коштів і подання допомоги трудящим республіканської Іспанії, що боролися проти фашизму. На заклик КПР близько 500 антифашистів з Румунії брали участь у боротьбі на боці іспанського народу. На їх прапорі було написано: «За вашу і нашу свободу». В одній з своїх статей «Скинтейя» тоді писала: «Є ще час розбити фашизм. Народ Румунії повинен прийти на допомогу іспанському народу...»⁷.

Газета виконувала високу й відповідальну місію справжнього пропагандиста, агітатора й колективного організатора мас. Вона розповсюджувалася по всій країні й навіть у найвіддаленіших селах Північної Буковини. Місцеві комуністи-підпільники П. П. Білоус, П. І. Фівчук, І. С. Гороб'євський, І. С. Кавковський, Й. Х. Кліщ, І. О. Шитков перекладали найважливіші статті на українську мову, друкували їх текст на шапірографі й розповсюджували його серед українських робітників та селян.

У лютому 1926 р. Комуністична партія Північної Буковини за рішенням Виконкому Комінтерну була включена до складу КПР. Буковинський обласний комітет вживає заходів до посилення свого впливу на місцеві легальні видання соціал-демократичної партії, в першу чергу на газету «Боротьба», яка почала виходити з 6 грудня 1925 р. Будучи легальною, ця газета мала велику популярність серед українського населення Північної Буковини. Органи сигуранци при обшуках та арештах комуністів не раз повідомляли про збереження ними цього видання. Наприклад, у протоколі допиту мужнього борця за щастя народу І. Л. Клевчука від 18 червня 1926 р. зазначалося, що під час обшуку в нього було знайдено цілу підшивку — 29 номерів «Боротьби»⁸. В роки, коли її редагував І. Д. Стасюк (1926—1928 рр.), газета мала революційний напрям. Вона з гнівом писала про безчинства поміщиків і капіталістів і вихід з тяжкого становища трудящих вбачала в організованій політичній боротьбі. В травні 1926 р., під час виборів у румунський парламент, комуністи Північної Буковини розгорнули широку роботу в масах. Вони проводили її в основному через профспілки та різні легальні організації. В газеті «Боротьба» зокрема було опубліковано більшовицьку платформу, яка вимагала зменшення податків, амністії політв'язням, свободи політичним і профспілковим організаціям, рівноправності жінок, встановлення 8-годинного робочого дня, збільшення заробітної плати, передачі без викупу поміщицької землі селянам, права навчати дітей у школах рідною мовою, поліпшення відносин з Радянським Союзом.

Політична агітація, яку проводила «Боротьба» в умовах жорстокого терору й масових арештів, була сміливим кроком з боку її редколегії. Вона енергійно підтримувала протест народних мас проти румунізації шкіл, викривала підлі дії українських буржуазних націоналістів, які сприяли окупантам у проведенні їх ганебної політики. 22 липня 1928 р. у передовій «За свободу і право на освіту» «Боротьба» писала: «Румунська боярсько-пануюча олігархія грабує в українських робітників не тільки працю, здоров'я, життя, але також... і знання. Вона мріє жорстоким насиллям і диким терором довести українських трудящих до того, щоб вони стали самим темним народом краю. Через це кровожадна і варварська боярська власть знищила українські школи, чи-

⁷ Газ. «Scinteia», 1 вересня 1936 р.

⁸ Чернівецький обласний державний архів (далі — ЧОДА), ф. 118, оп. 4, спр. 5466, стор. 6. Переклад з румунської мови.

тальні, освітні заклади»⁹. «Боротьба» часто наводила контрастні факти. Наприклад, поруч з матеріалами про румунізацію шкіл у Північній Буковині газета давала широку інформацію про розвиток народної освіти в Українській РСР. На її сторінках вмішувалися також відомості про Радянський Союз, передруковані з газет і журналів, що видавалися в СРСР і потрапляли через Бухарест на Буковину. Але з посиленням реакції стало важче підтримувати такі зв'язки з Країною Рад. З цього приводу газета писала: «Дякуючи мірам румунської буржуазії наша Буковина так відрізана від навколишнього світу, що з надзвичайно великими труднощами або зовсім не доходять до нас вісті з широкого світу...»¹⁰. В свою чергу «Боротьба» часто була джерелом інформації про Північну Буковину для багатьох партійних і радянських періодичних видань УРСР. Так, в органі ЦК КП(б)У — газеті «Комуніст» у 1926—1927 рр. не раз вмішувалися повідомлення про події в краї з посиленням на «Боротьбу»¹¹.

Влітку 1928 р. у Чернівцях відбулася велика демонстрація трудящих під гаслом: «До Радянської України!» В її підготовці велику роль відіграла «Боротьба». Вона була політичним організатором трудящих, озброювала їх передовими ідеями, згуртовувала революційні сили. Але в цей час у Північній Буковині почався поліцейський терор. 25 липня 1928 р. газету було закрито.

Світова економічна криза 1929—1933 рр. охопила й Румунію. Промисловість Північної Буковини в ці роки майже не діяла. В Чернівцях близько 60% робітників залишилися без роботи.

7 червня 1931 р. згадувана вище газета «Форвертс» вмістила передруковану з бухарестського журналу «Румунське господарство» кореспонденцію «Безробіття на Буковині», де повідомлялося, що «загальна криза і невірні господарська політика останніх урядів викликала і на Буковині безробіття, яке почало набирати страхітливих форм і розмірів, досі незнаних. Вирішальну роль у цій справі відіграє майже повне припинення робіт у всій лісовій промисловості, яка для величезної більшості буковинського населення є головним джерелом прибутку. Більшість лісопилок не діє, а робітники викинуті на вулиці і залишені напризволяще. Найяскравіше це проявляється в населених гуцулами гірських районах, мешканці яких майже виключно живуть від лісних розробок і сплаву. Не буде перебільшенням, якщо скажемо, що гуцули в даний час знаходяться в стадії вимирання...»¹²

Експлуатація й гноблення селян призвели до занепаду й сільське господарство. В роки кризи трудящі краю посилили боротьбу проти соціального й національного гніту, за возз'єднання з Радянською Україною. В 1929 р. інспектор жандармерії Північної Буковини у донесенні в Бухарест писав, що українське населення не визнає влади румунських бояр.

Загострення класових суперечностей й зростання революційного руху в краї сприяли викриттю зрадницької ролі опортуністичного керівництва соціал-демократичної партії й ослабленню її впливу на маси. В лютому 1929 р. ліві соціал-демократи на конференції в Чернівцях створили партію «Визволення». Це була прогресивна, революційна організація, що поставила своїм завданням боротися за соціальне й національне визволення трудящих Північної Буковини. За вказівкою Виконкому Комінтерну і ЦК КППС комуністи краю активно використо-

⁹ Газ. «Боротьба», 22 червня 1928 р.

¹⁰ Газ. «Боротьба», 4 липня 1926 р.

¹¹ Газ. «Комуніст», 15, 30 вересня, 9 грудня 1926 р., 11 березня 1927 р.

¹² Боротьба трудящих Буковини за соціальне й національне визволення і возз'єднання з Українською РСР, стор. 304.

ували легальні органи цієї партії¹³. В резолюції ЦК КПр з цього питання зокрема говорилося: «Нашій партії потрібно приділити велику увагу новій партії на Буковині — «Визволення»...»¹⁴.

Партія «Визволення» видавала свій легальний орган — газету «Борець»¹⁵. Як і в «Боротьбі», над її заголовком було надруковано заклики: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» Більшість рубрик «Боротьби» майже без змін перейшла на сторінки «Борця». Відповідальним редактором газети ЦК партії «Визволення» призначив активного учасника революційного руху І. Д. Стасюка. В першому номері «Борця», який вийшов 31 березня 1929 р., було опубліковано програму й статут «Визволення», затверджені ЦК КПр. В програмі зокрема зазначалося, що партія має на меті «визволення українських трудящих... від всіх пут, які надів на них капіталістичний лад. Кайдани спадуть, коли не буде капіталістичного ладу, а повалити його можливо тільки в єдинім фронті робітників і селян»¹⁶.

Весною 1929 р. у Північній Буковині відбулося багато революційних виступів. На лісорозробках страйкували 15 тис. робітників, у Чернівцях — мебельники, в селах краю прокотилася хвиля протестів проти посилення експлуатації з боку поміщиків. Реакційна газета, орган національно-ліберальної партії «Гласул Буковиней» («Голос Буковини») 16 квітня 1929 р. повідомила про існування в Чернівцях комуністичних груп, які діють разом з бессарабськими й трансільванськими комуністами. В цей період газета «Борець» спрямовувала зростаючий революційний рух на рішучу боротьбу проти існуючого ладу¹⁷. Цензура часто конфісковувала номери газети. Проте незважаючи на перешкоди, вона продовжувала виходити. В 1930 р. «Борець» закликав трудящих відзначити 21 січня — день пам'яті В. І. Леніна, Карла Лібкнехта й Рози Люксембург. 26 січня того ж року газета виступила проти створення в країні нових фашистських організацій. В червні 1930 р. за поширення революційних ідей її було закрито, а редактора І. Д. Стасюка заарештовано й засуджено.

Вплив комуністів на трудящих міст і сіл Північної Буковини зростав з кожним днем. Газета «Гласул Буковиней» у березні 1930 р. писала: «Комуністична небезпека набирає загрозливих розмірів... Державний устрій в небезпеці»¹⁸. Зрозуміло, що для ідейного зміцнення комуністичних організацій краю необхідний був друкований орган. Створити легальне видання після газети «Борець» не вдавалося. Тоді буковинські комуністи організували випуск нелегальної газети «Ді роте Буковіна» («Червона Буковина»), перший номер якої вийшов у січні 1932 р. На її сторінках вміщувалися матеріали під рубриками: «Новини з Радянського Союзу», «З фабрик», «З села», «Фашизм нахабніє», «Із старого світу» та ін. У передовій третього номера «Румунська буржуазія гаряче готує війну проти Радянського Союзу» повідомлялося, що буржуазія має намір послати робітників і селян на війну проти їхніх братів у СРСР. В цьому її підтримує міжнародний імперіалізм. В Румунії панують голод і безробіття, а буржуазія викидає мільярди на будівництво стратегічних об'єктів і утримання армії. Стаття закінчувалася закликом: «Хай живе революційний захист Радянського Союзу!»

¹³ Там же, стор. 9.

¹⁴ Газ. «Inainte» («Вперед»), 24 березня 1929 р.

¹⁵ К. П. Ципко. Велика Жовтнева соціалістична революція і боротьба трудящих Буковини за владу Рад та возз'єднання з Радянською Україною, Чернівці, 1958, стор. 171.

¹⁶ Газ. «Борець», 31 березня 1929 р.

¹⁷ Газ. «Борець», 28 квітня 1929 р.; ЧОДА, ф. 118, оп. 5, спр. 1582, арк. 24.

¹⁸ Газ. «Glasul Bucovinei», 1 березня 1930 р. Переклад з румунської мови.

В кореспонденції «Скажений терор на Буковині» газета розповідала про жорстокий окупаційний режим у краї, про арешти робітників¹⁹. В іншому номері «Червона Буковина» писала, що на терор трудящі відповідають демонстраціями і страйками, й закликала їх боротися проти фашизму та створювати фронт революційного захисту Радянського Союзу. В кореспонденції «Боротьба політичних в'язнів і Чернівців» відзначалося, що власті намагаються «фізично знищити бійців революції. Майже всі політичні в'язні хворіють на туберкульоз»²⁰

Ніякі переслідування й арешти не могли зламати полум'яних революціонерів. Боротьбу проти реакції й терору буковинські комуністи не припиняли і в казематах румунських тюрем. Зокрема в чернівецькій в'язниці вони організували нелегальне партійне бюро й розробили курс лекцій з питань марксистсько-ленінської теорії. Судові процеси комуністи перетворювали на викриття злочинної антинародної політики румунського уряду, таврували ганьбою окупантів. З-за тюремних ґрат продовжував лунати їх мужній голос. 25 червня 1932 р. у чернівецькій в'язниці вийшов перший номер рукописної газети «Кемпфер ін Кеттен» («Борець у кайданах»). Ці рукописи почали передавати на волю. Їх друкували на ротаторі й розповсюджували серед робітників. В одному з номерів мужні революціонери писали: «Ми випускаємо цю газету в той час, коли терор, який провадить буржуазія, все більше посилюється. Масові процеси є порядком дня... Тисячі революційних робітників, селян та інтелігенції знемагають у жахливих тюрмах «Великої Румунії». Так намагається буржуазія вбити кращих революційних борців... Ми хочемо нашій газеті надати форму бойового органу нашої тюремної комуні. Ми хочемо, щоб газета була зброєю нашої більшовицької самокритики для посилення революційного руху і бойової самовідданості. Наша газета також буде органом зв'язку між революціонерами, що перебувають за ґратами, з боротьбою експлуатованих мас і революційним рухом. Трудящі маси повинні почути наш заклик, товариші!»²¹.

За часів панування окупантів у Північній Буковині діяла ще одна підпільна організація — «Червона допомога» — румунська секція міжнародної допомоги революціонерам (МОДР). Вона теж мала свій нелегальний друкований орган «Дескетушаря»* («Звільнення від кайданів»). Ця газета закликала до подання підтримки політичним в'язням, викривала жорстокий тюремний режим у країні. В 1932 р. у відозві з нагоди першотравневих свят вона писала: «Перше травня повинно пройти під гаслом боротьби проти терору, проти імперіалістичної війни, за революційний захист Радянського Союзу, за звільнення політичних в'язнів... Хай живе революційна боротьба проти фашизму, проти тюремного режиму! Подамо руку допомоги нашим керівникам, ув'язненим у тюрмах»²².

Крім вищеназваних газет, у 30-і роки в Північній Буковині нелегально розповсюджувалися такі друковані видання Комуністичної партії й комсомолу Румунії, як «Бразда»²³, «Аларма»²⁴ («Тривога»), «Казарма»²⁵, «Стягул Рошу»²⁶ («Червоний прапор»).

¹⁹ Газ. «Die rote Bucovina» («Червона Буковина») — орган обласного комітету компартії Буковини, № 3, березень 1932 р.

²⁰ Газ. «Die rote Bucovina», № 4, червень 1932 р.; ЧОДА, ф. 118, оп. 5, спр. 1854, арк. 31.

²¹ ЧОДА, ф. 118, оп. 5, спр. 1892, арк. 7. Копія. Переклад з німецької мови.

* Газ. «Descătusarca» — орган ЦК «Червоної допомоги» Румунії.

²² ЧОДА, ф. 118, оп. 5, спр. 1854, арк. 9. Переклад з румунської мови.

²³ Там же, спр. 1854.

²⁴ Там же.

²⁵ Там же, оп. 4, спр. 6945.

²⁶ Там же, оп. 5, спр. 1519.

Перший номер «Аларми» вийшов у березні 1932 р. У передовій статті газети відзначалося, що КПП бере на себе завдання мобілізувати трудящих міста й села та пригноблені національності на боротьбу проти експлуатації, проти підготовки антирадянської війни. «Аларма» викривала паліїв війни в Румунії і за її рубежами. У зверненні до новобранців газета закликала їх у разі виникнення антирадянської війни повернути зброю проти румунської буржуазії²⁷.

За допомогою провокаторів окупантам у 1934 р. вдалося розкрити в місті Чернівцях підпільні обласний і міський комітети Комуністичної партії, обласний і районні комітети комсомолу, а також комуністичні організації в Хотині, Сокирянах, Гвоздівцях та інших населених пунктах²⁸. У казематах сигуранци політичні в'язні зазнали жахливих катувань. Комуністична організація краю переживала тяжку кризу. Але за допомогою ЦК КПП комуністи Північної Буковини викрили провокаторів-троцькістів і створили новий обласний комітет з твердих лєнінців, стійких борців за справу робітничого класу. Комуністична організація продовжувала мобілізувати трудящі маси на активні дії проти фашизму і війни.

Велику роль у пробудженні революційної свідомості прогресивної молоді, в мобілізації її на боротьбу за соціальне й національне визволення трудящих відіграла комсомольська підпільна преса, яка друкувалася й розповсюджувалася в Північній Буковині. Під керівництвом комуністів комсомольські організації діяли на чернівецькому заводі «Прутул», на фабриках «Постевєрія Ромине», «Геркулес» та інших підприємствах, в університеті²⁹, а також у Хотині, Кіцмані, Садгорі. Комсомольці-підпільники краю мали в 20—30-х роках свої друковані органи, випускали листівки, в яких повідомляли про найважливіші події з життя молоді світу, розповідали про СРСР, закликали трудящих Північної Буковини боротися за возз'єднання з своєю матір'ю — Радянською Україною.

З жовтня 1920 р. Бессарабський обком комсомолу почав видавати російською мовою газету «Юный коммунар» (пізніше вона була перейменована в «Юный коммунист»), яка розповсюджувалася і в селах Північної Буковини. Союз інтернаціональної робітничої молоді з травня 1921 р. видавав у Чернівцях двотижневу газету «Арбайтер юенд» («Робітнича молодь»). Газета вмшувала статті про становище робітничої молоді, закликала її об'єднуватися для боротьби проти експлуататорів, розповідала про друзів і ворогів Радянської держави. З березня 1926 р. на Буковині почала виходити комсомольська газета «Дер юнге комуніст» («Молодий комуніст») — орган Буковинського обласного комітету Комуністичної спілки молоді Румунії, а з 30-х років друкувалася газета «Юнге гарде» («Молода гвардія»). Один з номерів її, що вийшов у лютому 1934 р., був присвячений 16-м роковинам Червоної Армії³⁰. Газета також писала про тяжке становище трудящої буковинської молоді.

Підпільний орган ЦК комсомолу Румунії «Тинерул лєнініст» («Молодий лєнінець») у січні 1932 р. (№ 8) вмстив портрет В. І. Лєніна й передову статтю про життя та революційну діяльність великого вождя трудящих. «21 січня 1924 року, — писала газета, — помер в Росії — в країні переможного робітничого класу той, хто присвятив своє життя

²⁷ А. И. Сизоненко. Очерк истории Коммунистической печати Румынии, М., 1961, стор. 47.

²⁸ Боротьба трудящих Буковини за соціальне й національне визволення і возз'єднання з Українською РСР, стор. 392—395.

²⁹ Там же, стор. 9.

³⁰ ЧКМ, фонди, інв. № 12126-VII-4689.

цій перемозі,— вождь міжнародного робітничого класу, творець більшовицької партії В. І. Ленін... Перетворимо ж день 21 січня у день боротьби за підвищення зарплати! За 6-годинний робочий день для молоді! Допомогу молодим безробітним! Проти антирадянської війни! За робітничі і селянські Ради! Проти білого терору!»³¹. В № 4 газети (квітень 1932 р.) наводилися конкретні дані про те, як далеко зайшла підготовка буржуазно-поміщицької Румунії до війни проти СРСР. В № 6 (травень 1932 р.) «Тинерул ленініст» закликав трудящих вести боротьбу проти підвищення податків й зменшення заробітної плати. Як і в інших друкованих виданнях партії й комсомолу, антивоєнна тематика в цій газеті поєднувалася з широким показом успіхів Радянського Союзу, зокрема його миролюбної зовнішньої політики³².

Підпільна преса видавалася не тільки в містах, а й у містечках Північної Буковини. Так, у Вижниці виходила газета «Рада» — орган підпільного Вижницького райкому партії. В № 1 її за 1931 р. було вміщено звернення ЦК КПР до робітників, селян і солдатів, а також надруковано статтю «Фашистський терор»³³.

Комуністи та комсомольці Північної Буковини надавали великого значення розповсюдженню листівок революційного змісту, завдаючи цим чималого клопоту місцевій поліції. Листівки з'являлися в Чернівцях, Хотині, Новоселиці, Сторожинці, Вашківцях. Комсомольці розповсюджували їх на підприємствах, розклеювали на стінах будинків. Вони закликали трудящих до боротьби проти капіталістичного гніту, проти фашистської загрози в країні. Багато листівок присвячувалося роковинам Великої Жовтневої соціалістичної революції. На початку листопада 1929 р., наприклад, на заводі «Прутул», фабриці «Постеверія Роміне» та інших підприємствах і на вулицях Чернівців було розклеєно листівку під назвою «Вставай на боротьбу!» Вона закликала робітників і селян відзначити XII роковини Жовтневої соціалістичної революції демонстраціями та страйками.

Під керівництвом комуністів у 1929—1933 рр. у Північній Буковині розгортаються запеклі класові битви. Страйкова боротьба чернівецьких текстильників у 1931 р. знайшла зокрема широкий відгук в усій Румунії. Так, в одній з листівок Трансільванського комітету КПР писалося: «Хай живе боротьба робітників Чернівців!»³⁴. Робітники Північної Буковини почали переходити від страйків до політичних демонстрацій. Під час відзначення роковин Паризької Комуні, Міжнародного жіночого свята, 1 Травня, в антивоєнний день 1 серпня, у Міжнародний день молоді в Чернівцях проходили великі демонстрації. На вулицях міста відбувалися збройні сутички трудящих з поліцією та військами. В ті ж роки селяни захоплювали землю поміщиків і куркулів, чинили опір властям.

У той час у Чернівцях активно розповсюджувалися листівки ЦК компартії та ЦК КСМ Румунії. Одна з них починалася словами: «Війні імперіалістичній — війна!», а закінчувалася так: «Всі на рішучу боротьбу проти імперіалістичної війни! Коли ж ми не зуміємо їй запобігти, поведемо дальшу боротьбу за її швидке закінчення шляхом перетворення імперіалістичної боротьби у громадянську, проти пануючих класів, за перемогу робітничого класу Румунії»³⁵. В 1930 р. Буковинський обком комсомолу виступив проти розпуску революційної організації «Визволення», арешту її членів і закриття газети «Борець». З цього

³¹ Газ. «Tăpăruľ Leninist» («Молодий ленінець»), 9 квітня 1932 р.

³² Газ. «Tăpăruľ Leninist», № 6, травень 1932 р.

³³ ЧКМ, фонди, інв. № 12126-III-4704.

³⁴ Боротьба трудящих Буковини за соціальне й національне визволення і возз'єднання з Українською РСР, стор. 10.

³⁵ Газ. «Радянська Буковина», 9 червня 1962 р.

риводу було випущено спеціальну листівку, що закликала боротися проти терору й насильства, які чинила буржуазія над трудящими. Комсомольці викривали військові готування правлячих кіл країни проти РСР. Через усі листівки червоною ниткою проходив лозунг захисту адянського Союзу від зазіхань агресорів. У 1932 р., наприклад, в дній з них Сторожинецький районний комітет КСМ Румунії писав: Товариші рекрути! Не підемо на війну проти Радянського Союзу, а повернемо зброю, яку нам дають, проти жорстоких офіцерів, проти нобителів трудящого народу. Не стріляйте в демонстрантів, які добиваються праці і хліба»³⁶. Часто в листівках поруч з антивоєнними озунгами містилася вимога возз'єднання Північної Буковини з Радянською Україною. Підпільна комсомольська література проникала в учбові заклади. Учнівська молодь сама випускала газети й листівки революційного напрямку. Так, студенти з Північної Буковини, які авчались в Празі, друкували там комсомольський журнал «Лупта гуденцяске» («Боротьба студентів») і розповсюджували його таємно себе на батьківщині.

У Чернівцях органи поліції та сигуранци, як зазначала газета «Гласул Буковиней», натрапили на слід комуністичної групи, організованої студентами Чернівецького університету. В кінці 1931 р. студенти лаштовували збори, на яких обговорювали питання теорії марксизму. годом були організовані комуністичні осередки по факультетах, які озгорнули революційну пропанду. Делегати від цих осередків вхоили до складу революційного комітету чернівецьких студентів. Два нжні продовжувалося слідство в цій справі. Було заарештовано близьо 40 комуністів — студентів і студенток, які були передані органам рокуратури³⁷. У заарештованих знайшли працю В. І. Леніна «Держаа і революція», статтю Д. З. Мануїльського «Напередодні 14-ї річниі», опубліковану в газеті «Правда», листівки ЦК компартії Румунії ощо.

У 30-х роках студенти Чернівецького університету вивчали в підільному гуртку 20-й том творів В. І. Леніна (видання, надруковане в ьєрліні у 1928 р. німецькою мовою). В серпні — жовтні 1935 р. у Північній Буковині комсомольці й комуністи розповсюджували також броури з доповіддю Г. Димитрова на VII конгресі Комінтерну³⁸.

Цікава історія однієї бібліотечки творів В. І. Леніна, видання якої було присвячено 15-й річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції. В 1932 р. ця бібліотечка потрапила в село Чуньків Заставнівського району. Її приніс сюди учасник революційного підпілля Дмитро ьніданик. Тут були праці В. І. Леніна «Революція 1905 року», «Три джелла і три складові частини марксизму», «Завдання спілок молоді» а ін.³⁹ Допізна засиджувалися селяни в хаті Гніданика, читаючи ленінські твори, що вчили, як боротися з ворогами й перемагати їх. Чутки ро ці таємні читання дійшли до румунської жандармерії. Дізнавшись ро це, Гніданик замурував червоні книжечки в тайник. Незабаром його заарештували й піддали тяжким катуванням, але він усе ж не сказав, де сховав бібліотечку⁴⁰.

На всю підпільну революційну пресу Північної Буковини великий вплив мала преса Радянського Союзу, зокрема газета «Правда». Її матеріали часто передруковувалися в краї. Так, наприклад, стаття

³⁶ ЧОДА, ф. 132, оп. 1, спр. 28, арк. 219—220.

³⁷ Газ. «Glasul Bucovinei», 8 липня 1932 р. Переклад з румунської мови.

³⁸ Газ. «Радянська Буковина», 9 червня 1962 р.

³⁹ ЧКМ, фонди, інв. № 12299-III-5536.

⁴⁰ Газ. «Радянська Буковина», 14 квітня 1964 р.; газ. «Комсомольське плем'я», 22 квітня 1964 р.; газ. «Ленінським шляхом», 20 квітня 1963 р.

«Про організацію пропаганди серед трудящих»⁴¹ була перекладена н румунську мову й розмножена в підпільній друкарні.

Буржуазія Румунії жорстоко придушувала революційні виступи трудящих. Відчуваючи своє безсилля, вона все частіше вдавалася до послуг реакційних організацій, стаючи на шлях відкритої фашистсько диктатури. В умовах кривавого терору і репресій у травні 1936 р. у Чернівцях зібрався антифашистський мітинг, на якому були присутні 20 тис робітників міста і селян з навколишніх сіл. Велика антифашистська демонстрація мала місце в Чернівцях і в березні 1937 р. Багатотисячні мітинги відбулися також у Кіцмані й Заставні. Боротьба трудящих Північної Буковини проти фашизму й війни була серйозною перешкодою для здійснення підступних планів імперіалістів перетворити край на плацдарм проти СРСР.

Комунисти й комсомольці вели непримиренну боротьбу проти експлуататорів. Листівки, які вони випускали, попереджали про небезпеку фашизації краю, закликали трудящих зміцнювати свої ряди й давати рішучу відсіч реакції.

Історія комуністичного руху в Північній Буковині — це історія його героїчної діяльності в умовах жорстокого окупаційного режиму. Але ні терор, ні репресії не могли перешкодити зміцненню організації і зростанню її впливу на широкі маси. Цьому значною мірою сприяла преса революційного підпілля Північної Буковини, яка була могутнім знаряддям Комуністичної партії й комсомолу в організації боротьби трудящих краю за соціальне й національне визволення і возз'єднання з Радянською Україною.

⁴¹ Газ. «Правда», 12 травня 1929 р.

О. Я. ЛИСЕНКО

З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ ІДЕЙ СОЦІАЛЬНОГО ПРОГРЕСУ НА УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

(70—80 pp.)

Питання про розвиток ідей соціального прогресу на Україні в другій половині ХІХ ст. належить до складних та малорозроблених проблем в історії суспільно-політичної і соціологічної думки. Висвітлення цієї проблеми дало б змогу глибше осмислити ленінську характеристику того періоду загальноросійського визвольного руху, коли передова суспільна думка билась в пошуках правильної революційної теорії з тим, щоб прийти кінець-кінцем до марксизму.

Хоч деякий спад теоретичної думки в Росії та на Україні після реформи 1861 р. і мав місце, проте він був не тривалим. Внутрішні суперечності економічного і політичного розвитку країни, посилення класової боротьби об'єктивно спрямовували передових діячів на вироблення теорії, яка б відповідала потребам часу, вимогам соціального і національно-визвольного руху.

«...Після 61-го року,— писав В. І. Ленін,— розвиток капіталізму в Росії пішов з такою швидкістю, що за кілька десятиріч відбувалися перетворення, які зайняли в деяких старих країнах Європи цілі століття»¹.

В зв'язку з цим відбувалось перегрупування класових сил, загострювалась ідейна боротьба між революційно-демократичним і буржуазно-ліберальним напрямками в суспільному русі і в питаннях щодо прогресу та його рушіїв. Ідеологи селянської революції — революційні демократи — не тільки вели гостру полеміку з кріпосниками і лібералами, з їх реакційними теоріями, але й прямо закликали до революційної боротьби з самодержавством. Такі заклики знаходили глибоке теоретичне обґрунтування і впливали на передову суспільно-політичну думку, формування поглядів прогресивної інтелігенції.

Внаслідок ряду причин, зокрема швидкого розвитку капіталізму і природничих наук, великої ваги в філософських та соціологічних концепціях набирав позитивізм і одна з його провідних течій — спенсеріанство, що мало деякий вплив також на філософську і суспільно-політичну думку України у другій половині ХІХ ст. Англійський філософ-ідеаліст, соціолог Г. Спенсер, вважаючи найвищим законом усього існуючого еволюцію², поділяв одне з головних положень вчення Дарвіна про спадковість набутих властивостей. Він писав і про те, що явища й процеси природи та суспільства не можна вважати простою одиничною дією, яка призводить до такого ж одиничного наслідку. Така дія, на думку Спенсера, пов'язана з універсальним зв'язком і загальною причинністю явищ, тому вона прямо чи опосередковано позначається на цілому ряді моментів і процесів, викликає несподівані часом наслідки. Однак, у застосуванні до суспільного життя саме ці несподівані наслідки і не влаштовували Спенсера. Він дуже часто робив консервативні висновки, розглядаючи результати соціальних

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 90.

² Г. Спенсер. Гипотеза развития, Сборник «Теория развития», Спб., 1904, стор. 46.

змін, до яких веде еволюція. Так, він вважав, що заміна приватної власності суспільною призведе до анархії, і тому відверто виступав проти революції, соціалізму.

Увага до Спенсера в цій статті не випадкова. В 70-і і на початку 80-х рр. його вплив на соціологічні погляди І. Франка, А. С. Подолинського, М. Драгоманова та ін. був досить помітним. Це пояснювалось не тільки здобутками еволюційного методу в галузі етнографії, психології, біології, а й тим, що Спенсер намагався в своїй систематизації знань спертись на об'єктивний характер законів розвитку природи суспільства.

Саме по собі посилення на Спенсера та інших буржуазних соціологів (Дж. С. Мілля, Д. Дрепера, Ф. Тейлора) в окремих працях передових українських мислителів 70—80-х рр. досить симптоматичне. Тут доречно нагадати слова Ф. Енгельса про наступність у розвитку ідей кожної епохи, що мають передумово певний мислений матеріал, який передано їй попередниками і з якого вона виходить³.

Тоді як ідеологи панівних класів безсоромно експлуатували теорію еволюції, шукали в позитивістській філософії аргументацію для проповіді ідей «соціального миру», «гармонії» класових інтересів, «рівно ваги сил», передова суспільна думка вбачала окремі здорові моменти еволюційної теорії саме там, де вони ігнорувались представниками ліберально-буржуазного табору.

Природно, що прогресивні діячі України в питаннях про шляхи соціального поступу намагались знайти вихід у критичному переосмисленні механістичного еволюціонізму, спенсеріанства.

Правда, ці пошуки, хоч і йдуть у руслі розвитку матеріалістичної традиції, проте зустрічаються в теоретичній сфері і з серйозними труднощами, пов'язаними головним чином з нерозробленістю діалектичного методу в вітчизняній філософії і соціології, з помилковим ставленням до ідеалістичних поглядів Гегеля. В Росії і на Україні в 70—80-х рр. до Гегеля звертались для теоретичного обґрунтування своїх реакційних концепцій переважно представники буржуазно-ліберального напрямку, а також офіційні захисники самодержавства. Заслуга очищення гегелівського діалектичного методу від нашарувань реакційних поглядів на суспільство належить у Росії Г. В. Плеханову, а пізніше — В. І. Леніну. Але це вже пов'язано з новим, третім, пролетарським періодом визвольного руху.

Однак до цього, в 70—80-х рр., коли головним ворогом свободи була монархія, залишки феодально-поміщицьких відносин, сама по собі ідея еволюційного розвитку суспільства мала прогресивне значення. Особливо це стосувалось визвольного руху в насильно відірваній від України Галичині, де найбільше виявлялись пережитки кріпосництва, засилля поміщицько-клерикальної ідеології, тяжкі форми соціального і національного гноблення. Так, І. Я. Франко в ряді своїх ранніх праць, зокрема в «Мислях о еволюції в історії людськості», намагається поширити загальну ідею еволюції і на суспільний процес. Розглядаючи історію суспільства як рух по висхідній лінії, характерний для розвитку світу взагалі, Франко вважає, що прогрес людства ніколи не спиняється. Стосовно до реакційних порядків у Галичині така думка означала передбачення закономірної зміни цих порядків. Але щоб уявити неминучість змін у суспільстві, саме й необхідно було, за словами Франка, познайомитись з «загальними законами еволюції в органічній природі, треба пізнати її двигаючі причини і головні форми, в яких вона проявляється»⁴.

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Вибрані листи, К., 1949, стор. 448.

⁴ І. Я. Франко. Твори в 20-ти томах, т. XIX, стор. 68.

Слід сказати, що на той час К. Марксом і Ф. Енгельсом вже були відкриті специфічні закони суспільного розвитку, і, отже, відпадала потреба поширювати закономірності змін в органічній природі на суспільство. Проте мала місце спроба якось поєднати економічну теорію Маркса з загальною ідеєю еволюції, спроба, прийнята ширим бажанням застосувати це в революційній боротьбі.

В пізніших своїх виступах І. Франко вже по іншому ставиться до самої ідеї еволюції і гостро критикує Спенсера, вважаючи його «сингетичну філософію» явищем слабким у науці⁵.

Проблеми соціального прогресу і його рушійних сил у 70—80-х рр. були в центрі гострої ідейної боротьби. Представники ліберально-буржуазного напрямку в суспільній думці (П. О. Куліш, М. І. Костомаров, В. Б. Антонович, В. Барвінський), даючи релігійно-ідеалістичне тлумачення прогресу, пов'язували історичний процес з втіленням божественної ідеї в діяльності окремих видатних осіб. «Національну самобутність» народу вони розуміли як спільність не тільки релігійну, етнографічну, мовну, але і як «класову гармонію» всього суспільства.

П. О. Куліш прямо закликає до покірності перед богом, церквою і урядом, до єднання багатих і бідних⁶. М. І. Костомаров вбачає рушійну силу поступального розвитку в релігійній і національній єдності, розглядає народ як «єдину особу», називає соціальну рівність у суспільстві «нездійсненою химерою».

Однак Костомаров чи не один з перших буржуазних істориків України на конкретних фактах минулого українського народу, його боротьби за возз'єднання з Росією зробив висновок, що суспільні події розвивалися в залежності від ролі в них широких народних мас, а не намірів полководців і царів, що наміри окремих державних діячів, якщо вони не відповідали інтересам народних мас, зустрічали з їх боку не тільки байдужість, а й опір. «Українські політики, виховані в душі польської культури, не могли причарувати народ жодною ідеєю політичної незалежності тому, що в народі склалися свої власні суспільні ідеали, котрі не в'язалися з тим, що могли дати народові люди з польськими поглядами»⁷. Симпатії вченого-історика схиляються на бік народу, в якому він бачить єдину силу, здатну протистояти честолюбним планам вельмож. Костомаров робить висновок, що народ дивиться вперед, а не назад. Саме в цьому, попри весь його ідеалізм у поглядах на суспільство, сильна сторона історичних поглядів вченого, його розуміння соціального прогресу. В своїх працях Костомаров виступав проти офіціальних великодержавних концепцій історичного процесу, проголошував ідеї слов'янської федерації, залучив до наукового вжитку велику кількість архівних документів.

«Народна самобутність», «народна психіка», «общинна традиція», а часто — просто збіг цих елементів визначають, за В. Б. Антоновичем, напрям історичного процесу. Соціальні катаклізми, про які часто згадується в працях Антоновича, служать для нього лише ілюстративним матеріалом для утвердження думки про вирішальне значення духовного начала в історії, що, знову ж таки, як і в Костомарова, об'єднує всіх людей, незалежно від їх соціального стану. Ідея ця потім прислужилася для обґрунтування теоретичних підвалин буржуазно-націоналістичної концепції про «безбуржуазність» української нації.

На позиції відвертого заперечення соціального прогресу, як корінних економічних і політичних змін у суспільстві, стояв і С. С. Гогоць-

⁵ Літературно-науковий вісник, т. XXIV, Львів, 1904, стор. 63.

⁶ П. Куліш. Хуторна поезія, Львів, 1882, стор. 47.

⁷ Микола Костомаров. Історія України в життєписах визначніших діячів, Львів, 1918.

кий. В брошурі «Два слова про прогрес», у «Філософському словнику» він визначає поступ як «момент незмінності вічних святих ідей», що протистоїть стихійним, «диким, колобродним силам». С. С. Гогоцький теоретично обґрунтовує реакційне положення про непорушність старого, законного як неодмінного елементу «гармонії в суспільстві».

Революційну боротьбу трудящих він називає «вибухами злості», а для «переходу від нижчих до вищих ступенів історичного розвитку народів» рекомендує «гармонійне сполучення» морально-релігійного початка з усталеними порядками⁸. Цей діяч вбачав у комунізмі «підрив нормального співжиття людей», «порушення щасливої рівноваги в суспільстві»⁹, вважав прогрес рухом уперед, в якому домінують «незмінні моменти», перекичував суть історичного процесу, захищав усе старе, консервативне. Стосовно Росії Гогоцький проголошував, що реакційна політика царського уряду нібито відповідала вимогам прогресу, узгоджувала інтереси «одиниці і всього суспільства».

Як видно, ці погляди представників ліберально-буржуазної течії в суспільному русі 70—80-х рр. були кроком назад у порівнянні з ідеями соціального прогресу Ж. Ж. Руссо, Й. Г. Гердера, Г. В. Гегеля і навіть з досить поміркованими еволюційними теоріями О. Конта і Г. Спенсера. В своїх соціологічних концепціях представники згаданої течії прямо або завуальовано захищали існуючі порядки, проголошували їх «вічну і незмінну природу», вороже ставились до революції, визвольного руху трудящих.

Найвагомішим вкладом у розвиток ідей соціального прогресу на Україні в 70—80-х рр. були погляди на історичний процес діячів революційно-демократичного напрямку в другий період визвольного руху, охарактеризований В. І. Леніним як «різночинний або буржуазно-демократичний». Суперечливий характер суспільного розвитку Росії і України в пореформений період, складне сплетіння елементів двох економічних систем (капіталістичної і феодално-кріпосницької), специфіка класових відносин, необхідність боротьби з самодержавством і залишками кріпосництва зумовили теоретичну програму і тактику революційної демократії щодо дальших історичних шляхів країни.

Ця програма, як відомо, виходила з глибокого переконання, що соціальне і національне визволення трудящих може бути лише наслідком їх революційної боротьби проти гнобителів, класового єднання людей різної національності, усвідомлення необхідності заміни буржуазно-поміщицьких порядків новими, соціалістичними відносинами.

В 70—80-х рр. найближче підійшли до матеріалістичного розуміння характеру і рушійних сил соціального прогресу І. Франко, С. Подолінський, М. Драгоманов, О. Терлецький. Цьому сприяло не тільки те, що всі вони постійно займались питаннями економіки, аналізом класових відносин в Росії і на Україні, були тісно зв'язані з революційно-визвольним рухом, але також і глибоке вивчення ними марксистської теорії. Часті посилання на твори К. Маркса і Ф. Енгельса та їх інтерпретація стосовно економічного й суспільно-політичного розвитку Росії і України стали надійною теоретичною основою історизму українських революційних демократів 70—80-х рр. у підході до визначення основних моментів соціального прогресу.

В чому суть такого історизму? Вона полягала, насамперед, у тверезій оцінці суспільних явищ, що не могло не наштовхнути на думку про вирішальну роль матеріальних факторів у житті суспільства. Історизм українських революційних демократів визрівав як рішуче пере-

⁸ С. Гогоцький. Два слова о прогрессе, К., 1863, стор. 15.

⁹ Там же, стор. 7.

борення ідеалістичних концепцій суспільного розвитку, зокрема спенсеріанства, перехід від загальних, часто абстрактних характеристик прогресу до його тлумачення в зв'язку з конкретними потребами визвольного руху. Цікаво відзначити, що саме в 70—80-х рр. із зростанням соціального і національно-визвольного руху на Україні, проходить досить швидко еволюція в поглядах Франка, Подолинського, Драгоманова від розуміння суспільства як прямого продовження природного розвитку людського роду, який мало чим відрізняється від тваринного світу, до визначення його специфічних особливостей. Ця думка проводиться, наприклад, у ранній праці І. Франка «Мислі о еволюції в історії людськості», частково в дослідженнях С. Подолинського «Громадівство і теорія Дарвіна» та «Праця людини і її відношення до розподілу енергії». Вже в них знаходимо багато вірних думок, намагання розглядати суспільні явища як прояв загальних об'єктивних закономірностей розвитку природи і суспільства, поставити людину й людський колектив у центр уваги при вивченні історичного процесу і, зрештою, обгрунтувати соціальний прогрес як поступальний і неминучий рух людства до соціалізму. Проте тут же виявилось і немало ідеалістичних на шарувань, які, повторюємо, пізніше були в основному переборені.

Починаючи від своєї першої історико-філософської розвідки про епоху падіння Римської імперії і закінчуючи написаними в кінці життя популярними брошурами «Рай і поступ» та «Заздрі боги», М. П. Драгоманов послідовно відстоює думку про безперервний розвиток суспільства. Рішучий прихильник історизму в підході до з'ясування причин суспільних явищ, він наголошував передусім на об'єктивному закономірному характері прогресу. Основа його, на думку вченого, в об'єктивних соціальних факторах. І з цього погляду Драгоманов, віддаючи належне французьким матеріалістам XVIII ст. за їх антропологічну концепцію суспільства, критикує разом з тим їх намагання зводити розвиток людини і всього суспільного організму до механічних законів природи. «Зводити до таких результатів тисячолітню історію цивілізованого народу, — зауважував Драгоманов, — чи не означає це вигнати з історії царство неусвідомленого випадку тільки для того, щоб поставити на його місце випадковість, осмислену механічними законами»¹⁰.

Звичайно, такі висловлювання не були відкриттям у суспільній науці для другої половини XIX ст., бо думка про поступальний характер розвитку пробивала собі дорогу ще в кінці XVIII ст. Ці ідеї з позиції об'єктивного ідеалізму були викладені Гегелем у «Феноменології духа» і «Філософії історії». Обгрунтовані на новій основі творцями наукового комунізму, вони зайняли чільне місце в науці про матеріалістичне розуміння історії в середині 40-х рр. XIX ст. Однак потрібно зауважити, що саме Драгоманов, слідом за Герценом і Чернишевським, в умовах жорстокого урядового терору після пострілу Каракозова, посилення реакції в усіх сферах політичного і культурного життя країни, панування релігійно-ідеалістичної філософії мужньо відстоював ідею прогресу в суспільстві, пов'язуючи його з визвольним рухом. «Думка про поступ в історії, — писав він, — стала підпирати всі змагання до зміни в громадських порядках... зміни то миром, то повстанням. Думка про поступ позаду нас підпирала передові гурти і тоді, коли вони були ще малими, даючи їм певну надію, що подібно ж буде поступ і до нас і після нас»¹¹. Щоправда, в поглядах на шляхи прогресу, на революцію і еволюцію в Драгоманова не було чіткості, але вже саме звернення

¹⁰ М. П. Драгоманов. Вопрос об историческом значении Римской империи // Тацит, К., 1869, стор. 219.

¹¹ М. Драгоманов. Шевченко, українофіли і соціалізм, Львів, 1906, стор. 83.

до ідеї прогресу і намагання зв'язати її з визвольною боротьбою, соціалізмом стало великим кроком уперед в історії передової суспільно-політичної думки. Драгоманов любив повторювати слова Т. Г. Шевченка: «на те й лихо, щоб з ним боротись».

Народ не лише рушій прогресу, а і великий зодчий у духовній царині, твердив історик. Визначаючи провідну роль народу в розвитку матеріальної і духовної культури, він висуває думку про органічне поєднання національного й інтернаціонального, особистого і загальнолюдського. Таке поєднання носить закономірний характер, бо воно відбиває найсуттєвіші соціальні питання щодо розвитку всіх народів. «Чим більше народна література,— зазначав він,— тим більш вглиб вона захоплює людей і тим більше збільшує соціально-культурне, всесвітньо-історичне тіло»¹². Поширення таких думок, звичайно, було великою заслугою Драгоманова-соціолога, який виступав з поглядами, прогресивними для свого часу і відповідними до потреб визвольного руху в Росії і на Україні в 70—80-х рр.

Вже в згаданій праці «Мислі о еволюції в історії людськості» І. Франко висловлює важливу думку про те, що справжня історична наука дедалі міцніше стає на матеріалістичний ґрунт, дошукується зв'язків історичних фактів з певними закономірностями. Саме такий підхід неминуче приводить дослідника до висновку, що «царі, князі і лопи уступають з першого плану, перестають бути двигачами історії,— на їх місце стає сам люд, його економічні відносини, його праця і розвиток»¹³. Виходячи з цього, Франко і намагається розглядати прогрес у суспільстві, еволюцію і революцію, класову боротьбу, посилення активності народних мас у сучасну йому епоху — як закономірні явища історичного процесу.

Оригінальністю відзначаються і висловлювання Франка про значення для прогресу наступності в розвитку суспільства. Він вважав, що дотримання цього принципу при розгляді суспільних процесів дає можливість не тільки правильно оцінити минуле і сучасне, а й заглянути далеко в майбутнє, визначити характерні його особливості. Форми суспільного життя ніколи не можуть бути сталими і цілком заведеними. Капіталізм, зазначав Франко, не тільки зберігає багату за тишків феодалізму, але разом з тим має деякі елементи, зародки нового суспільного ладу. «Безмірно важна річ,— писав він,— зібрати і зароди в одну цілість, відгадати з них напрям майбутнього розвитку зирнути собі бодай в приближенні вірний образ майбутньої суспільності»¹⁴. Вивчення великих історичних періодів, якісно відмінних між собою (тобто суспільно-економічних формацій), на думку Франка, можливе на науковій основі лише з врахуванням їх зв'язку з попередніми. У передмові до «Основ суспільної економіки» (1879 р.) він застерігає проти легковажності в цьому питанні, відзначаючи, що для зрозуміння загальної історії людського суспільства необхідно простежити, як саме розвиваються такі зв'язки. Для поглядів І. Франка на соціальний прогрес характерною була їх революційно-демократична спрямованість зріра в те, що лише шляхом революції, «мозком і руками мільйонів роботящих рук» здійснюється історичний поступ.

Оригінальні думки в цьому плані висловив також С. Подолинський. В основному вони збігаються з концепціями І. Франка і становлять досить помітний вклад у поширення ідей прогресу. Самобутньою тезою Подолинського про те, що рушійна сила розвитку — це не процес

¹² М. Драгоманов. По вопросу о малорусской литературе, Вена, 1876, стор. 21.

¹³ І. Франко. Твори в 20-ти томах, т. XIX, стор. 65.

¹⁴ Там же, стор. 108.

то праця багатьох поколінь, а праця як «єдність механічної і психічної дії», що, нагромаджуючи сонячну енергію, рухає прогрес. Як відомо, К. Маркс прихильно поставився до таких спроб Подолинського пояснити поступ, а Ф. Енгельс вбачав у цьому намагання знайти «новий природничо-науковий доказ на користь правильності соціалізму»¹⁵.

Думка Подолинського про роль знарядь праці та їх удосконалення в поступальному розвитку суспільства, про збільшення матеріальних багатств людства шляхом нагромадження енергії, звичайно, мала і свої слабкі сторони, бо вона більше наголошувала на психіко-фізичному моменті і слабо пов'язувалась з багатьма його висловлюваннями про важливу роль передусім економічних чинників у суспільстві. А саме такі висловлювання свідчать про розгляд в основному з матеріалістичних позицій причин висхідного характеру соціального прогресу. Це стосується і загальної спрямованості популярних брошур С. Подолинського — «Парова машина», «Про бідність», «Про хліборобство», в яких особливо відчувається вплив економічної теорії Маркса, і ряду великих праць, присвячених суспільно-політичним та економічним питанням («Громадівство і теорія Дарвіна», «Громадівський рух в Англії та Ірландії», «Ремесла і фабрики на Україні», «Соціалісти-українці в Австрії» та ін.).

Велика заслуга належить ученому не лише в оцінці капіталізму як прогресивної в порівнянні з феодалізмом формації, але й в нищівній критиці капіталістичних виробничих відносин і тих суспільних інститутів, які їх підтримують. С. Подолинський обгрунтував необхідність і неминучість революційних змін, вважаючи, що «ніде і ніколи докорінні зміни громадського життя не робились лише мирним поступом»¹⁶.

Багато цікавого в поглядах на соціальний прогрес знаходимо також у програмних документах, листуванні, висловлюваннях революційних народників, зокрема тих, які діяли на Україні. Ідейно-політична програма А. Желябова, М. Кибальчича, Я. Стефановича, Л. Дейча, С. Ковалика, І. Фесенка, В. Дебагорія-Мокрієвича була найтісніше пов'язана з основними ідеями революційної демократії, становила їх складову частину. Суперечлива в своїй основі, як відображення соціальних інтересів мільйонних мас селянства, їх програма мала все ж значний вплив на визвольний рух у 70—80-х рр., відіграла велику роль у виробленні передової революційної теорії і підготовці ґрунту для сприйняття в наступному десятиріччі передовою інтелігенцією соціал-демократичної ідеології.

Тому В. І. Ленін застерігав від одностороннього підходу в оцінці народницького руху, вказував на необхідність чітко розмежувати його реакційну і прогресивну сторони¹⁷. Однак це застереження пізніше було забуте. Народницька ідеологія вважалась до недавнього часу якимсь провалом, «гріхопадінням» в історії суспільно-політичної думки. Між ідеями революційних народників і революційних демократів штучно створювалась глуха стіна, хоч обидва напрями були, як відомо, представлені ідеологами селянської революції. Погляди на соціальний прогрес, скажімо, Желябова, Кибальчича, Фесенка багато в чому збігались з поглядами на історичний розвиток Франка, Подолинського, Терлецького. По суті це була єдина теорія, яка мала і свої прогресивні моменти, що випливали з потреб визвольного руху, і свої вади. Останні обумовлювались суперечливим характером цього руху, складністю класової боротьби, а також тим, що не було розв'язано багато питань

¹⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 35, стор. 111.

¹⁶ Журн. «Громада», розд. V, ч. 1, 1881, Женева, стор. 3.

¹⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 48; т. 18, стор. 490; т. 20, стор. 224, та ін.

демократичного характеру, вирішення яких відповідало інтересам різних за своєю класовою природою соціальних груп.

Історичною заслугою народництва перед визвольною боротьбою було вже те, що його представники вперше поставили питання про долю капіталізму в Росії і на Україні, вперше вивчили і узагальнили досвід західноєвропейського робітничого руху, зокрема досвід героїчних паризьких комунарів, вперше встановили зв'язки з І Інтернаціоналом і створили справді революційну партію. В галузі теорії революційні народники обґрунтовували необхідність селянської революції і встановлення, з допомогою общини, соціалізму.

З цього погляду особливої уваги заслуговують думки про шляхи історичного прогресу одного з найвидатніших представників народницької ідеології в Росії і на Україні — А. І. Желябова. В написаній ним власноручно «Програмі робітників — членів партії «Народна Воля» Желябов зв'язує ідею народної революції з історичною закономірністю. «Горе тому, — писав він, — хто став на шляху народного руху». Народ повинен розраховувати лише на свої власні сили в боротьбі за економічну і політичну свободу, проти експлуататорів, які «добровільно ніколи не відмовляться від своїх прав».

Тема народу і його щастя — лейтмотив поглядів Желябова на історичний процес. Це щастя можливе лише при соціалізмі. «Історичний досвід людства, а також вивчення і спостереження життя народів ясно переконують, — писав революціонер, — що народи лише тоді добиваються найбільшого щастя і сили, що люди лише тоді стануть братами, будуть вільними і рівними, коли влаштують своє життя згідно соціалістичному вченню»¹⁸.

Желябов по-новому ставить питання про національно-визвольну боротьбу народів Росії, вносить в програму пункт про самовизначення національних меншостей, підкреслюючи разом з тим необхідність об'єднання всіх революційних сил Росії у боротьбі з самодержавством. Слід зазначити, що К. Маркс, уважно знайомлячись з згаданою програмою Желябова, підкреслив у ній саме це місце і позначив його хрестиком на полях¹⁹. Схвально поставився Маркс і до практичної та організаційної частини програми, засудивши однак теоретичні основи народницького соціалізму, зокрема орієнтацію на общину.

Революційним пафосом, вірою в народ як рушія історичного процесу були пройняті погляди на соціальний поступ М. І. Кибальчича. Навіть у тому скромному літературному доробку, який залишив після себе цей революціонер, вчений і мислитель, знаходимо багато глибоких і оригінальних висловлювань, які сягали далеко за межі народницької ідеології.

Великий інтерес для розуміння світогляду Кибальчича, його оцінки суспільного розвитку має стаття «Політична революція і економічне питання», опублікована в п'ятому номері «Народної Волі» за 1881 р. Як тепер встановлено радянськими дослідниками, стаття була написана Кибальчичем. Торкаючись такого животрепетного питання, як співвідношення економіки і політики, автор різко критикує тих діячів народницького руху, які заперечували необхідність політичної боротьби (наприклад, група Ткачова), і вважає її одним з наймогутніших засобів здійснення перевороту в економічних відносинах. «Ні економічний переворот, — писав Кибальчич, — не може бути здійснений без певних

¹⁸ Революционное народничество 70-х гг. XIX века (Сборник документов), т. II, М.—Л., 1965, стор. 184.

¹⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 1, оп. 1, арк. 2.

політичних змін, ні, навпаки, вільні політичні установи не можуть бути встановлені без історичної підготовки в економічній сфері»²⁰.

Показово, що в тій же статті Кибальчич при оцінці Паризької Комуні посилається на роботу К. Маркса «Громадянська війна у Франції», впритул підходить до матеріалістичного розуміння основ соціальних змін у суспільстві, які, на його думку, зв'язані з зміною форм власності і відбуваються шляхом революційної боротьби. І хоч на цій статті позначились народницькі погляди на державу, класи, общину, ототожнюються такі поняття, як політична боротьба і змова, проте в ній було багато здорових зерен, які потім принесли свої плоди, думок, що підказували революційній молоді необхідність історичного підходу до суспільних явищ і процесів.

Людина героїчного подвигу і світлих помислів, Кибальчич проникав своїм розумом далеко в майбутнє, висловлював геніальні ідеї про важливу роль науки і техніки в поступальному розвитку суспільства, а за кілька годин до страти розробив перший проект реактивного космічного корабля.

Чимало цінного в поглядах на прогрес знаходимо також у висловлюваннях таких видатних діячів революційного народництва, як В. Дебагорій-Мокрієвич, Я. Стефанович, І. Фесенко, С. Ковалик. Всі вони закликали до соціальних змін у суспільстві шляхом революції, запеклої класової боротьби. «Революції безкровної,— писав В. Дебагорій-Мокрієвич у брошурі «Від бунтарства до тероризму»,— я, звичайно, ніколи собі не уявляв»²¹.

Однако, прихильно ставлячись до самої ідеї безперервності і законмірності соціального прогресу, революційні народники, в силу відсталості суспільного розвитку Росії, не змогли в 70—80-х рр. дати науковий аналіз складних соціальних зрушень, що відбувалися в країні, і залишилися загалом на позиції дрібнобуржуазної, селянської ідеології.

Підсумовуючи викладене, можна зробити висновок: передові суспільно-політичні діячі і мислителі 70—80-х рр. ХІХ ст. внесли у свій час значний вклад у теорію соціального прогресу, відіграли видатну роль в боротьбі з ідеалістичними і реакційними концепціями. Вони активно відстоювали необхідність соціальних змін у суспільстві, проголошували і обґрунтовували неминучість перемоги соціалізму шляхом революційної боротьби, тим самим наблизившись до матеріалістичного розуміння історії.

²⁰ Журн. «Былое», 1907, № 9, стор. 61.

²¹ В. л. Дебагорій-Мокрієвич. От бунтарства к тероризму, кн. II, М.—Л., 1930, стор. 39.

Запитки

ПЕДАГОГІЧНІ УЧИЛИЩА УКРАЇНСЬКОЇ РСР У ПЕРІОД СЕМИРІЧКИ (1959—1965 рр.)

Комуністична партія й Радянський уряд, постійно піклуючись про розвиток народної освіти в країні, приділяють дедалі більшу увагу підготовці висококваліфікованих кадрів спеціалістів. Це зумовлено зокрема прискоренням у наш час науково-технічного прогресу, зростанням ролі науки та необхідністю в період розгортаного будівництва комунізму виховувати й готувати «комуністично свідомих і високоосвічених людей, здатних як до фізичної, так і розумової праці, до активної діяльності в різних галузях громадського і державного життя, в галузі науки і культури»¹.

За роки семирічки в ході виконання відповідних рішень XXI і XXII з'їздів КПРС у цій справі досягнуто нових значних успіхів. На Україні, наприклад, у 1959—1965 рр. у вищих і середніх спеціальних учбових закладах було підготовлено 1196,3 тис. спеціалістів, з яких майже п'яту частину — в галузі освіти (219,4 тис. чоловік)². У системі підготовки цих кадрів значне місце займали педагогічні училища — середні спеціальні учбові заклади, які готували вчителів I—IV класів, вихователів і музичних керівників для дитячих садків, а також вчителів праці, фізвиховання, музики й співу для загальноосвітніх шкіл.

Підготовка згаданих спеціалістів у педучилищах УРСР велася на основі рішень XX—XXII з'їздів Комуністичної партії України в галузі освіти³ та відповідних постанов ЦК КП України і уряду республіки. За роки семирічки в зв'язку із значно зрослими вимогами до педагогів і достатньою кількістю вчителів із середньою педагогічною освітою виникла можливість поступово забезпечити початкові класи викладачами з вищою освітою. В законі «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР», прийнятому в 1959 р., зокрема вказувалося: «У педагогічних інститутах розширити підготовку вчителів для початкових шкіл, маючи на увазі в дальшому повністю завершити перехід на комплектування всіх шкіл вчителями з вищою освітою»⁴. Це було зумовлено тим, що на Україні ще напередодні семирічки, в 1958 р., тільки в системі Міністерства освіти діяли 36 педінститутів. Вчителів готували й інші вузи республіки і серед них — 7 університетів.

Проте у виконанні вищенаведеного науково обґрунтованого положення закону в перші роки семирічки була допущена деяка поспішність. Якщо в 1958 р. на шкільні відділи педучилищ було прийнято 2012 чоловік, то в 1959 р. — уже 1803, а в 1960 р. — 1497 чоловік⁵. Висувалися навіть пропозиції з 1962 р. взагалі припинити набір на ці відділи, а з 1964 р. — перевести всі 37 педучилищ на підготовку кадрів виключно для дошкільних закладів⁶.

В результаті перебудови школи значно зросла потреба у педагогах. Проте різке розширення підготовки вчителів I—IV класів на спеціальних факультетах у

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1961, стор. 107.

² Народне господарство Української РСР в 1961 році, Статистичний щорічник, К., 1962, стор. 644, 649; Народне господарство Української РСР в 1963 році, Статистичний щорічник, К., 1964, стор. 568; Народне господарство Української РСР в 1964 році, Статистичний щорічник, К., 1965, стор. 595; Народне господарство Української РСР в 1965 році, Статистичний щорічник, К., 1966, стор. 619. Підрахунки зроблено автором.

³ Позачерговий XX з'їзд Комуністичної партії України, Матеріали з'їзду, К., 1959, стор. 12, 529; XXI з'їзд Комуністичної партії України, Матеріали з'їзду, К., 1960, стор. 215—216; Матеріали XXII з'їзду КП України, К., 1961, стор. 103—104.

⁴ Керівні матеріали про школу, Довідник, К., 1966, стор. 79.

⁵ Поточний архів Міністерства освіти УРСР (далі — МО УРСР), плановий відділ, статистична звітність педучилищ за 1958—1965 рр. за формами № 2-НК (79-КТ) та № 2-НК.

⁶ Архів Міністерства освіти УРСР, ф. 1, оп. 6, спр. 617, арк. 43—44.

педінститутах (прийом у 1959/1960 навчальному році становив у них 749 чоловік, у 1960/1961—1001 проти 350 чоловік у 1956/1957⁷) не могло зразу дати бажаних наслідків. Тому при педучилищах і навіть деяких загальноосвітніх школах у 1961/1962 р. почали діяти однорічні педагогічні класи із загальним контингентом 3000 чоловік⁸. Все це призвело кінець-кінцем до зниження освітнього рівня вчителів початкової школи⁹.

Поступово виявилось, що згортання підготовки викладачів I—IV класів у педучилищах—справа передчасна. В зв'язку з цим у 1961/1962 навчальному році прийом на шкільні відділи було збільшено порівняно з 1960/1961 р. майже втричі, а в наступні роки семирічки набір до них продовжував зростати¹⁰.

Розширення контингентів учнів на шкільних відділах педучилищ проводилося відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по забезпеченню загальноосвітніх шкіл учительськими кадрами» (червень 1961 р.), де зокрема вказувалося на необхідність ліквідації серйозних недоліків у плануванні підготовки педагогів¹¹.

У той же час зростання згідно з рішеннями XXI з'їзду КПРС сітки дошкільних закладів викликало гостру потребу у кваліфікованих працівниках для них. Відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по дальшому розвитку дитячих дошкільних закладів, поліпшенню виховання і медичного обслуговування дітей дошкільного віку» (травень 1959 р.)¹² при педучилищах було додатково організовано спеціальні дошкільні відділи. В 1959 р. вони існували лише при 11 педучилищах, а в 1965 р.—уже при 25. Велика увага приділялася також заочному навчанню дошкільних працівників. У 1965/1966 навчальному році при 14 педучилищах діяли заочні відділи вихователів дитячих садків з контингентом 3349 чоловік¹³.

У листопаді 1961 р. ЦК КП України і Рада Міністрів УРСР, обговоривши роботу середніх педагогічних закладів республіки, відзначили наявність у ній істотних недоліків—невідповідну сучасним вимогам матеріальну базу, недостатню забезпеченість їх програмами й підручниками, методичними та навчальними посібниками. Було вказано також на незадовільне керівництво педучилищами з боку Міністерства освіти УРСР, ослаблення уваги до них деяких обкомів, міськкомів і райкомів КП України, виконкомів місцевих Рад депутатів трудящих та профспілкових органів. Держплану УРСР тоді ж доручили розробити новий перспективний план прийому до педучилищ на найближчі роки¹⁴, що й було зроблено.

У прийнятій XXII з'їздом партії Програмі КПРС прямо вказувалося на необхідність розширення сітки не тільки вищих, але й середніх спеціальних учбових закладів¹⁵. На Україні вже в 1962 р. було відкрито нове Кіровське педучилище (в Донецькій області) з відділом підготовки вчителів I—IV класів, а в 1963 р.—педучилище в Києві, яке почало готувати вихователів дитсадків¹⁶.

Кількість педучилищ і контингент їх учнів за роки семирічки характеризувалися такими даними¹⁷:

Навчальні роки	Кількість педучилищ	Контингент	Навчальні роки	Кількість педучилищ	Контингент
1958/1959	37	6317	1962/1963	38	12219
1959/1960	37	8921	1963/1964	39	15655
1960/1961	37	9403	1964/1965	39	15712
1961/1962	38	12112	1965/1966	39	17643

⁷ Поточний архів МО УРСР, плановий відділ, статистична звітність педагогічних інститутів за 1956—1965 рр. за формами № 3-НК (79-КТ) та № 3-НК.

⁸ Архів Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР (далі—МВССО УРСР), канцелярія—2404, спр. 44/1, 1961 р., арк. 48—49.

⁹ Поточний архів МО УРСР, плановий відділ, статистична звітність за формою № 83.

¹⁰ Там же, статистична звітність педучилищ за 1959—1965 рр. за формою № 2-НК.

¹¹ КПСС о культуре, просвещении и науке, Сборник документов, М., 1963, стор. 433.

¹² «Собрание постановлений правительства СССР», 1959, № 12, стор. 70.

¹³ Поточний архів МО УРСР, плановий відділ, статистична звітність педучилищ за 1959—1965 рр. за формою № 2-НК.

¹⁴ Архів МВССО УРСР, канцелярія—2404, спр. 44/1, 1961, арк. 48—49.

¹⁵ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, стор. 109.

¹⁶ Поточний архів МО УРСР, плановий відділ, статистична звітність педучилищ за 1961—1963 рр. за формою № 2-НК.

¹⁷ Там же, статистична звітність педучилищ за формами № 2-НК (79-КТ) і № 2-НК. Таблицю складено автором.

Ці дані є досить показовими. Скептицизм деяких працівників народної освіти щодо значення педучилищ зокрема в підготовці вчителів I—IV класів був спростований самим життям. Контингент цих закладів зріс протягом семирічки майже втричі — з 6317 до 17643. На відділах підготовки вчителів початкових шкіл учнів також стало майже втричі більше — 3802 у 1958/1959 р. і 11019 — у 1965/1966 рр.¹⁸

Контингент педучилищ особливо зріс наприкінці семирічки. Це певною мірою пояснюється тим, що з 1962/1963 р. до них почали зараховувати осіб з 8-річною освітою (раніше лише з 10—11-річною). Отже, для частини учнів строк навчання став довшим (не 2, а 4 роки).

В профілі підготовки педучилищами спеціалістів за 1959—1965 рр. сталися певні зміни. З 1960 р. не провадився прийом на відділи фізвиховання, на дошкільні — набір збільшився майже вдвоє. В останні роки семирічки скоротився прийом на відділи підготовки вчителів музики та співів, що пояснюється відкриттям відповідних факультетів при педінститутах. Крім того, в 1965/1966 навчальному році в Київському педучилищі було створено відділ для підготовки вихователів дитячих ясел, а на шкільних відділах педучилищ майбутні вчителі почали здобувати другу спеціальність — бібліотекарів або піонервожатих.

Слід звернути увагу й на такі факти. Понад 80% учнів педучилищ становили діти робітників і селян. У переважній більшості цих учбових закладів викладання велось українською мовою, а в деяких — російською. Були училища і з двома мовами викладання. Так, у кількох групах Чернівецького педучилища заняття велися молдавською мовою, а Мукачівського — угорською¹⁹.

Робота колективів педучилищ відбувалася під безпосереднім керівництвом місцевих партійних організацій, які всебічно їй сприяли. У 1964/1965 навчальному році, наприклад, для подання допомоги в налагодженні навчально-виховного процесу Київський обком КП України посилав до Ржищівського й Хмельницького педучилищ спеціалістів з київських педагогічних інститутів ім. Горького та іноземних мов. Аналогічна допомога цим учбовим закладам з боку парторганізації здійснювалася і в інших областях республіки²⁰.

Завдяки піклуванню партії й уряду популярність педучилищ серед молоді з кожним роком зростала. В останні роки семирічки кількість юнаків і дівчат, які бажали в них навчатися, різко збільшилася. В 1965/1966 навчальному році на одне місце в цих учбових закладах було в середньому понад 4 претенденти, а в деяких з них — значно більше. В Ржищівському педучилищі, наприклад, у 1964/1965 р. на одне місце припадало 13 абітурієнтів²¹.

Такий вплив бажаних здобути освіту в цих учбових закладах значною мірою зумовлений великою організаторською роботою їх колективів і, крім того, збільшенням оплати праці вчителів та взагалі підвищеною до них увагою в останні роки семирічки. Адже саме в цей час було встановлено «День учителя», медаль ім. А. С. Макаренка і т. п.

Велике значення для поліпшення роботи педучилищ мало рішення ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 9 травня 1963 р. «Про заходи по дальшому розвитку вищої і середньої спеціальної освіти, поліпшенню підготовки й використання спеціалістів»²². Спираючись на нього, ЦК КП України й місцеві партійні організації чимало зробили для покращання підготовки кадрів у педучилищах. Особливої уваги вимагала учбово-матеріальна база закладів, оскільки в багатьох з них вона потребувала ґрунтового зміцнення.

Протягом семирічки було проведено відповідну роботу, в результаті якої учбово-матеріальна база ряду педучилищ значно розширилася. Разом з тим площа їх учбових корпусів і гуртожитків ще не відповідала нормам. Більше того, становище в цьому відношенні навіть погіршилося. За роки семирічки кількість учбових груп у педучилищах зросла майже втричі (з 210 до 592), а загальна площа учбових приміщень збільшилася лише на 35% і гуртожитків — на 44,1%²³. Це пояснюється фінансовою залежністю педучилищ від облвиконкомів, у зв'язку з чим Міністерство

¹⁸ Поточний архів МО УРСР, плановий відділ, статистична звітність педучилищ за формами № 2-НК (79-КТ) і № 2-НК.

¹⁹ Там же, статистична звітність педучилищ за 1959—1965 рр. за формою № 2-НК.

²⁰ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 208, од. зб. 1227, арк. 27; од. зб. 1300, арк. 156; оп. 222, од. зб. 49, арк. 63—64, 88; Поточний архів Київського обкому КП України, довідки про стан навчально-виховної роботи Переяслав-Хмельницького й Ржищівського педучилищ за 1964—1965 рр.; газ. «Радянська освіта», 26 вересня 1964 р.

²¹ Газ. «Радянська освіта», 26 вересня 1964 р.

²² «Собрание постановлений правительства СССР», 1963, № 8.

²³ Поточний архів МО УРСР, плановий відділ, статистична звітність педучилищ за формою № 2-НК; там же, канцелярія, постановова колегія МО УРСР від 15 жовтня 1965 р.

освіти УРСР фактично було позбавлене можливості планово здійснювати заходи по зміцненню їх учбово-матеріальної бази. Заходи ж обвиконкомів у цьому напрямі в багатьох випадках зводилися лише до прибудови або пристосування приміщень різного призначення для навчальних цілей. Внаслідок такої практики стан будинків деяких педучилищ і загальні умови навчання в них потребували значного поліпшення.

В останні роки семирічки було проведено чималу роботу по стабілізації навчальних планів і програм педучилищ України²⁴. Нові плани дали викладачам змогу приділяти зокрема більше уваги суміжним предметам, оскільки раніше мало місце дублювання ряду тем деяких курсів, особливо української мови і літератури та педагогіки й методики викладання. Нові навчальні програми передбачали також посилення активних методів учбово-виховної роботи в педучилищах. Учні почали частіше виконувати самостійні практичні завдання (аналіз програм і підручників початкових класів школи, складання математичних задач з використанням місцевого матеріалу та ін.). Звичними стали й семінарські заняття.

Важливе значення надавалося також зміцненню зв'язку навчання й виховання майбутніх вчителів з життям шкіл та дошкільних закладів. Цьому сприяли зустрічі їх з передовими учителями, піонервожатими й вихователями дитсадків.

У зв'язку з перебудовою навчальних планів і програм удосконалювалися зміст і форми політико-виховної роботи серед учнів педучилищ. Вона велася в учбових групах під керівництвом партійних організацій цих закладів. В усіх училищах, як правило, раз на тиждень проводилися політінформації, часто обговорювалися проглянуті учнями кінофільми й театральні постановки, організовувалися різні екскурсії, випускалися газети. В багатьох з них було створено музеї В. І. Леніна, влаштовувалися зустрічі з делегатами з'їздів партії, учасниками боротьби за владу Рад, громадянської та Вітчизняної воєн, студентами соціалістичних і дружніх країн, письменниками, артистами, художниками, організовувалися диспути на різні теми, читальні конференції тощо.

Досить поширеною формою позакласної роботи стали лекторії — атеїстичні, ленінські читань, батьківські, причому лекції читали не тільки викладачі, а й учні. Під час педагогічної практики вони виступали перед трудящими з читанням рефератів на різноманітні теми. Усе це стало дійовими формами виховання учнів педучилищ.

Пам'ятаючи вказівки В. І. Леніна про те, що «в усякій школі найважливіше — ідейно-політичний напрям лекцій» і що «ніякий контроль, ніякі програми і т. д. абсолютно не спроможні змінити того напрямку занять, який визначається складом лекторів»²⁵, партійні організації республіки та Міністерство освіти УРСР постійно дбали про підвищення ідейно-теоретичного рівня й методичної майстерності викладачів педучилищ. Це питання не раз обговорювалося на засіданнях райкомів, міськкомів і обкомів КП України та на колегії Міністерства освіти УРСР²⁶.

Зміцнення складу викладачів і піклування про підвищення їх кваліфікації — один з найважливіших факторів, що сприяв дальшому поліпшенню роботи педучилищ. Від правильного розв'язання даного завдання залежить майбутнє цих учбових закладів і їх випускників. У роки семирічки в училищах працювало багато досвідчених спеціалістів своєї справи. Серед них були заслужені вчителі Української РСР, відмінники народної освіти, а також нагороджені грамотами Міністерства освіти УРСР.

При незначному зростанні сітки педучилищ у 1959—1965 рр. (з 37 до 39) кількість викладачів за цей час збільшилася майже вдвоє (з 1142 до 2120), що, безперечно, зумовлювалося різким розширенням обсягу учбової роботи. Спостерігалось також значне поліпшення освітнього рівня викладачів. Майже 60% з них на кінець семирічки мали вищу освіту. Незважаючи на те, що в педучилищах середню спеціальну освіту мали майже виключно викладачі музики й співів та праці, такий стан не міг вважатися задовільним. На нашу думку, в цих учбових закладах не повинні працювати викладачі без вищої освіти або такі, що не навчаються заочно. Для підвищення їх кваліфікації варто ширше, ніж це було в роки семирічки, організувати постійно діючі три- й шестимісячні курси при педагогічних інститутах чи університетах. Це, безумовно, сприятиме також поліпшенню наукової роботи викладачів. Адже поки що в педучилищах України серед них немає жодного з ученим ступенем. Для керівництва методичною роботою, узагальнення кращого досвіду цих учбових закладів, наукової розробки питань навчання й виховання їх учнів назріла потреба в створенні при Міністерстві освіти УРСР окремого відділу педучилищ.

²⁴ Поточний архів МО УРСР, програмно-методичний відділ управління вищих і середніх педагогічних навчальних закладів, навчальні плани педучилищ за 1963—1965 рр.

²⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 418.

²⁶ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 208, од. зб. 1300, арк. 13—14; од. зб. 1280, арк. 156; од. зб. 1457, арк. 43; од. зб. 49, арк. 63—64; Поточний архів МО УРСР, управління підготовкою вчителів, матеріали про роботу педучилищ за 1959—1965 рр.

Отже, за роки семирічки в житті цих закладів сталися помітні якісні зрушення, досягнуті певні позитивні результати у навчально-виховній та методичній роботі, значно поліпшився якісний склад педагогічного персоналу, збагатилася учбово-матеріальна база. Викладачі та громадські організації педучилищ стали приділяти більше уваги вихованню учнів у дусі комуністичної свідомості й моральності, відданості Радянській Батьківщині.

Педагогічні училища республіки протягом семирічки дали країні 31696 спеціалістів²⁷. Зокрема випускників їх шкільних відділів можна зустріти не тільки в школах Української РСР, а й інших республік Радянського Союзу. В 1965 р., наприклад, понад 1000 випускників цих учбових закладів України поїхали працювати в Цілинний край та інші райони Російської Федерації.

Нові завдання в галузі освіти, поставлені XXIII з'їздом КПРС, вимагають дальшого піднесення роботи педучилищ. Велику роль у виробленні конкретних заходів у цьому напрямі відіграли постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР, прийняті у вересні й листопаді 1966 р.²⁸ Нема сумніву в тому, що колективи педучилищ їх з честю виконують.

А. А. ЛУКАШЕНКО

²⁷ Поточний архів МО УРСР, плановий відділ, статистична звітність за 1959—1965 рр. за формами № 2-НК (79-КТ) і № 2-НК.

²⁸ Газ. «Правда», 7 вересня, 19 листопада 1966 р.

ОКРУГ У СИСТЕМІ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО ПОДІЛУ УРСР

Термін «округ» зустрічався ще в дореволюційній Росії. Округи на той час входили в склад областей, тоді як губернії, звичайно, ділилися на повіти. Але деякі з них поділялися не на повіти, а на округи, наприклад, Чорноморська губернія мала Новоросійський, Туапсинський і Сочінський округи.

Крім адміністративно-територіальних округів, існували ще й відомчі: судові, військові, учбові, шляхів сполучення. Створення їх пояснювалось непридатністю існуючої мережі губерній і повітів для потреб галузевого управління того чи іншого відомства.

Територія, на якій у грудні 1917 р. утворилася Українська РСР, складалася з Волинської, Подільської, Київської, Чернігівської, Полтавської, Харківської, Херсонської, Катеринославської та північної частини Таврійської губерній. Вони поділялись на повіти, а ці останні, в свою чергу — на волості.

Система губернського й повітового поділу, виникши ще в XVIII ст., так само як і мережа волостей, створених після селянської реформи 1861 р., мала багато недоліків. Забезпечення класових інтересів поміщиків, зручність стягання податків, можливість швидко придушувати народні повстання — ось чого прагнув царський уряд у своїй внутрішній політиці. Це знайшло свій вираз і в адміністративно-територіальних поділах царської Росії, які В. І. Ленін назвав середньовічними, кріпосницькими, казенно-бюрократичними¹.

Старий поділ гальмував розвиток продуктивних сил країни, був незручний з точки зору адміністративного управління, не враховував потреб трудящих, нехтував національними особливостями населення окремих територій.

Соціалістична революція з усією гостротою поставила перед Радянською владою питання про зміну адміністративно-територіального устрою країни.

Основні принципи радянського адміністративно-територіального поділу полягають у створенні одиниць, здатних всіляко сприяти економічному розвитку даної території, і в максимальному наближенні до населення державного апарату, його спрощенні, підвищенні оперативності.

Перші зміни старого поділу в нашій країні відбувалися ще в умовах громадянської війни. Так, у 1919 р. на Україні було створено Донецьку губернію, виникли нові повіти, волості.

У відбудовний період почалася планомірна підготовка до переходу на новий адміністративно-територіальний устрій, заснований на науковому ґрунті. Положення про нове районування країни у березні 1922 р. було затверджено III сесією ВЦВК IX скликання².

Згідно з цим положенням намічалось створити області, округи, райони. Область мала бути великим господарським об'єднанням, охоплювати територію цілого економічного району; пропонувалось розділити європейську частину країни на 12, а азійську — на 9 областей. У складі області передбачалися округи — середнє між

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 30.

² Вопросы экономического районирования СССР, М., 1957, стор. 171.

убернією і повітом. Межі округу визначались теж на основі економічного районування, проте ця одиниця на відміну від області становила об'єднання чисто місцевого господарства. Округи мали поділятися на райони.

На 1 січня 1929 р. РРФСР уже мала 8 областей і країв, які включали 115 округів. Частина території Російської федерації у цей час не була районована; ще залишалося 16 губерній, які незабаром теж замінили областями. Інші республіки ще не мали областей, хоч подекуди уже існував окружний поділ. Всього по СРСР а 1 січня 1929 р. нараховувалося 176 округів³. Першу реформу адміністративно-ериторіального поділу в УРСР було проведено у 1923 р.

В жовтні 1922 р. III сесія Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету ВУЦВК) VI скликання винесла рішення про створення на Україні, замість повітів волостей, округів і районів. Губернії поки що залишались. Надалі передбачалося ліквідувати і перейти на триступеневу систему поділу (округ—район—село). Округ мав нараховувати 400—600 тис. населення, район—25—40 тис. При ВУЦВК була утворена Центральна адміністративно-територіальна комісія, на місцях діяли убернські й повітові комісії.

При визначенні території округу, крім норми населення, до уваги брався ряд інших природно-історичних та економічних факторів: рельєф, ґрунти, густина населення, його соціальний склад, зосередження промисловості та ін.

Особливо ретельно вивчалось питання про окружні міста. При визначенні майбутнього окружного центру враховувалися кількість жителів у даному місті, наявність пролетаріату в ньому, розвиток промисловості, торгівлі, напрям і характер шляхів сполучення та ін.

7 березня 1923 р. ВУЦВК видав постанову, затверджену 12 квітня того ж року II сесією ВУЦВК VII скликання⁴, згідно з якою замість 102 повітів на Україні було утворено 53 округи. В кожну губернію ввійшло по 5—7 округів, за винятком великої Волинської губернії, яка мала всього 3 округи. Ці адміністративні одиниці поділялися на 706 районів. Округи були вдвоє більше від повітів, нараховували в середньому 492 тис. чоловік.

За своєю площею та населенням вони відзначались більшою одноманітністю, ніж повіти. Проте і тут мала місце значна амплітуда коливань. Так, найменший за кількістю населення Малинський округ Київської губернії мав лише 316 655 жителів, тоді як у Харківському було 1 081 772 чоловіки⁵.

Крім Малинського, менше 400 тис. жителів налічували Куп'янський та Ізюмський округи в Харківській губернії, Бердянський—у Катеринославській, Маріупольський—у Донецькій, Чернігівський і Сновський—у Чернігівській губерніях. Це були польські або степові округи з невисокою густиною населення. Доведення кількості населення у них до норми привело б до небажано великого розміру їх площі.

Інші округи, такі, як Київський, Одеський, Харківський, Катеринославський, Полтавський, Бахмутський (Донецької губернії), мали понад 600 тис. жителів, що пояснюється, головним чином, тим, що центрами цих округів були багатолюдні губернські міста.

Незважаючи на перевищення норми населення в даному випадку, окружні центри завдяки своїй потужності були здатні добре обслуговувати підвідомчу їм територію.

Округи мали або явно виражений промисловий (наприклад, Бахмутський, Криворізький, Катеринославський), або сільськогосподарський (Тульчинський, Коростенський, Старобільський та інші) характер, що сприяло комплексному розвитку їх економіки.

Для перспектив господарського й культурного розвитку округу велике значення мав правильний вибір окружних центрів. Наприклад, на Волині таким центром у північній частині губернії було визначено не старе повітове місто Овруч, а Коростень, хоч у ньому налічувалося лише 6 тис. жителів, тоді як в Овручі—16 тис.⁶ Коростень, проте, мав і інші переваги: був крупним залізничним вузлом, що забезпечував зв'язок з периферією округу, в ньому проживало близько 400 робітників, тоді як населення Овруча складалось переважно з службовців і дрібних торговців. Коростень мав перспективу для розвитку свого господарства. Аналогічно центром іншого округу Волинської губернії стало не повітове місто Ізяслав, а Шепетівка.

В зв'язку з меншим числом округів порівняно з повітами (53 округи замість 102 повітів) було досягнуто значної концентрації пролетарського населення. Якщо до районування в Полтавській губернії на один повіт у середньому припадало 664

³ Адміністративно-територіальное деление Союза ССР, М., 1929, стор. 11, 13.

⁴ Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України (далі—ЗУ УРСР), 1923, № 18—19, статті 306—314; № 45, ст. 564.

⁵ Адміністративно-територіальное деление Украины, Харків, 1923, стор. 43—120.

⁶ Матеріали по адміністративно-територіальному делению Волинской губернии 1923 г., Житомир, 1923, стор. 24.

робітники, то після реформи на округ припадало вже 1328 робітників, у Подільській губернії — відповідно 685 і 1371, у Катеринославській — 1926 і 3576, в Донецькій — 17 817 і 25 453 і т. д. Це явище, як писав секретар ВУЦВК П. Буценко, давало «здорову пролетарську основу для радянського будівництва»⁷.

Під час реформи 1923 р. кордони губерній вирішено було залишати незмінними, що зменшувало можливість правильного конструювання території округів. Невдалою виявилась, наприклад, конфігурація Бердичівського округу Київської губернії. М. Бердичів було розташоване майже на межі з Волинською губернією, але територія Бердичівського округу простягалась далеко на схід. Окружний центр Полтавської губернії — м. Кременчук мав значний вплив на сусідні сільські місцевості Правобережжя Дніпра, які, проте, належали Катеринославській губернії.

Лише в окремих випадках при конструюванні округів був порушений губернський кордон. Так, у Красноградській округ Полтавської губернії ввійшла частина Новомосковського повіту Катеринославщини. В Київський округ цієї ж губернії було включено частину Остерського повіту Чернігівської губернії, з якої створено Броварський, Гоголевський, Семиполковський, Жукинський райони. Ця територія Лівобережжя своїм географічним положенням, а також економічними зв'язками тяжіла до Києва.

Поряд з округами, чітко окресленими як економічне ціле, траплялися невідповідні, аморфні. Як приклад, можна навести Богодухівський округ на Харківщині, який піддався перерозподілу в якому завгодно напрямку. Незабаром окружний центр було перенесено в Охтирку з одночасним перейменуванням округу на Охтирський. Влітку 1925 р. цього округу вже не було.

Зовсім роз'єднані між собою місцевості входили в Малинський округ, який тягнувся вузькою смугою від Радомишля до Чорнобиля. Незабаром його було скасовано, а цю територію розподілено між Волинською та Київською губерніями⁸.

Мережа створених реформою 1923 р. районів і сільрад так само, як і округів, у наступні роки зазнала дальшого удосконалення. XII з'їзд РКП(б) в резолюції про районування, визнавши попередній адміністративно-територіальний устрій невідповідним новим політичним та економічним потребам країни, разом з тим указував, що «запровадження нової системи адміністративно-господарського поділу вимагає обережного підходу й великого строку для свого остаточного проведення»⁹.

При створенні округів і районів було застосовано принцип поєднання економічного районування з адміністративним. Округ об'єднував територію, яка мала необхідні умови для всебічного комплексного розвитку господарства.

Незважаючи на вдвічі більші, порівняно з повітом, розміри округу, центр його фактично стояв ближче до населення, ніж повітовий, що пояснюється передачею йому частини функцій губвиконкому. Багато організаційних, господарських питань, які раніше вирішувались у губцентрі, тепер розв'язував окрвиконком. Округ, наприклад, став регулятором районного бюджету. Окрвиконком, на відміну від повітового виконавчого комітету, став більше уваги приділяти господарському й культурному обслуговуванню трудящих.

У зв'язку з наступним переходом на триступеневу систему управління (із скасуванням губерній), на Всеукраїнській нараді працівників відділів управління виконкомів, що відбулась у жовтні 1923 р.¹⁰, було підкреслено необхідність збільшувати обсяг компетенцій окружного апарату. Округи здійснювали дійове керівництво районами і одержали від губернського апарату цілий ряд організаційних, господарських і контрольно-інструкторських функцій. За губернією залишились, головним чином, інспекторські обов'язки. Деякі розпорядження центральної установи республіки посилали безпосередньо в округи, обминаючи губернію.

Пленум ЦК КП(б)У, який відбувся 6—8 жовтня 1924 р.¹¹ виніс рішення про перехід України на триступеневу систему управління, а IX Всеукраїнський з'їзд Рад (травень 1925 р.) відзначив, що нові адміністративні одиниці — округи та райони — зміцніли і добре виконують поставлені перед ними завдання. З'їзд вказав на те, що настав час ліквідації губерній¹².

3 червня 1925 р. ВУЦВК видав постанову «Про ліквідацію губерній й про перехід на триступеневу систему управління»¹³. Територія УРСР стала поділятися

⁷ Буценко А. К вопросу районирования Украины, Харків, 1925, стор. 17—18.

⁸ ЗУ УРСР, 1924, № 48, ст. 284, 1925 р., № 11—12, ст. 96.

⁹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, К., 1954, ч. I, стор. 671.

¹⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 665, арк. 57.

¹¹ Б. М. Бабій. Українська радянська держава в період відбудови народного господарства (1921—1925 рр.), К., 1961, стор. 226.

¹² ЗУ УРСР, 1925, № 49—50, ст. 309.

¹³ Там же, № 29—30, ст. 233.

на 41 округ¹⁴. Крім того, в УРСР входила Автономна Молдавська Соціалістична Радянська Республіка, яка виникла в жовтні 1924 р.

Округи Охтирський, Олександрійський, Бердянський, Золотоніський, Красноградський, Шевченківський, Гайсинський і Сновський були розформовані як слабкі в економічному відношенні. Кількість округів зменшилась з 49* до 41 (плюс АМСРР).

Розформування 8 округів (так само, як і ліквідація губернського кордону) дало можливість рівномірніше розподілити територію республіки між округами. Центри їх добре об'єднували навколо себе підпорядковану територію, яка цілком тяжіла до них. Середня площа округу по УРСР збільшилась з 8-160 кв. верст до 9 700 кв. верст¹⁵.

Ліквідація губернського апарату закінчилась до 1 серпня 1925 р. Окружні виконавчі комітети одержали майже всі функції виконкомів скасованих губерній. Були створені нові окружні установи: органи юстиції, планові комісії, відділи праці. За округами визнавалось право юридичної особи, яким вони раніше не користувалися. З переходом на самостійне існування округ став ініціатором розвитку народного господарства в межах своєї території, зокрема місцевої промисловості, зміцнився окружний бюджет. Ліквідація губерній зменшила кількість інстанцій між центром і місцями, державний апарат став простішим і ближчим до мас.

Поділ Української РСР на округи існував до 1930 р.

За цей час відбувались лише окремі зміни, серед яких найважливішими були перенесення в серпні 1925 р. центру Новгород-Сіверського округу з Новгорода-Сіверського в Глухів з перейменуванням округу в Глухівський¹⁶, а також скасування Павлоградського округу в червні 1926 р.¹⁷

Елементом економічного районування УРСР слід вважати виділення Укрдержпланом у 1927 р.¹⁸ районів Степу, Лісостепу, Полісся. Такий поділ республіки на природно-історичні райони мав метою виділити групи округів з певними природними та економічними умовами, що потрібно було для поліпшення планування й розвитку народного господарства.

В Полісся входило 5 округів: Волинський (з центром у Житомирі), Коростенський, Чернігівський, Конотопський, Глухівський. Лісостепові округи були розділені на 2 райони: Правобережжя і Лівобережжя. Правобережжя включало 11, а Лівобережжя — 10 округів.

Район Степу об'єднував 14 округів, а також АМСРР і простягався широкою смугою в південній частині республіки від Первомайського й Одеського округів на південному заході до Старобільського і Маріупольського — на сході. В Степу було виділено два підрайони: Гірничий і Дніпровсько-промисловий, кожний з трьох округами.

Поділ УРСР на природно-історичні райони (які, зрозуміло, не були адміністративно-територіальними об'єднаннями) використовувався наркоматами та іншими центральними установами республіки при здійсненні різних політичних і господарських заходів, зокрема в проведенні колективізації сільського господарства.

В період колективізації вузловим пунктом, де безпосередньо розв'язувались питання переходу селянських мас на соціалістичний шлях, став район. Партія і Уряд СРСР вирішили ліквідувати округи.

23 липня 1930 р. щодо цього була видана загальносоюзна постанова ЦВК і РНК СРСР¹⁹, а 2 вересня того ж року — постанова ВУЦВК і РНК УРСР²⁰, за якими з 15 вересня 1930 р. округи на Україні скасовувалися*. Проте в окремих місцевостях

¹⁴ ЗУ УРСР, 1925, № 29—30, ст. 233.

* Із створених у 1923 р. 53 округів на червень 1925 р. залишилось 49. Це пояснюється тим, що в жовтні 1924 р. при виділенні території АМСРР був скасований Балтський округ Одеської губ.; у березні 1925 р. було розформовано Малинський округ; Таганрозький і Шахтинський округи в цьому ж році відійшли до РРФСР при врегулюванні кордонів між Російською Федерацією, Українською та Білоруською РСР.

¹⁵ В. Левін. Адміністративно-територіальна реформа на Україні, Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР, 1959, № 1, стор. 63.

¹⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 337, оп. 2, спр. 1951, арк. 72; ЗУ УРСР, 1925, № 66, ст. 371

¹⁷ ЗУ УРСР, 1926, № 31, ст. 248, № 46, ст. 301.

¹⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 337, оп. 5, спр. 5941, арк. 3—4, 10.

¹⁹ Збірник законів Робітничо-селянського уряду Союзу РСР (далі — ЗЗ СРСР), 1930, № 37, ст. 400.

²⁰ Збірник законів та розпоряджень Робітничо-селянського уряду України (далі — ЗЗ УРСР), 1930, № 23, ст. 225.

* Частина округів було ліквідовано раніше. 13 червня 1930 р. ВУЦВК і РНК УРСР видали постанову, згідно з якою скасовувалися 13 округів: Кам'янецький, Шепетівський, Коростенський, Ніжинський, Глухівський, Прилуцький, Ізюмський, Куп'янський, Старобільський, Тульчинський, Первомайський, Роменський, Могилівський, а їх територія приєднувалась до суміжних з ними округів (ЗЗ УРСР, 1930, № 14, ст. 141).

СРСР округи, як виняток, продовжували існувати і в 1933—1938 рр. подекуди залишалися на Україні.

17 листопада 1933 р. у складі Донецької області було утворено²¹ Старобільський округ з центром у м. Старобільську. Це пояснюється специфікою господарства північної частини Донецької області, яка на загальному фоні високорозвинутого Донбасу виділялась виключно сільськогосподарським характером своєї економіки. Створення округу мало метою піднести тут сільське господарство.

Округи існували у прикордонних місцевостях Вінницької та Київської областей (на кордонах з Польщею і Бессарабією).

4 травня 1935 р. у Київській області були створені Коростенський і Новоград-Волинський, а у Вінницькій — Кам'янець-Подільський, Проскурівський, Могилів-Подільський і Шепетівський округи²². 29 квітня 1936 р. з складу Київської області було виділено Житомирський округ²³. У кожний з них входило від 6 до 10 районів. Округи тут існували і в 1923—1930 рр.

У зв'язку з тим, що поділ на округи в УРСР у цей час не мав загального поширення, основними ланками в системі адміністративно-територіального устрою республіки вважалися область, район, село (або місто). При плануванні або підбитті підсумків діяльності різних галузей господарства, культури звичайно враховувався обласний, іноді районний поділ, а окружний обминався.

Житомирський, Новоград-Волинський, Коростенський, Проскурівський, Шепетівський, Кам'янець-Подільський і Могилів-Подільський округи 22 вересня 1937 р. були ліквідовані в зв'язку з поділом Київської області на Київську та Житомирську, а Вінницької — на Вінницьку та Кам'янець-Подільську²⁴. Старобільський округ було скасовано 3 червня 1938 р. при поділі Донецької області²⁵.

В Криму в 1921—1923 рр. теж існували округи²⁶. У жовтні 1921 р. 7 кримських повітів (Джанкойський, Сімферопольський, Ялтинський, Севастопольський, Керчинський, Феодосійський, Євпаторійський) були перейменовані в округи. Вони включали райони, створені замість волостей ще в січні 1921 р. У жовтні 1923 р. поділ на округи було тут ліквідовано і замість них затверджено 15 районів. Слід зауважити, що округи Криму мали в 2,5 раза менші розміри, ніж ті, що існували в УРСР у 1923—1930 рр.

У 1946—1953 рр. на округи поділялася також Закарпатська область²⁷. 9 листопада 1953 р. вони були перейменовані на райони²⁸. Округи Закарпатської області порівняно з округами УРСР 20—30-х рр. за своєю площею були в кілька разів меншими.

Зараз у нашій країні існують національні, військові, виборчі округи, які мають спеціальне призначення.

А. А. НЕДУХ

²¹ ЗЗ УРСР, 1933, № 51, ст. 662.

²² ЗЗ УРСР, 1935, № 13, ст. 58.

²³ ЗЗ СРСР, 1936, № 26, ст. 241.

²⁴ ЗЗ СРСР, 1937, № 63, ст. 275.

²⁵ Газ. «Колгоспник Донеччини», 5 червня 1938 р.

²⁶ В. Широков. Підготовка довідника адміністративно-територіального поділу Криму, Науково-інформаційний бюлетень, 1962, № 1, стор. 26.

²⁷ Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ, К., 1947, стор. 678.

²⁸ Відомості Верховної Ради УРСР, 1953, № 3.

ПРОФСПІЛКОВІ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНИ В БОРОТЬБІ ЗА ВСТАНОВЛЕННЯ 8-ГОДИННОГО РОБОЧОГО ДНЯ В ПЕРІОД ДВОВЛАДДЯ

В період підготовки Великої Жовтневої соціалістичної революції більшовицькі організації спирались на силу організованого робітничого класу і приділяли велику увагу робітничим організаціям. Більшовики, маючи своїм головним завданням завоювання політичної влади, ліквідацію капіталістичного і поміщицького гніту, разом з тим послідовно і наполегливо боролися за повсякденні інтереси трудящих, за поліпшення умов їх життя. Ось чому встановлення 8-годинного робочого дня, здавалося б суто економічне питання, більшовики розглядали як важливе політичне завдання. Вимога 8-годинного робочого дня була програмним гаслом РСДРП(б) під час революції 1905 р., входила в число основних революційних вимог пролетаріату в тяжкі роки реакції і в період нового революційного піднесення.

Після перемоги Лютневої буржуазно-демократичної революції, коли РСДРП(б) розгорнула боротьбу за маси, особливо велику увагу було приділено відновленню старих та створенню нових профспілок в усіх галузях промисловості. Члени РСДРП(б) успішно працювали в профспілках таких великих промислових центрів, як Харків, Київ, Катеринослав, у містах Донбасу. В ряді профспілок керівництво було в руках більшовиків. На міській конференції Київської організації РСДРП(б) 1 травня представники різних фракцій констатували, що більшовики мають великий вплив у спілках металістів, кравців, де все правління було більшовицьким, а також у спілці шевців, де половина всіх членів належала до більшовицької партії¹.

Одночасно з виникненням масових профспілок у березні — квітні 1917 р. на багатьох підприємствах країни виникають нові бойові організації робітничого класу — фабрично-заводські комітети, які обиралися на кожному підприємстві всіма робітниками незалежно від їх партійної приналежності.

Об'єднані в профспілки та фабзавкоми робітники України під керівництвом більшовиків розгорнули активну боротьбу за встановлення 8-годинного робочого дня, за збільшення заробітної плати, за поліпшення своїх матеріально-побутових умов тощо.

Велику увагу 8-годинному робочому дню приділяв Володимир Ілліч Ленін. Він писав: «...досвід показав неможливість свободи без самовідданої боротьби пролетаріату, а така боротьба нерозривно зв'язана з поліпшенням умов життя робітників. Зразок цих поліпшень, прапор їх і є 8-мигодинний робочий день»².

У боротьбі за 8-годинний робочий день більшовикам України довелося виступати не тільки проти буржуазії, але й проти меншовиків та есерів, представників українських націоналістичних партій.

Меншовики намагалися довести передчасність і «небезпечність» введення 8-годинного робочого дня для справи захисту завоювань революції. «Не можна, — заявляла Київська конференція соціал-демократичної партії меншовиків, — висувати вимоги, які не відповідають розвитку продуктивних сил у країні. Переоцінка пролетаріатом власних сил призвела б до анархії у виробництві і в робітничому русі»³.

Меншовики більш за все боялися зіпсувати свої відносини з буржуазією, вважаючи, що «завдання повинно полягати в тому, щоб здійснити на буржуазію організований тиск і до законодавчого закріплення 8-годинного робочого дня встановити його шляхом угоди з підприємцями». Таку ж позицію займала і українська соціал-демократична робітничача партія⁴.

Щодо Тимчасового уряду, то він так і не спромігся до законодавчого введення 8-годинного робочого дня. Це відкривало буржуазії широкі можливості для протидії робітничим організаціям. Але в рух за 8-годинний робочий день втягувались дедалі нові верстви робітничого класу, підняті революцією до активного політичного життя.

Багато уваги цьому приділяла більшовицька преса. Газета київських більшовиків «Голос соціал-демократа» писала: «8-годинний робочий день має велике політичне значення, він показує на ту силу та розмах революційної боротьби, яка зараз об'єднує робітничий клас. Він збільшує сили революції, втягує сотні тисяч нових бійців для захисту свободи, для закріплення досягнутих наслідків»⁵.

6 березня 1917 р. Харківський комітет більшовиків закликав робітників та їх масові організації революційним шляхом вводити 8-годинний робочий день. З цим же закликом виступили Київський, Катеринославський та інші комітети РСДРП(б)⁶.

Перемога петроградських робітників, які вирвали 11 квітня у буржуазії згоду на 8-годинний робочий день, мала величезне значення для всієї Росії. Протягом березня — квітня боротьба за 8-годинний робочий день набула всеросійського масштабу. Проте на Україні цей рух натрапив на великі труднощі передусім через те, що переважна більшість Рад робітничих депутатів перебувала під впливом меншовиків та есерів.

Але класова боротьба набирала дедалі гострішого характеру. Робітники дедалі наполегливіше вимагали від Рад депутатів прийняття постанови про введення 8-годинного робочого дня. Попереду йшли металісти, керівані більшовиками. Так, 11 березня 1917 р. Рада цехових представників харківського заводу «Герлях и Пульст» ухвалила резолюцію, де було зазначено: «Першою вимогою робітничого класу Росії є вимога негайного введення 8-годинного робочого дня; без здійснення

¹ Газ. «Голос соціал-демократа», 25 травня 1917 р.

² В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 284.

³ Вестник Екатеринославского общества заводчиков и фабрикантов, № 7, квітень 1917 р.

⁴ Газ. «Киевская мысль», 23 березня 1917 р.; «Робітничача газета», 7 квітня 1917 р.

⁵ Газ. «Голос соціал-демократа», 24 березня 1917 р.

⁶ Подготовка Великой Октябрьской социалистической революции на Украине. Сборник документов, К., 1955, стор. 203; Борьба за власть Советов на Киевщине. Сборник документов и материалов, К., 1957, стор. 11—15; Октябрь в Екатеринославе. Сборник документов и материалов, Днепрпетровск, 1957, стор. 42.

цієї вимоги російська революція не буде використана в інтересах робітників, а слугуватиме виключно для досягнення політичних цілей капіталістичних груп»⁷.

17 березня учасники засідання Ради уповноважених заводу «ВЕК» запропонували Харківській Раді робітничих депутатів негайно скликати загальну конференцію уповноважених (старост) усіх заводів міста для впровадження 8-годинного робочого дня. 21 березня 6-тисячний мітинг робітників Харківського паровозобудівного заводу ухвалив ввести на заводі з 22 березня 8-годинний робочий день⁸.

Від металістів і машинобудівників не відставали друкарі. 22 березня в Харкові відбулися збори уповноважених від членів їх спілки, які ухвалили, починаючи з 23 березня в усіх друкарнях працювати 8 годин⁹.

Під тиском профспілок та фабзавкомів металістів і друкарів 20 березня Харківська рада ухвалила постанову, згідно з якою 8-годинний робочий день вводився на всіх заводах Харкова з 22 березня¹⁰.

Але після цього фабриканти й заводчики не склали зброї. Тому фабзавкомам та профспілкам довелося виявити виняткову наполегливість, щоб рішення Ради було впроваджено в життя.

Особливо гостро стояло питання про скорочення робочого дня в Катеринославі. Виконуючи вимогу робітничих організацій, Виконавчий комітет міського громадського комітету Катеринослава 13 березня 1917 р. створив комісію з представників Ради робітничих депутатів і власників підприємств, метою якої було розробити причини ведення 8-годинного робочого дня¹¹. Проте погодившись на участь у такій комісії, власники підприємств усіма силами намагалися зірвати її роботу.

Але фабзавкоми і профспілки на місцях вводили 8-годинний робочий день. Так зробив зокрема фабзавком заводу Гантке 16 березня¹². 21 березня 1917 р. збори представників заводів, фабрик і Ради робітничих депутатів ухвалили ввести з 26 березня в Катеринославі 8-годинний робочий день¹³.

Та впроваджувати цю постанову в життя доводилось у наполегливій боротьбі на кожному підприємстві. З 1 квітня було введено 8-годинний робочий день на заводах Луганська¹⁴.

Газета «Социал-демократ» сповіщала 3 квітня 1917 р., що до вимоги 8-годинного робочого дня приєдналися завод Гартмана, залізничні майстерні, завод Минакова, земські снарядні майстерні, завод Уніон, Луганська мануфактура, всі друкарні, емальовий завод, заводи «Напильник», «Марс», «Югосталь», «Фенікс», Донецький металургійний та ін.¹⁵.

11 квітня 1917 р. рішення про введення 8-годинного робочого дня ухвалила конференція заводських комітетів металургійних заводів Півдня Росії та членів Ради робітничих і солдатських депутатів у Катеринославі¹⁶.

В Донбасі боротьба за скорочений робочий день затяглася. Цьому сприяли угодовські рішення Бахмутської конференції робітничих депутатів (15—17 березня 1917 р.), суть яких полягала в тому, що треба було чекати узаконення 8-годинного робочого дня від буржуазного Тимчасового уряду.

8 квітня 1917 р. конференція Рад робітничих депутатів Донецького та Криворізького басейнів заклала робітників «продовжувати тимчасово, до пристосування шахт та заводів до 8-годинного робочого дня, працювати протягом того часу, що і раніше, але з тим, щоб оплата за працю понад 8-ми годин була вища звичайної в півтора рази»¹⁷.

Незважаючи на опір підприємців з союзу гірничопромисловців Півдня Росії, гірники явочним порядком ввели скорочений робочий день на ряді шахт Макіївки, Краматорська, Костянтинівки на Ясинівських та Парамонівських рудниках¹⁸.

⁷ Газ. «Пролетарий», 18 березня 1917 р.

⁸ Газ. «Пролетарий», 28 березня 1917 р.

⁹ Газ. «Социал-демократ», 24 березня 1917 р.

¹⁰ Бюллетени Екатеринбургского временного исполнительного комитета общественных рабочих и солдатских организаций, № 18, 23 березня 1917 р.; Харьков в Великой Октябрьской социалистической революции. Сборник документов и материалов, 1947, стор. 39.

¹¹ Вестник Екатеринбургского общества заводчиков и фабрикантов, № 1, квітень 1917 р.

¹² Бюллетени Екатеринбургского временного исполнительного комитета общественных рабочих и солдатских организаций. 23 березня 1917 р.

¹³ Вестник Екатеринбургского общества заводчиков и фабрикантов, апрель 1917 г.

¹⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2699, оп. 2, спр. 18, арк. 7.

¹⁵ Газ. «Социал-демократ», 3 квітня 1917 р.

¹⁶ ХОДА, ф. 616,, спр. 154, арк. 40.

¹⁷ Газ. «Социал-демократ», 8 [21] квітня 1917 р.

¹⁸ Н. П. Первак. Революційна боротьба робітників України в період підготовки Великої Жовтневої соціалістичної революції, див. Робітничий рух на Україні в період імперіалізму. Збірник статей, К., 1961, стор. 249.

У Києві 18 березня багатолюдне засідання Ради робітничих депутатів підняло питання про перехід усіх промислових підприємств міста на 8-годинний робочий день. Більшовицька резолюція вимагала негайного введення 8-годинного робочого дня. Але пройшла резолюція угодовців, яка констатувала, що «за умов військового часу й несталого революційного порядку необхідні певна обережність і витримка»¹⁹.

З приводу цієї резолюції «Голос социал-демократа» писав: «Рада робітничих депутатів — це орган революційної боротьби й могутності робітничого класу. Ось чому звернення до буржуазії домовитися про те, чи можна впровадити 8-годинний робочий день — це не його мова. Боязкість не налякати буржуазію — не його тактика. Справа була б безнадійною, якби ми розраховували на введення 8-годинного робочого дня шляхом переконання буржуазії про необхідність проведення такого»²⁰.

Профспілки, фабзавкоми підтримували більшовиків щодо негайного введення 8-годинного робочого дня. Збори уповноважених робітників друкарень, що відбулися 22 березня ухвалили «ввести 8-годинний робочий день негайно... Дану резолюцію через делегатів зборів довести до відома Рад робітничих депутатів і заявити, що коли вагатимуться з введенням 8-годинного робочого дня, то друкарі власними силами самі впровадять його в життя»²¹.

На мітингу робітників київського заводу «Арсенал» у відповідь на рішучу вимогу робітників негайно ввести 8-годинний робочий день, директор заявив, що це питання не буде розв'язане. Меншовики також виступили проти, мотивуючи це «умовами воєнного часу». Але більшовики, за якими пішла основна маса трудівників підприємства, змусили завком видати постанову про введення 8-годинного робочого дня з 27 березня. Це була велика перемога робітників²².

Після того, як до Київської Ради робітничих депутатів почали надходити заяви від заводських комітетів і зборів робітників про введення 8-годинного робочого дня, вона вирішила підтримати вимоги трудящих. 20 березня 1917 р. рішення про перехід на 8-годинний робочий день ухвалила Одеська Рада робітничих і солдатських депутатів²³.

Сторінки реакційних газет рясніли статтями про надмірні вимоги робітників. Їм підспівувала меншовицько-есерівська преса. Намагаючись зрівнати фактичне здійснення 8-годинного робочого дня, продажні буржуазні писакки, прикриваючись патріотичними фразами, повели підступну кампанію проти вимог робітників.

«Наймити капіталу, — писала з цього приводу більшовицька «Правда», — нацьковують солдатів на робітників і не на окремих робітників, а на весь робітничий клас, усно та друковано поширюється наклеп, що робітники не бажають працювати, що вони не знають міри в своїх вимогах, що 8-годинний робочий день підриває виробництво»²⁴.

Скориставшись з послуг реакційної преси, буржуазія вирішила нацькувати на робітників армію. Агенти буржуазії поширювали чутки ніби робітники відмовляються працювати і позбавляють солдатів зброї. Метою цього було викликати серед солдатів ненависть до робітників, розпалити ворожнечу між робітниками та селянами. Більшовицькі та профспілкові організації повели рішучу боротьбу проти цієї брехні. На фронт вирушили делегації робітників заводів і фабрик, які розповідали солдатам правду. Фабзавкоми, профспілки запрошували на фабрики та заводи солдатів, щоб вони переконувалися в брехливості контрреволюційних вигадок. По заводах і фабриках фабзавкоми організовували мітинги, на яких висловлювали рішучий протест з приводу наклепницької кампанії. Так, робітники Харківського заводу ВЕК заявили: «Ми, робітники ВЕК, зібравшись на мітинг 30 березня в кількості 4000 чоловік, палко протестуємо проти нацьковування буржуазної преси, яка сіє ворожнечу між робітниками і солдатами. Ми протестуємо проти зазіхань на 8-годинний робочий день»²⁵. Заводський комітет заводу Шиманського заявив, що власники підприємства самі навмисне скорочували й гальмували виробництво з метою звинуватити потім у цьому робітників і дискредитувати 8-годинний робочий день²⁶.

Боротьба робітників проти намагань буржуазії дискредитувати ідею 8-годинного робочого дня розгорнулася по всій Україні.

8 квітня 1917 р. з заявою протесту проти наклепницької кампанії щодо робітників виступив заводський комітет Київського заводу Гретера²⁷. Протестували і шахтарі Донбасу, зокрема робітники Максимівського кам'яновугільного рудника²⁸.

¹⁹ Газ. «Известия Киевского Совета рабочих депутатов», 22 березня 1917 р.

²⁰ Газ. «Голос социал-демократа», 24 березня 1917 р.

²¹ Там же, 25 березня 1917 р.

²² Арсенал імені В. І. Леніна, К., 1964, стор. 57.

²³ Газ. «Южный край», 22 березня 1917 р.

²⁴ Газ. «Правда», 1 квітня 1917 р.

²⁵ Газ. «Известия Харьковского Совета рабочих и солдатских депутатов», 31 березня 1917 р.

²⁶ Газ. «Пролетарий», 12 квітня 1917 р.

²⁷ Газ. «Знамя труда», 8 квітня 1917 р.

²⁸ Газ. «Земля и воля», 15 квітня 1917 р.

Буржуазія не припиняла боротьби проти введення 8-годинного робочого дня, не зупиняючись навіть перед прихованим локаутом, суть якого полягала у відмовленні від ремонту підприємств, заводів, заміни зношених частин, поповнення запасів сировини та вугілля. Іноді власники скорочували виробництво й звільняли робітників під приводом нестачі вугілля, відсутності замовлень.

З цих причин припинили роботу Деміївська цукеркова фабрика, Дніпрівський скляний завод, Київський південноросійський скляний завод²⁹.

На Південно-російській конференції, яка відбулася наприкінці травня, власники заводів намагалися довести, ніби впровадження 8-годинного робочого дня й вища оплата понаднормових робіт підривають південну гірничозаводську промисловість. Проте делегація робітників на конференції довела безпідставність аргументів, висунутих капіталістами³⁰.

Внаслідок мужньої боротьби робітників, організованих у профспілки та фабзавкомки, очолювані більшовиками, 8-годинний робочий день у період двовладдя було введено на великих промислових підприємствах Харкова, Луганська, Києва, Катеринослава та інших міст. Металісти, друкарі, шевці, кравці, у професійних спілках та фабзавкомках яких переважав вплив більшовиків, долаючи опір буржуазії, добивалися встановлення 8-годинного робочого дня. Робітники підприємств харчової, тютюнової, окремих галузей легкої промисловості, на профспілки яких в цей період впливали угодовці, так і не перейшли на 8-годинний робочий день. Як зазначалося на VI з'їзді РСДРП(б), навіть у Донбасі встановлення 8-годинного робочого дня було дуже загальмоване опором з боку власників підприємств та відсутністю належного впливу більшовиків у цілому ряді районів³¹.

У період двовладдя 8-годинний робочий день було встановлено лише на шахтах окремих районів Донецького басейну.

Хоч робітники не скрізь добилися перемоги, боротьба за 8-годинний робочий день мала дуже велике значення, оскільки була спрямована на послаблення капіталістичної експлуатації, поліпшення матеріального становища робітників, скорочення армії безробітних та обмеження максимальних прибутків російських та іноземних капіталістів. Ця боротьба підносила авторитет пролетарських організацій. Робітники відчували силу організованого руху.

У процесі боротьби за 8-годинний робочий день широкі маси трудящих на своєму власному досвіді переконувалися в правильності політики партії більшовиків, в угодовстві меншовиків, есерів, націоналістів. Робітничий клас переконувався в контрреволюційній суті Тимчасового буржуазного уряду. Рух за 8-годинний робочий день підводив трудящих до думки про необхідність боротьби за владу Рад.

А. Д. ЗАБАРА

²⁹ ЦДІА УРСР, ф. 574, оп. 1, спр. 1966, арк. 44.

³⁰ Газ. «Известия Харьковского Совета рабочих и солдатских депутатов», 27 травня 1917 р.

³¹ Шестой съезд РСДРП (большевиков). Протоколы, М., 1958, стор. 93.

ЗАГАДКА СВЯТОСЛАВА ВСЕВОЛОДОВИЧА КИЇВСЬКОГО

Поетична пам'ятка минулого — «Слово о полку Ігоревім» — перебуває у центрі уваги дослідників з моменту її публікації. «Слово» містить багато неясного для сучасних літературознавців, істориків і лінгвістів. Одним з таких неясних місць пам'ятки є образ київського князя Святослава Всеволодовича.

Святослава зображено у «Слові» сильним і грізним, він поклав край усобицям на Русі і завдав страшної поразки половцям («наступи на землю Половецкую»); вихідці з різних європейських народів оспівують доблесті Святослава, який виголошує «золоте слово» і засуджує Ігоря за те, що останній відмовився від спільних з іншими князями дій і сепаратно пішов на половців.

Але характеристика Святослава у «Слові» відрізняється від тієї, що дана йому літописами другої половини XII ст. Відомий радянський знавець цього твору Д. С. Лихачов пише, що «Святослав — один з найслабших князів, які коли-небудь княжили у Києві», висока оцінка його автором «Слова» мала на меті «...підкреслити величність київського стола і приписати київському князеві ідеальні якості глави всіх руських князів»¹.

¹ Д. С. Лихачев. Комментарий исторический и географический, кн.: Слово о полку Игореве. Под ред. В. П. Адриановой-Перетц, М.—Л., 1960, стор. 422—423.

Виходить, що ми маємо справу з ідеальним образом, поетичною характеристикою Святослава Всеволодовича, і це можна було б вважати цілком природним для художнього твору. Але рід у тому, що «Слово о полку Ігоревім», відповідно до пануючої у нашій науці концепції, написане сучасником відбитих у ньому історичних фактів. Більше того, за твердженням абсолютної більшості дослідників, інтерпретація цих фактів у «Слові» свідчить про точне знання і повне розуміння автором пам'ятки історії свого часу².

Ми не виклали поглядів інших радянських дослідників (прихильників датування «Слова» 1187 роком), які в основному не відрізняються від думки Д. С. Лихачова. Всі вони сходяться на тому, що цю літературну пам'ятку слід розглядати в історичному аспекті як опоетизоване, але глибоко вірне відбиття руської дійсності другої половини XII ст.

Якщо Святослав Всеволодович у «Слові» є ідеальним образом тільки тому, що він київський князь, тоді дивним здається заклик автора твору до суздальського князя Всеволода Юрійовича — «прилетети издалеча, отня злата стола поблюсти». Хіба той, хто ідеалізував Святослава, може думати про заміну його іншим князем? Таку можливість виключав би сам факт ідеалізації.

Штучним нам здається поширене пояснення цієї суперечності в тексті поеми: «Для автора «Слова» дорогі усі домагання руських князів на Київ» (1). Що ж стосується Всеволода, то авторові здавалась більш небезпечною політика відчуження цього князя від південноруських справ, ніж його втручання у боротьбу за київський стіл³.

Ми думаємо, що заклик до Всеволода, прохання сісти на київський стіл пояснюється досить просто: в уяві автора пам'ятки останній був просто сильнішим від Святослава, Всеволод здатний «Волгу веслы раскропити, а Дон шеломы выльяти». Автор «Слова» патетично звертається до нього: «Аще бы ты был (у Києві.— М. К.), то была бы чага по ногате, а кощей по резане, тобто рабині і раби коштували б дрібні гроші». Названа в «Слові» ціна рабів була б у 200—300 разів менша від існуючої. А це означає, що автор пам'ятки сподівався від Всеволода такої грандіозної перемоги над половцями, на яку Святослав, при всій його могутності, очевидно, був неспроможний. Тому, нам здається, не можна говорити про ідеалізацію останнього, автор «Слова» насправді думав, що Святослав, незважаючи на його можливості і авторитет, поступається у воєнному відношенні перед Всеволодом Суздальським.

Якщо погодитись з думкою, ніби постать Святослава в поемі ідеалізована, а він є одним з основних героїв твору, який вважають реалістичним, тоді цей князь повинен був завдати рішучої поразки половцям, приборкувати чвари руських князів, додержуватись політики об'єднання Русі проти зовнішніх ворогів. Святослав мав бути послідовним борцем з кочовиками, адже «Слово» кличе до єднання і спільної боротьби проти найстрашніших ворогів Русі того часу — половців. Автор пам'ятки, якщо він уявляв історичну ситуацію в цей період, не міг не знати, хто з князів дійсно боровся проти половців, а хто приятелював з ними.

Існувала вагома причина, яка мала б стримати автора «Слова» від звеличення саме Святослава Всеволодовича: адже останній був Ольговичем, онуком горезвісного Олега Святославича (влучно названого в поемі «Гориславичем»), першого з тих, хто закликав половців на Русь для зведення рахунків з руськими князями. Ольговичі, що здавна княжили у Чернігівській землі, були надзвичайно непопулярними у давньоруському суспільстві, бо постійно закликали на Русь степових кочівників. Широко відома літописна тенденція засуджувати за єднання з половцями предків Святослава: його діда Олега і батька Всеволода. Нагадаємо про це, навівши кілька літописних свідчень.

Під 1094 р. літописець з обуренням пише: «Половце же начаша воевати около Чернигова, Олгове не възбраняюще, бе бо сам повелел им воевати. Се уже третье наведе Олег поганья на Рускую землю, его же греха да бы и Бог простил, понеже много хрестьян изгублено бысть, а другое полонено бысть и расточено по землям»⁴. Неприязно ставиться літопис і до Всеволода Ольговича, підкреслюючи його боягузливість, жорстокість і дружбу з половцями. Наприклад, під 1135 р.⁵ Київський літопис розповідає, що коли Ярополк Володимирович Київський пішов на Всеволода, останній «же не изиде противу биться, и еще бо бяху Половци не пришли к нему».

² Д. С. Лихачев. Исторический и политический кругозор автора «Слова о полку Игореве», кн.: Слово о полку Игореве. Сборник исследований и статей, М.—Л., 1950, стор. 29.

³ Там же, стор. 40—41.

* Відомо, що результати перемоги руських князів над кочовиками часто оцінювались залежно від дешевості полонених.

⁴ Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ), 2-е изд., т. 2, Ипатьевская летопись, Спб., 1908 (далі — Ипат.), ствп. 217.

⁵ Тут і нижче дати літописів уточнені у відповідності з дослідженням: Н. Г. Березжков. Хронология русского летописания, М., 1963.

Тільки-но половці прибули до Всеволода, той «поидоша воююще села и городы Переяславской власти и люди секуще» (Ипат., ствп. 295—296. Підкреслено нами.— М. К.). Сказано про цей епізод і в Суздальському літописі⁶.

Характерна традиція давньоруського письменства щодо осуду Ольговичів за їх зраду загальноруських інтересів і заклик ворогів на Русь добре помітна у «Слові»: «Олег мечем крамолу коваше и стрелы по земле сеяше» або «Тогда при Олзе Гориславичи сеяшеться и растяшеть усобицами... Тогда по Руской земли ретко ратаеве кикахуть, но часто врани граяхуть, трупиа себе деляче»⁷. Правда, автор прямо не називає причини осуду Олега, але ясно, що справа у систематичному використанні останнім половців проти співвітчизників. Коли б не це, то можна назвати й інших сучасних йому князів, які «ковали крамолу» на Русі, але обходились силами руських воїнів. Траплялось, що угоди з половцями укладали й інші князі, проте для Олега і його нащадків такі угоди були системою, головним і часто єдиним козирем у політичній грі на Русі.

Чому ж, засуджуючи Олега — главу династії — «Слово» звеличує його онука, Святослава Всеволодовича, зображує його як охоронця єдності Руської землі і видатного борця проти половців? Може, справді Святослав, хоч і не був сильним і грізним, все ж таки послідовно, у міру своїх, хай і невеликих можливостей воював з кочовиками і вперто відстоював єдність Русі? Для того, щоб відповісти на поставлені питання, слід звернутись до зображення київського князя у сучасних йому літописах за 1141—1194 рр., під якими містяться дані про Святослава. Звертатимемо більшу увагу на самі факти, ніж на їх інтерпретацію — упередженість літописців щодо Ольговичів могла датися взнаки.

Вперше на сторінках літописів ми зустрічаємось із Святославом під 1141 р.: його батько, Всеволод Ольгович, зробив спробу посадити сина у Новгороді. Проте новгородці не бажали собі князя з Ольговичів (ясно, що зв'язки Всеволода з половцями і в Новгороді не були секретом) і сказали Всеволоду: «Не хотим сына твоего ни брата, ни племени вашего» (Сузд., ствп. 308) і взяли собі князем Ростислава Юрійовича з Володимиро-Суздальського князівства. Тоді Всеволод, який після смерті Ярополка Володимировича став київським князем, дав синові Туров, обійшовши при цьому своїх братів і порушивши суворі правила феодальної ієрархії («волости бо даеть сынови, а братьи не надели ничим же» — Ипат., ствп. 310). Далі Святослав Всеволодович послідовно князює у Божському, Новгороді-Сіверському, Чернігові, а з 1180 р. і до смерті (1194 р.) він займає київський стіл.

Тема цієї розвідки позбавляє нас можливості детально зупинитись на подіях надзвичайно напруженої політичної історії Русі середини і другої половини XII ст. Бажаючих ознайомитись з цим періодом у цілому ми відсилаємо до літератури, у якій докладно висвітлено відповідні факти⁸. Головними ж для теми нашої статті є події неспокоїної біографії Святослава, а також характеристика його в авторитетних і, по суті, єдиних вітчизняних джерелах вивчення епохи — Київському та Суздальському літописах.

Вже на початку своєї самостійної діяльності Святослав Всеволодович виступає як спритний політик. У 1148 р. він і його дядько Святослав Ольгович відступаються від київського князя Ізяслава Мстиславича, хоч клялися підтримати його у тяжку хвилину (Ипат., ствп. 367). Коли після смерті Всеволода Ольговича у Києві сідає Ізяслав Мстиславич, Святослав Всеволодович вміло грає на суперечках між ним і могутнім суздальським князем Юрієм Володимировичем Долгоруким. Навіть коли Ізяслав і Юрій вирішили у 1151 р. укласти мир, їх намірові перешкодили Святослав Всеволодович і його дядько, за що їх суворо засуджують літописці: «Олговичем же и Половцем не дадущим миритися, зане скоры бяху на кровопролитъе» (Ипат., ствп., 435; Сузд., ствп. 333).

Багато разів переходять Святослав Всеволодович та Святослав Ольгович від Ізяслава до Юрія і навпаки (див. Ипат., ствп. 358—444). А якщо політичний барометр Ольговичів показував «мінливо», племінник підтримував одного противника, Ізяслава київського, а дядько — іншого, Юрія суздальського (Ипат., ствп. 456—458).

У 1158 р. новий київський князь Ізяслав Давидович почав війну проти Ярослава Володимировича Галицького. У рішучий момент Святослав Всеволодович зрадив свого сюзерена: відмовився підтримати Ізяслава, якому присягає і від якого одержав Новгород-Сіверський. Ізяслава було розбито, у Києві сідає Ростислав Мсти-

⁶ ПСРЛ, т. 1, Лаврентьевская летопись, вып. 2: Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку, 2-е изд., Л., 1927 (далі — Сузд.), ствп. 303.

⁷ Наведені слова не викликають сумнівів щодо неприхильного ставлення автора «Слова» до Олега «Гориславича». Тому нам здається дивним твердження А. В. Соловйова: «Саме Олег Святославич... особливо дорогої серцю співця «Слова». Хоч про нього і сказано з докором, що він «мечом крамолу коваше», все ж співець захоплюється його відвагою» (А. В. Соловьёв. Политический кругозор автора «Слова о полку Игореве», журн. «Исторические записки», т. 25, 1948, стор. 75).

⁸ Див., наприклад, М. Грушевський. Історія України-Руси, т. II, XI—XIII вік, 2-е вид., Львів, 1905.

славич, з яким у Святослава і його дядька відразу встановились відносини «великої любови» (Ипат., ствп. 504). Та скоро Ізяслав Давидович посилюється, і Святослав Всеволодович, не забувши покликати старих друзів — половців, перекидається до нього (Ипат., ствп. 514—516). Ізяслав ненадовго заволодіває Києвом. Він гине у боротьбі з Ростиславом, і обидва Ольговичі знову «цілують хреста» останньому (Ипат., ствп. 517—520). Майже завжди Ольговичі спираються на половців, що надає їх політичним інтригам зловісного відтінку.

Такий перший етап політичної діяльності Святослава Всеволодовича. Він міг тоді ще бути під впливом родичів, зокрема свого дядька, досвідченого політика Святослава Ольговича, що звик воявати на Русі половецькими руками. Чи не можна вважати усі спрямовані до розколу Русі і непатріотичні вчинки Святослава Всеволодовича, так би мовити, «гріхами молодості?». Щоб з'ясувати це питання, підемо сторінками джерел далі.

У 1164 р. помирає Святослав Ольгович. Віднині Святослав Всеволодович стає главою династії Ольговичів, репрезентує її. Відразу ж, знегаживши права старшого сина померлого, Олега, свого двоюрідного брата, Святослав захоплює Чернігів. Олегові він дає Новгород-Сіверський, пообіцявши при тому наділати інших синів Святослава Ольговича, майбутнього героя «Слова» Ігоря і Всеволода (Ипат., ствп. 522—524). Та Святослав не поспішає виконати обіцянку, і Олег, ображений за братів, у 1166 р. вирішує «оружно» примусити Святослава додержати слова. Недовго думаючи, Святослав посилає проти Олега половців із своїм братом Ярославом. Правда, руські князі швидко помирилися, але літописець показує, як заохотив цей епізод до нових ворожих дій кочовиків: «Уведавши Половци, оже князи не в любви живуть, шедше в пороги, начаша пакостити Гречником» (Ипат., ствп. 526). Де вже було думати Святославу про єдність Русі та захист її кордонів — він сам був однією з головних причин, що перешкождала консолідації руських сил у другій половині XII ст.

У 1174 р. Святослав вирішив скористатись з ослаблення Києва, незадовго перед тим пограбованого і розореного військами Андрія Юрійовича Боголюбського, урвати й собі частку. Він легко витіснив з Києва слабосилого Ярослава Ізяславича і страшенно обібрав місто: «Стоить Киев без князя, пограблен Олговичи». З контексту літописної розповіді видно, що це було зроблено Святославом (Ипат., ствп. 579). Незабаром після цього він безжалісно розорює князівство свого двоюрідного брата: «пойде на Олга и пожже волость его и много зла створивъше» (Ипат., ствп. 579). Це місце є і в Суздальському літописі (ствп. 367), тому його не можна віднести на рахунок ворожого Святославу одного з авторів чи редакторів Київського ізвода.

У 1176 р. половці приходять на Русь і розбивають Ростиславичів, а Святослав з ріднею не тільки не підтримав останніх, але навіть відверто зрадив їх лихові. Літописець гнівно пише: «Всеволодичъ Святослав обрадовашася, аки не ведуще Божия казни» (Ипат., ствп. 603).

У 1180 р. Святослав, за домовленістю з Рюриком Ростиславичем, сів на київський стіл. Проте фактично найсильнішим південноруським князем залишився Рюрик: «урядився с нимъ (Рюрик із Святославом.— М. К.) съступи ся ему старшинства и Киева, а собе взя всю Рускую землю» (Ипат., ствп. 624). Подібний дуумвірат свідчив про невпевність і двозначність становища Святослава на Русі.

З часу появи цього князя на київському столі з Київського літопису зникають слова прямого його осуду. Літописець працював при князівському дворі і виконував замовлення свого господаря. Тим важливіше відзначити, що крізь рясне мереживо офіціальних похвал Святославу і традиційних літописних формул опису його дій 1180—1194 рр. все ж таки вимальовується постать бездарного полководця і, найголовніше, приятеля половців.

Вже на зорі своєї діяльності, у 1147 р., Святослав вирішив скористатись боротьбою між «сильними світу сього», київським і суздальським князями, і захопити невелике місто Вир. У цьому факті не було нічого особливого, якби не одна деталь. Коли городяни відмовились прийняти Святослава, той пригрозив їм: «Оже ны ся не предасте, дамы вы Половцем на полон» (Ипат., ствп. 356). В тому ж році Ольговичі, і між ними Святослав, спираються на половців у боротьбі проти свого сюзерена, київського князя.

Як бачимо, з самого початку своєї кар'єри Святослав залучав половців до ворожих дій проти своїх одноплемеників. Недарма у 1150 р. Юрій Володимирович Долгорукий саме його посилає улашувати руські справи з половцями (Ипат., ствп. 404; Сузд., ствп. 328—329) — були, певно, взяті до уваги приятельські відносини Святослава з цими кочовиками.

У 1151 р. Святослав Всеволодович і Святослав Ольгович разом з половецькою ордою йдуть на поміч Юрію Володимировичу проти Ізяслава Мстиславича (Ипат., ствп. 421, 424; Сузд., ствп. 331). У ході кампанії Святослав Всеволодович з половцями оволодіває Зарубинецьким бродом на Дніпрі (Ипат., ствп. 425—426; Сузд., ствп. 332). Недарма під тим же роком Київський і Суздальський літописи ставлять

на одну дошку Ольговичів і половців як великих прихильників пролиття руської крові (Ипат., ствп. 435; Сузд., ствп. 333). У дальших воєнних діях разом виступають «Святослав (Ольгович.— М. К.) і Половци диции и Всеволодич Святослав» (Ипат., ствп. 436). Після закінчення цієї кампанії «Олговичи идоша в своя си, а Половци такоже в Половце» (Сузд., ствп. 334).

У 1160 р. Святослав Всеволодович приходить разом з своїми союзниками-кочовиками на допомогу Ізяславові Давидовичу в боротьбі за Київ. Перший набіг закінчився невдало, другий привів до успіху. Половці першими вдерлись до Києва і, певно, добре пограбували місто (Ипат., ствп. 514—516). У 1176 р. Святослав закликає їх виступити проти Ростиславичів (Ипат., ствп. 605). Взимку 1180/1181 р. він спільно із старими друзями — половцями здійснює безуспішний похід на Всеволода Юрійовича Суздальського (того самого, якого автор «Слова» кличе відібрати київський стіл у Святослава.— Ипат., ствп. 618—619; Сузд., ствп. 388). У 1181 р. Святослав намагається відняти Київ у Рюрика Ростиславича. Двоюрідний брат Святослава, Ігор Святославич (герой «Слова») був приставлений ним до половців: «има с собою Половце, Коньчака и Кобыяка, и дождася Святослава противу Вишегороду» (Ипат., ствп. 621).

Зрозуміло, що давня дружба і єднання Святослава з половцями робили для нього неможливою боротьбу з цими кочовиками. Тому до появи на київському столі князь рішуче і послідовно... ухилився від воєнних дій проти них. У 1167 р. він відмовився підтримати антиполовецький похід Ростислава Мстиславича, в кінці того року не приєднався до брата Олега, який пішов на половців (Ипат., ствп. 532). Правда, у 1168 р. Святославові Всеволодовичу разом з іншими Ольговичами довелося пристати до походу Мстислава Ізяславича у половецький степ, але проти власного бажання. Літописець вказує: «бяху бо тогда Олговичи в Мстислави воли» (Ипат., ствп. 538). У 1169 р. Гліб Юрійович переяславський воював з половцями, але Святослав у цьому не брав участі (Ипат., ствп. 555—559). Те ж саме повторилось наступного року, коли Гліб перемагає кочовиків без допомоги Святослава (Ипат., ствп. 562—563). У 1174 р. останній спокійно спостерігає з Чернігова, як половці «пакостять по Руси» (Русі.— М. К.)— (Ипат., ствп. 568). У 1176 р. вони прийшли на Русь і розбили Ростиславичів, а Святослав не тільки не допоміг їм, але й зрадив їхній поразці (Ипат., ствп. 603). У 1179 р. він йде до Трипілья, але не воювати, а укладати мир з половцями (Ипат., ствп. 613).

З моменту утвердження Святослава у Києві звістки про залучення ним половців до руських справ зникають з Київського літопису, так само, як і дані про розпалювання князем усобиць на Русі. Та це не значить, що він відмовився від свого основного союзника — по-перше, главі руських князів незручно відкрито дружити з половцями; по-друге, покірний Святославу київський літописець просто не міг писати про компрометуюче князя спілкування з ними.

Справа в тому, що боротьба з кочовиками здавна становила основну складову частину зовнішньої політики князя, який займав головний руський — київський стіл. Війна з половцями була надзвичайно популярною у всіх верствах давньоруського суспільства і вважалась вищою добродесністю князя. Згадаймо прекрасні літописні похвали Володимирі Мономаху та галицько-волинському князеві Роману, де прославляються їх перемоги над кочовиками. Становище київського князя — формальної глави руських земель — просто зобов'язувало Святослава брати участь у боротьбі з половцями. Принаймні, імітувати цю боротьбу.

Починаючи з 1180 р., Київський літопис зображує поведінку Святослава у половецькому питанні в дуже доброзичливих тонах (у Суздальському літописі південноруські справи 1180—1194 рр. майже не відбиті). Та, як не дивно, у детальній розповіді літописця дуже мало говориться про участь Святослава в діях пррті степовиків, не кажучи вже про якісь особливі його заслуги у цьому.

У 1184 р. відбувся похід Святослава і Рюрика Ростиславича на половців, що закінчився перемогою руських (Ипат., ствп. 630—632). Проте до вторгнення на половецькі землі (що приписується Святославу автором «Слова») було далеко — битва точилась на Дніпрі. Навіть прихильний до київського князя літописець не вважає цю перемогу грандіозною, що видно з характеру його оповідання. Тим паче, що далі, до кінця року, Святослав вимушений вести оборонні дії проти половців, разом з Рюриком стримує на р. Хоролі натиск Кончака (Ипат., ствп. 634—636).

У 1185 р. вирушив у похід на половців Ігор Святославич. Невдача Ігоря дала привід Святославу відкрито відмовитись від виступу проти кочовиків (якого, певно, вимагало усе давньоруське суспільство) і звернутись до Давида Ростиславича Смоленського до проханням «постережть землю Рускую» (Ипат., ствп. 646).

Майже відразу половці видираються на Русь. Зауважимо, що становище Святослава було нелегке — Давид кидає його і повертається до Смоленська, сили руських розпорочені... Та не треба забувати, що подібний стан речей склався у результаті сорокарічних дружніх стосунків самого Святослава з половцями, які зневажали свого союзника і звикли не рахуватись з ним! Нападники грабують Русь і з триумфом повертаються у рідні степи (Ипат., ствп. 648).

Навесні 1187 р. Святослав з Рюриком нарешті вибираються у похід на половців, але поки вони вирішували, хто першим ударить на ворогів, останні встигли по кризі відійти на протилежний бік Дніпра. Святослав же зволікав з переходом через річку доти, аж поки вона вкрилась ополонками, після чого (із спокійним серцем.— М. К.) повернувся до Києва (Ипат., ствп. 654). Подібна «рішучість» Святослава, старшого руського князя, призвела до того, що у тому році «воева Кончак по Рси с Половци; по семь же почаша часто воевати по Рси, в Черниговской волости» (Ипат., ствп. 653).

Таким було становище південноруських земель на 1187 р., коли, як вважають, створено «Слово о полку Ігоревім»: половці вільно розгулювали Київщиною, Переяславщиною і Чернігівщиною, а київський князь був безпорадним, більше того — ухилився від сутички з кочовиками.

У 1187 ж році Рюрик Ростиславич вирішив іти на половців і безуспішно кликав на допомогу Святослава: «И бысть межи ими распря. Рюрик же много понуживая их и не може их (Святослава і його брата Ярослава.— М. К.) повести. Святослав же хоте ити с Рюриком,— вигороджує київського князя вірний йому літописець,— но не оста брата Ярослава и возвратишася во свояси» (Ипат., ствп. 654). Цей запис немовби кладе останній мазок у портреті Святослава Всеволодовича: ні за яку ціну не можна було примусити його воювати проти давніх друзів — половців.

Як же могло трапитись, що героєм «Слова», твору з виразними лініями осуду Ольговичів і заклику до боротьби проти половців, став Святослав, який усе життя використовував половецькі сили в усобицях з руськими князями і радів, коли кочовики нищили його співвітчизників? Чому автор «Слова» рішуче порушив широко відому з літописів традицію давньоруського письменства щодо засудження Святослава Всеволодовича? Чому він вихваляє Святослава за видатні перемоги над половцями, чого, як ми впевнились, не було?⁹

Незрозуміло, чому автор «Слова», з його, як твердять, тонким відчуттям епохи, не побачив, що Святослав не воював, а приятелював з половцями, і в цьому чи не перевершив свого діда, Олега «Гориславича»? Хіба автор давньоруської пам'ятки не знав, у якому спорідненні були Святослав Всеволодович та Ігор Святославич? Адже в поемі Святослав називає Ігоря «сыновцем», тобто племінником, тоді як насправді вони були двоюрідними братами?¹⁰

Загадка різкого розходження між характеристиками Святослава у «Слові о полку Ігоревім», з одного боку, і в літописах — з другого, чекає на розв'язання. Чи не є це явище результатом втручання у «Слово» якогось пізнішого редактора?

М. Ф. КОТЛЯР

⁹ У посмертному панегирику Святославові, складеному київським літописцем, немає жодного слова про його подвиги у боротьбі з половцями. Літописець вихваляє князя за мудрість, поважання божих заповітів (пригадаймо, скільки разів Святослав «преступал крестное целование») і за любов до церкви та старців (Ипат., ствп. 681). Коли б Святослав справді був грозою половців, то де-де, а у посмертній похвалі про це згадувалось би в традиційних гіперболічних тонах. Порівняймо літописний «некролог» Романа Мстиславича: «Устремил бо ся бяше на поганья (на половців.— М. К.) яко и лев, сердит же бысть яко и рысь, и губяше яко и коркодил, и прехожаше землю их яко и орел...» і т. д. (Ипат., ствп. 716).

¹⁰ А. В. Соловйов зробив спробу пояснити цей факт тим, що у літописах поняття спорідненості водночас були і поняттями ієрархічними, тобто васал називає сюзерена батьком, а той його — сином і т. ін. (А. В. Соловьёв. Назв. праця, стор. 77). Спостереження Соловйова вірне стосовно термінів «отец, сын, брат», але терміни «сыновец, стрый, сестринич» є поняттями не ієрархічними, а лише вказують точний ступінь спорідненості. У літописній літературі, наскільки нам відомо, немає жодного прикладу вживання останніх у ієрархічному значенні.

ДОКУМЕНТИ та МАТЕРІАЛИ

ЛИСТИ ДО М. Я. МАМАЯ ТА ЧЛЕНІВ ЙОГО БРИГАДИ

Найяскравіше творчий характер праці робітничого класу в умовах радянського суспільства виявляється в соціалістичному змаганні. Вийнявши в перші роки Радянської влади, воно стало однією з найважливіших форм масової участі трудящих у будівництві нового життя, школою комуністичного виховання.

На величезну роль соціалістичного змагання — засобу залучення робітничого класу й усіх трудящих до активної участі в розвитку економіки країни, вперше вказав В. І. Ленін. Він бачив у соціалістичному змаганні можливість «...для неухильного підвищення організованості дисципліни, продуктивності праці, для переходу до вищої техніки для економії праці й продуктів, для поступового скорочення робочого дня»¹.

Керуючись ленінськими вказівками, наша партія на всіх етапах соціалістичного будівництва приділяла виняткову увагу організації й поширенню соціалістичного змагання.

Партійні організації Донбасу, виконуючи постанови партійних з'їздів, ЦК КПРС і ЦК КП України розгорнули наполегливу боротьбу за подолання недоліків у змаганні. Завдання полягало в усуненні формалізму, в наданні рухові конкретного характеру. Треба було відшукати нову форму соціалістичного змагання, яка прискорила б процес піднесення вугільної промисловості.

Таку форму було знайдено. Вона народжена самим життям, людьми, їх високою свідомістю, прагненням примножити багатства нашої Батьківщини.

Почин конкретній формі соціалістичного змагання поклала у вересні 1956 р. бригада забійників, очолювана комуністом Миколою Яковичем Мамаєм, з шахти № 2 «Северная» тресту «Краснодонвугілля» Луганської області.

Допитливий, ініціативний, завжди в пошуках нового, прогресивного, М. Я. Мамай, виступаючи на відкритих зборах партійної групи дільниці, сказав: «Ми поставили завданням знайти таку форму змагання, яка підвищила б трудову активність гірників... Я вношу пропозицію — кожному члену бригади щодня давати понад план тону вугілля. Така форма змагання дасть можливість щоденно контролювати зобов'язання, усувати виявлені недоліки в роботі кожного члена бригади»².

Ця ініціатива була підтримана партійною, профспілковою, комсомольською організаціями та адміністрацією, обговорена й схвалена відкритими партійними зборами шахти³.

Почин бригади забійників М. Я. Мамаєва — це плід великих ко-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 128.

² Партархів Луганського обкому КП України, ф. 179, оп. 2-в, од. зб. 1222, арк. 56.

³ Там же, оп. 3-г, од. зб. 438, арк. 30.

ієктивних роздумів, пошуків, подолання труднощів. Члени бригади звернулися з листом до всіх шахтарів області, закликаючи запровадити нову форму соціалістичного змагання. У своєму листі вони підкресливали, що завдання давати щодня тонну вугілля понад змінну норму під силу кожному забійнику, наваловідбійнику і робітникові комплексної добувної бригади⁴.

Бюро Луганського обкому КП України всебічно розглянуло позицію бригади М. Мамаєва, високо оцінило цей чудовий почин і рекомендувало міським та районним комітетам партії, первинним партійним організаціям, обласному, міським, районним і шахтним комітетам профспілки робітників вугільної промисловості, господарським керівникам трестів і шахт обговорити лист бригади в колективах, визначити можливості й конкретні зобов'язання кожного робітника⁵.

Лист забійників з великим піднесенням обговорювався на зборах робітників, на виробничих нарадах, дільницях, нарадах забійників, бригадирів, прохідників, де робітники брали конкретні зобов'язання⁶. За прикладом бригади М. Мамаєва у змагання включались локомотивобудівники, авторемонтники, швейники. Цей рух ставав масовим. Гірники рішуче виступали проти казенних, парадних форм змагання, яскравим прикладом чого і було звернення краснодонських забійників до всіх шахтарів. Їх лист — свідчення політичної зрілості мас, високого патріотизму трудящих.

М. Я. Мамаєв та його товариші вступали в змагання з багатьма передовими бригадами робітників різних галузей народного господарства. Десятками надходили на шахту листи з різних районів країни. Радянські люди висловлювали своє захоплення прекрасною ініціативою новаторів, дякували, пропонували змагатися в ім'я трудових перемог для блага Батьківщини.

М. Мамаєв виїздив на шахти Донбасу, до Львівсько-Волинського вугільного басейну, ділився досвідом своєї роботи серед колективів гірників. На шахту № 2 «Северная» для обміну досвідом приїздили представники з багатьох шахт, трестів, басейнів країни. Забій тов. Мамаєв перетворився на справжню школу передових методів праці.

Про знатного забійника і його бригаду поети склали пісні. З'явився афоризм: «Хочешь работать, как Мамаев, — по тонне угля сверх нормы давай!»⁷.

«І у нас є мамаєвці!» — можна було почути в той період не тільки на підприємствах, в колгоспах і радгоспах Донбасу, але й на шахтах Криворіжжя, Олександрії, Волині й Закарпаття, заводах Львова, Одеси, Дніпропетровська і т. д.⁸ Ім'я Мамаєва стало відомим усій країні.

На початку 1958 р. прославлена бригада, керована Героєм Соціалістичної Праці М. Я. Мамаєвим, взяла нові підвищені зобов'язання для кожного забійника — добувати в зміну не менше 1,5 тонни вугілля понад норму. Члени бригади звернулися до всіх шахтарів із закликом розгорнути соціалістичне змагання за підвищення продуктивності праці, дальшого збільшення видобутку вугілля.

У спеціальній постанові ЦК КП України «Про патріотичний почин бригади забійників Героя Соціалістичної Праці тов. Мамаєва М. Я. з шахти № 2 «Северная» тресту «Краснодонвугілля» вказувалось:

⁴ Н. Я. Мамаєв. Живая сила соревнования. Луганск, 1957, стор. 18.

⁵ Партархів Луганського обкому КП України, ф. 179, оп. 2-в, од. зб. 1170, арк. 4, 5.

⁶ Там же, оп. 3-г, од. зб. 438, арк. 30.

⁷ Газ. «Социалистическая родина» (Краснодон), 9 червня 1957 р.

⁸ Газ. «Правда Украины», 17 січня 1958 р.

«...запропонована бригадою тов. Мамає конкретна форма соціалістичного змагання за перевиконання щоденних виробничих норм може бути запроваджена у всіх галузях промисловості й будівництва»⁹.

Новий почин сколихнув усю країну. З усіх кінців нашої неосяжної Батьківщини від гірників, робітників різних галузей народного господарства, колгоспників, воїнів, учнів йшли листи до М. Я. Мамає. Тільки за січень 1958 р. він одержав понад 200 листів. Всі вони прийняті одним прагненням — палко підтримати почин бригади, дати більше вугілля, нафти, металу, лісу, хліба, молока...

Листи свідчать про велике духовне зростання радянської людини, про її глибокий патріотизм. Ці документи стверджують величезний вплив ініціативи красnodонської бригади шахтарів, її благородного прикладу, який підхопили й примножили мільйони чесних трудівників. Їх слова, що йдуть від самого серця, свідчать про непорушну єдність народів СРСР, про силу комуністичних ідей, прагнення радянських людей якнайшвидше досягти світлого майбутнього всього людства — комунізму.

У цій публікації дано невелику частину кореспонденції, що належить людям різних професій та віку, прийнятої одним почуттям — захоплення ініціативою забійників і бажанням наслідувати їх приклад. З сотень листів, що надійшли в бригаду М. Мамає, для публікації вибрані більш різноманітні за змістом й надіслані з різних місць Радянського Союзу, а також із країн соціалістичної співдружності. Деякі листи (більшість з них написана в січні—лютому 1958 р.) друкуються із скороченнями, що позначено крапками.

Від гірників вугільних басейнів країни

Звістка про ваш благородний почин дійшла до нас, шахтарів Норильська. Повідомляємо, що наша комплексна бригада в тяжких умовах Заполяр'я в 1957 році видала понад план 15 тис. тонн вугілля, що становило по 1,9 тонни щоденно на кожного робітника понад норму. Підтримуючи ваш почин, ми просимо вступити в соціалістичне змагання за видачу вугілля в 1958 році по дві тонни понад завдання.

*Бригadier комплексної бригади № 16—18
Норильського гірничометалургійного комбінату Красноярського краю,
Айзатов Данулла Арифольевич¹⁰.*

Шановні товариші!

Забійник шахти «Северная» тресту «Кемероввугілля» Хома Пилипович Єгоров на зборах передовиків виробництва Кемерівського рудника заявив, що він викликає на соціалістичне змагання Героя Соціалістичної Праці Миколу Мамає. Заява його була зустрінута всіма присутніми з великим піднесенням. Свій виклик Хома Єгоров днями повторив на Всекузбаській нараді працівників вугільної промисловості в м. Прокоп'євську і також зустрів загальне схвалення.

Редактор Ів. Балібалов¹¹.

Шановні товариші по професії, члени бригади Миколи Мамає!

Ваша патріотична ініціатива давати щомісячно кожним членом бригади півтори тонни вугілля понад норму знайшла палкий відгук серед членів нашої комсомольсько-молодіжної бригади... Бажаючи внести свій вклад у загальну справу будівництва комунізму, підрахувавши й перевірили свої виробничі можливості, ми, члени бригади Б. Бойцова, дільниці № 5 шахти № 5 комбінату «Воркутавугілля» —

⁹ Газ. «Правда України», 10 січня 1958 р.

¹⁰ Луганський обласний державний архів (далі — ЛОДА), ф. Р-2386, оп. 1, спр. 1, арк. 29.

¹¹ Там же, арк. 34.

далекої Заполярної кочегарки, вважаємо своїм священним обов'язком відгукнутися на ваш патріотичний почин і гідно підтримати його.

У 1958 році ми беремо на себе підвищене зобов'язання...

Викликаємо вас на соціалістичне змагання і просимо редакцію газети «Комсомольська правда» бути нашим арбітром.

З сердечним шахтарським привітом. Бригадир Б. Бойцов, члени бригади: Хозяїнов, Бабкін, Коновалов та ін., разом 21 чоловік¹².

Дорогі друзі! Шахтарі Краснодару!

Прийміть наш шахтарський сердечний привіт, далекий за відстанню, близький душевно, від Якутських шахтарів Крайньої Півночі.

...Рух, що почався з вашої ініціативи, Миколо Яковичу, припав до душі нашим шахтарям. Ще з перших днів листопада 1956 р., обговоривши на виробничих зборах ваш патріотичний почин, кожен гірник, зайнятий безпосередньо на видобутку вугілля, взяв зобов'язання — щоденно видавати одну тону вугілля понад змінну норму. Свої зобов'язання гірники виконували. Бригада І. Павлесо викликала на змагання всі бригади шахти.

...Ми думаємо підтримувати з вами листування постійно, обмінюватися досвідом роботи і навіть передбачаємо організувати до вас поїздки групи наших гірників, щоб запозичити у вас досвід організації праці і змагання робітників інших професій.

За дорученням колективу Михайлов М. П., Слива М. Г. та ін. разом 8 підписів¹³.

Ознайомившись з вашим починим і підрахувавши свої можливості, ми, бригада екскаватора СЗ-3 № 1235 Екібастузького вугільного розрізу № 1 тресту «Іртишвугілля»... беремо на себе соціалістичне зобов'язання виконати річний план видобутку вугілля до 26 жовтня і до кінця 1958 року видати понад план 160 тис. т вугілля..., викликаємо вашу бригаду на змагання і звертаємося до всіх гірників відкритих розробок підтримати наш заклик.

Бригада екскаватора СЗ-3 № 1235 — Г. Куліш, Н. Дмитренко та ін., всього 14 підписів¹⁴.

...Дозвольте вас і ваших товаришів поздоровити з блискучою перемогою блоку комуністів і безпартійних, одержаною на виборах до Верховної Ради СРСР, і з обранням вас делегатом вищого державного органу. Від душі бажаємо вам успіху в роботі як обранцеві народу... Під час першої розмови з вами наша бригада брала зобов'язання видавати кожним членом бригади понад норму по 2,7 т вугілля. Повідомляємо вас, що після початку змагання з вами, продуктивність праці у нас значно підвищилась. Кожен член нашої бригади у березні видає за зміну по 2,2 т вугілля більше, ніж у січні. Цьому сприяло палке прагнення колективу нашої бригади працювати за вашим методом. Але повинен відверто зізнатися, що ми не досягли показників, прийнятих за зобов'язанням у змаганні з вами. Це пояснюється тим, що після завершення реконструкції шахти відбувається перебудова роботи підземного транспорту, яка поки що стримує нашу працю.

Можу вас порадувати, що шахтарі Караганди, розвиваючи запропоноване вами змагання за щозмінне перевиконання норм виробітку, досягли великого успіху в праці... Понад п'ять тисяч шахтарів комплексних і прохідницьких бригад, працюючи за вашим методом, перевиконують свої змінні норми виробітку.

Наша бригада, як і весь колектив шахти, наполегливо бореться за те, щоб краще використати внутрішні резерви, більше дати Батьківщині вугілля.

З палким шахтарським привітом, Башир Нурматомбетов, Караганда, шахта № 31 18.11 1958 р.¹⁵

...Ми, гірники комсомольсько-молодіжної бригади дільниці № 3 шахти № 22 тресту «Сніжняпантрацит» Донецької області, дізнавшись про ваш патріотичний почин — добувати кожним членом бригади щоденно по півтори тонни вугілля понад

¹² ЛОДА, ф. Р-2386, оп. 1, спр. 1, арк. 46, 47.

¹³ Там же, арк. 122, 123, 124.

¹⁴ Там же, арк. 106.

¹⁵ Там же, арк. 125, 126.

план, з палким схваленням підтримуємо вас, викликаємо вашу бригаду на соціалістичне змагання на весь 1958 рік.

Позмагаємося, тов. Мамай, хто більше дасть в 1958 році понадпланового палива.

За дорученням колективу комсомольсько-молодіжної бригади дільниці № 3 бригадир І. Догойда, члени бригади: Шалімов, Клімачко та ін. всього 11 підписів, 17.1 1958 р.¹⁶

...Обговоривши ваш заклик до всіх шахтарів Радянського Союзу — взяти зобов'язання видавати на-гора кожної зміни по 1,5 т понадпланового палива на робітника очисного забою, ми, робітники бригади тов. Гернец, дільниці № 5, шахти № 3/35 тресту «Несвітайантрацит» комбінату «Ростоввугілля»... беремо на себе такі зобов'язання: при плановій нормі виробітку 10 т видавати щозміни на кожного члена бригади — 4 т понадпланового палива. Кількість чоловіків у бригаді — 9.

Приймаємо ваш заклик і викликаємо на соціалістичне змагання за взятими зобов'язаннями в 1958 році і зобов'язуємося видати 11 тис. тонн понадпланового палива.

Члени бригади: Гернец, Кнуров, Фостиков, Попович, Влодарчук, Волосатов, Мамаєв, Фонченко, Іваненко¹⁷.

...За вашим прикладом у нас на руднику ім. Ворошилова тресту «Нікополь-Марганець» широкого розмаху набрало соціалістичне змагання. Сотні гірників зобов'язалися щоденно давати руду понад змінну норму. Один з перших вас підтримав бригадир шахти № 25 Іван Мальований... Гірники нашого рудника цікавляться вашою роботою. Тому просимо вас написати нам статтю і поділитися досвідом своєї роботи.

З повагою до вас, редактор газети «Ворошиловець» В. Кот¹⁸.

Бригада забійників на чолі з Шота Кублашвілі з шахти ім. Леніна тресту «Ткібульвугілля» Грузинської РСР писала: «Ми з гордістю називаємо себе грузинськими мамайцями. Ваш почин, ваш досвід, як для нас, так і для всіх шахтарів країни, чудовий приклад комуністичного ставлення до праці»¹⁹.

Від трудящих різних галузей народного господарства, воїнів, учнів

Башкирська АРСР посідає провідне місце по видобутку нафти і перше місце по переробці її серед інших нафтових районів. Велетенські завдання стоять на майбутнє. Успішне вирішення їх залежить насамперед від нас, бурильників. Ваш почин палко підхоплений нафтовиками Башкирії. Включились у змагання за перевиконання змінних завдань кожною вахтою²⁰.

...Пишуть вам робітники м. Запоріжжя.

Коли у нас, на заводі, дізналися про ваш почин, відверто кажемо — багатOVER-статники так міркували: хіба можна застосувати цей метод змагання токарям, фрезерувальникам, шліфувальникам і т. д. Але наші передовики, зваживши все «за» і «проти», сказали: так, за методом Мамаєв можуть змагатися і машинобудівники. Сказали — і підкріпили ділом.

Так, профгрупа дільниці механічного цеху зобов'язалась — на кожного робітника підвищити виробіток на 10%. У ливарному цеху плавильники зобов'язалися заливати не 35 форм, як передбачалось завданням, а 40.

І тепер уже скрізь, у всіх цехах, наші люди беруть підвищені зобов'язання — перевиконувати змінні завдання...

Бажаємо вам і вашим товаришам нових успіхів у праці і в особистому житті.

Волков М. А і Носик Е. М. — фрезерувальники, Равчик Б. А. — слюсар, Лемешко Л. І. — свердловальник, Беліцький Е. Н. — слюсар-полірувальник, Шарко Н. Т. — нач. групи. 28.1 1958 р.²¹

¹⁶ ЛОДА, ф. Р-2386, оп. 1, спр. 1, арк. 64.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Там же, арк. 49.

¹⁹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 216, од. зб. 120, арк. 66.

²⁰ ЛОДА, ф. Р-2386, оп. 1, спр. 1, арк. 103.

²¹ ЛОДА, ф. Р-2386, оп. 1, спр. 1, арк. 75, 76.

...Прийміть вітання від херсонських суднобудівників і судноремонтників заводу ім. Комінтерна.

...Дізнавшись про ваш новий почин ми, бригада слюсарів судноремонтного цеху, включились у змагання і взяли зобов'язання щоденно перевиконувати виробничу програму.

...Хай нам заздять заокеанські імперіалісти-агресори, що у нас відверті душі, і ми, особисто не знаючи один одного, радимось, як краще принести користь нашій любимій Батьківщині.

*Бригадир Кошевой А. П., пом. бригадира Присяжнюк Д. Г.,
робітники: Ткалич М. І., Лелеко В. П., Баранцев Г. Б.²²*

...Ми, електромонтери вагонної дільниці, з глибоким почуттям відгукнулись на ваш патріотичний заклик... Наслідуючи його, ми зобов'язались не мати браку в роботі, економити електроматеріали, обслуговувати поїзди тільки на «відмінно».

Ми знаємо, яких великих успіхів ви домоглись. Дійсно, таких успіхів можуть добитися тільки люди, які люблять гірничу справу, хочуть, щоб наша любима Батьківщина квітла ще краще.

...Ми пишаємось вашим патріотичним трудовим подвигом і тим, що наш Центральний Комітет партії і Комуністична партія Радянського Союзу у вашій особі і в особі вашої бригади змогли виховати таких мужніх комуністів.

Ставрополь-крайовий, Есентукська, 3, Плясов Микола²³.

...Вам і вашим товаришам по бригаді, очевидно, цікаво дізнатися про те, що зроблений вами виклик на змагання за перевиконання змінних завдань кожного дня і на кожному робочому місці дійшов до лісорубів Ленінградської області. І не тільки дійшов, але й зустрів палку підтримку. Про це свідчать перші відгуки, що їх одержала редакція газети «Лесоруб» і опублікувала у сьогоднішньому номері, який вам висилаємо.

Редакція нашої газети була б дуже вдячна вам, коли б у вас знайшлося кілька слів, звернених до трудівників лісу, які, до речі сказати, забезпечують вугільну промисловість кріпильним лісоматеріалом.

Редактор газети «Лесоруб» (Ленінград) Солдатов. 28.I 1958 р.²⁴

...Кинутий вами заклик — включатися в конкретне змагання, в якому видні індивідуальні результати боротьби всіх робітників, прилав нам до душі. Ми зрозуміли, якщо кожний за вашим прикладом виготовлятиме щодня понадпланову продукцію — наша любима Батьківщина одержить величезні додаткові матеріальні багатства. І все це для того, щоб радянський народ ще швидше йшов вперед по шляху будівництва комуністичного суспільства.

Комсомольці другої зміни прядильного цеху Полтавської бавовняно-прядильної фабрики гаряче підтримують ваше патріотичне починання. З перших днів січня ми стали працювати по-новому, по-мамаївському, щозміни значно перевиконуємо свої завдання. В грудні минулого року прядильниці виробили понад план 8288 кг пряжі, а в січні — 17 552 кг пряжі...

Давайте змагатися, дорогі друзі! Хоч працюємо ми з вами в різних галузях промисловості, але вважаємо, що наша творча співдружність сприятиме досягненню нових, ще більших успіхів у праці на благо народу.

...Бажаємо вам всім нових успіхів, доброго здоров'я!

*За дорученням комсомольської організації другої зміни прядильного цеху:
Анастасія Ваца, Ліда Ізмайлова, Ніна Зоймак. 17.IV 1958 р.²⁵*

...Перед нами газета «Правда» за 5.II, в ній фото, з якого видно ваш хороший настрій. Наша бригада механічного цеху № 17 Ташкентського заводу сільськогосподарського машинобудування ім. Ворошилова першою підхопила хороше починання щоденно перевиконувати змінне завдання. За вашим прикладом ми прийняли звернення до всіх робітників заводу змагатися за видачу понадпланової продукції. Це

²² ЛОДА, ф. Р-2386, оп. 1, спр. 1, арк. 75, 76.

²³ Там же, арк. 68, 69.

²⁴ Там же, арк. 28.

²⁵ Там же, арк. 61, 62.

звернення було надруковано у вчорашньому номері заводської газети «Ворошило вець»..., прийміть теплий ташкентський привіт.

Ташкент, Войтинцева, 172. 9.11 1958 р.²⁶

...Ми, колгоспники, теж наслідуюмо ваш почин. Щодня підбиваємо підсумки своєї роботи. Виходить непогано. За день надоюємо понад зобов'язання по 18—20 літрів молока, одержуємо значну кількість свинини. Здається, це не так багато але якщо так будуть працювати всі тваринники району — буде вироблено тисяч літрів молока, сотні пудів свинини.

Шановний Миколо Яковичу! Давайте зав'яжемо з вами трудову перекличку: ви давайте більше вугілля, а ми — сала, молока.

...Ми закликаємо всіх тваринників району бути активними послідовниками чудового мамаївського почину.

Тваринники колгоспу ім. Щорса села Посухів Бережанського району Тернопільської області — доярки: С. Олексів, С. Лужна, Г. Маківка, свинарки: М. Коритко, М. Мороз; агроном-зоотехнік О. Ратушна. 28.1 1958 р.²⁷

...Ми надіслали на вашу адресу телеграму, в якій повідомили, що доярки колгоспу «Красный опытник» Бурят-Монгольської АРСР палко підтримали почин вашої бригади. Доярки зобов'язались в цьому році збільшити на 500 літрів надій молока і щоденно надоювати в зимовий час півпуда молока від корови.

...Доярки просили через газету «Бурят-Монгольская правда» і «Бурят-Монголой уэнэ» розповісти про роботу вашої бригади...

З повагою, редактор газети «Бурят-Монгольская правда» І. Стешачев²⁸

...Трактористи, комбайнери, причіплювачі нашої бригади вступають в соціалістичне змагання за щоденне перевиконання змінних норм виробітку. Кожен механізатор зобов'язався виконувати завдання на 110—120% протягом усього сезону...

Розглядаючи боротьбу за піднесення продуктивності праці, високопродуктивне використання машин, колектив нашої бригади, що обслуговує колгосп ім. Богдана Хмельницького, взяв зобов'язання добитися не менше 5% економії пального, зібрати 30% відпрацьованого автолу і знизити собівартість польових робіт на 10%.

Г. Дашко, бригадир тракторної бригади Хмельницької МТС²⁹

...Ми, воїни-тихоокеанці, хоча перебуваємо далеко від вас, але разом з вами переживаємо велику радість за ваші успіхи... Ми усвідомлюємо, що ваш успіх досягнутий великою, титаничною працею. Саме наша і сила в тому, що наша радянська людина в ім'я щастя свого народу йде на подолання будь-яких труднощів...

Кожна тонна вугілля, видана одним робітником понад норму за зміну — це серйозна торпеда під капіталістичні підвалини...

Ми запевняємо вас, що перебуваючи на найвіддаленішому східному фроні нашої Батьківщини, будемо ще більше зміцнювати військову дисципліну й боєздатність, будемо пильно охороняти творчу працю наших радянських людей.

Секретар комсомольської організації рядовий Донченко³⁰

...Прийміть привіт від демобілізованих воїнів Радянської Армії Новикова Миколи Несторовича і Юрченкова Віктора Гнатовича. Ми бажаємо також працювати шахтарями у Донецькому вугільному басейні. Написали заяву начальникові шахти № 2 «Северная»... Просимо вас поклопотатися. 19.1 1958 р.³¹

...У газеті «Правда» вміщена фотографія вашої бригади під заголовком «Славний почин гірників-новаторів». Прочитавши цю статтю, ми, всі троє, виявили ба-

²⁶ ЛОДА, ф. Р-2386, оп. 1, спр. 1, арк. 81—82.

²⁷ Там же, арк. 37, 38.

²⁸ Там же, арк. 41.

²⁹ Газ. «Радянська правда» (Ружичино), 26 січня 1958 р.

³⁰ ЛОДА, ф. Р-2386, оп. 1, спр. 1, арк. 109, 110.

³¹ Там же, арк. 15.

жання поїхати до Краснодона й стати радянськими шахтарями. Наш вік 26—28 років, освіта 8—9 класів, у всіх міцне здоров'я. Просимо вас дати нам відповідь.

*Дагестанська АРСР, Чародинський р-н, селище Цюриб,
Аліасхабов Гаджі Л. 21.1 1958 р.³²*

...Коли б ви знали, як приємно чути й читати про ваші трудові подвиги на благо Батьківщини! Сьогодні особливо було приємно чути про ваше змагання з криворіжцями, зокрема з тов. Буряком. Радісно й приємно і хочеться, щоб побільше було таких енергійних будівників нашого суспільства, щоб ще кращою і багатшою стала наша любима Батьківщина.

...Приїздіть до нас в гості і тоді ми краще познайомимося з вами, і ви на власні очі побачите наше справжнє щасливе життя, яке нам дала наша любима Комуністична партія і Радянський уряд.

*З привітом, піонери загону ім. Чкалова,
м. Лебедин, Сумської області, вул. Партизанська, 45³³*

...Перш за все дозвольте привітати вас з висуненням кандидатом у депутати до Верховної Ради СРСР. Ми, учні Зарічанської семирічної школи № 2, будемо проводити піонерський збір загону на тему: «Праця в Радянському Союзі — справа честі, доблесті й героїства...». Опишіть нам своє життя, свою роботу, працю своєї бригади. До збору будемо готувати фотовітрину. Просимо вислати нам своє фото, а також фото своєї бригади...

*З палким привітом і найкращими побажаннями до вас,
піонери 7 «а» класу. Біла Церква, с. Заріччя³⁴.*

Привіт з Києва!

...Прочитавши про вас у газеті «Правда України», ми, студенти Київського гірничого технікуму, з хвилюванням стежили за вашими трудовими успіхами, бо через рік ми будемо теж такими гірниками і сподіваємося наслідувати ваш приклад.

Ми вирішили вас поздоровити з успіхами і побажати в 1958 р. ще кращих успіхів у вашій роботі й особистому житті.

Шевченко Катя, Павленко Марія, Кошова Оля, 12.1 1958 р.³⁵

...Наближається 40-річчя Радянських збройних сил. Як колишнього воїна-старшину, просимо вас поділитися з нашими солдатами і сержантами своїми думками і почуттями. У наших підрозділах служить чимало молодих гірників з Донбасу. Їм буде приємно почути слово свого знатного земляка, приклад якого вони наслідують у своїй солдатській праці

З привітом А. Кульєєв, підполковник³⁶.

...Ваш почин нас зацікавив. Ви з своїми товаришами робите велику справу... Просимо вас розповісти нам про свою працю, в свою чергу ми розповімо вам про своє навчання в школі. У цьому році ми складатимемо іспити на атестат зрілості. Це нас трохи хвилює, але й радує. Одержавши атестат зрілості, ми вступимо в самостійне життя. Багато з нас мріють поїхати на будови, шахти на заклик партії. Тому дуже багато хочеться знати.

*З палким привітом, учні 10 класу «А»,
Краснодарський край, Кореновський р-н, ст. Платмировська, середня школа № 18³⁷.*

...Ваш почин облетів нашу Батьківщину як пісня. Ми, піонери, захоплюємося вашими трудовими справами і обіцяємо бути схожими на вас у любові до нашої Батьківщини... Ми вас обрали почесним піонером і запрошуємо вас у школу № 577, коли ви будете в Москві. Ми вручимо вам піонерський галстук і значок...³⁸

³² ЛОДА, ф. Р-2386, оп. 1, спр. 1, арк. 25.

³³ Там же, арк. 153, 154.

³⁴ Там же, арк. 130.

³⁵ Там же, арк. 11.

³⁶ Там же, арк. 70.

³⁷ Там же, арк. 147, 148.

³⁸ М. Лазарев. Николай Мамай, Луганск, 1961, стор. 4.

3 країн народної демократії

...Шахтарі Марбасса Димитровградського району зустріли з великим інтересом і натхненням ваш почин. Тільки-но дізналися про нього, багато бригад нашого басейну оголосили між собою змагання і почали працювати «як Мамай і його товариші». Наші шахтарі цікавляться подробицями вашого почину. Тому ми від усього серця просимо вас розповісти нам докладно, яким чином ви організували свою роботу.

Болгарія, Димитровград. З товариським привітом, Димитър Нановські — головний редактор «Димитровградської правди»³⁹.

...Напевно, вам відомо, з яким інтересом зустріли ваш почин болгарські робітники. По всій нашій рідній країні шириться рух «мамаївців», і це вже дало народному господарству тисячі й тисячі тонн вугілля понад план. У зв'язку з рухом робітників на місцях Центральна рада профспілок ухвалила спеціальне рішення про розгортання роботи за вашим закликом.

Наш журнал, який виходить російською мовою... дуже просить вас розповісти вашим болгарським друзям — нашим читачам про себе... про своїх друзів по бригаді (нам чомусь здається, що тов. Н. Генчев — перший зліва на знімку, вміщеному в «Огоньке», № 6, 2.II 1958 р., за національністю болгарин. Чи так це?..)

*З привітом, головний редактор журналу «Наша Родина»
Б. Нонев. Софія. 20.II 1958 р.⁴⁰*

...Ми одержали вашу адресу з Центрального Комітету профспілки робітників вугільної промисловості й звертаємось до вас з проханням дати нам інтерв'ю. Вже кілька тижнів тому ми повідомляли для преси Німецької Демократичної Республіки про вашу ініціативу, і це повідомлення викликало великий інтерес серед гірників НДР. На різних шахтах НДР тепер почалось таке змагання за щоденне перевиконання норм на кожному робочому місці. У зв'язку з цим є ряд запитань...

1. Коли і як виник ваш метод і якими намірами ви при цьому керувались?..
2. Як потрібно здійснювати взаємну допомогу в бригаді, щоб добитися поставленої мети?
3. Як повинна бути організована робота і як розподіляється планова норма по бригаді?..

*З повагою, Н. Леангардт.
Телеграфне агентство Німецької Демократичної Республіки. 25.II 1958 р.⁴¹*

* * *

Наведені листи свідчать про те, що змагання за почином бригади М. Я. Мамай носило масовий характер. Ініціатори конкретної форми змагання — не герої-одинаки. Їх приклад наслідували гірники всіх басейнів країни, трудівники різних галузей народного господарства. Це сприяло боротьбі за скорочення часу на виробництво одиниці продукції, за підвищення продуктивності праці, збільшення обсягу продукції. Така форма змагання знайшла послідовників і за рубежом, а внаслідок цього ще більше зміцніла дружба радянських шахтарів з гірниками країн народної демократії.

Змагання за почином бригади забійників Героя Соціалістичної Праці М. Я. Мамай не втратило своєї актуальності, його можна застосовувати й тепер, бо воно підвищує продуктивність праці, вимагає сумлінного обліку виробництва й споживання, зміцнення режиму економії. І на даному етапі комуністичного будівництва, як і раніше, має величезне значення дальше розгортання соціалістичного змагання. Саме тому, як відзначив О. М. Косигін у доповіді на XXIII з'їзді КПРС: «Зусилля й енергію мільйонів учасників змагання треба спрямувати на розв'язання основних завдань п'ятирічки, дати найширший простір організуючій силі прикладу, передовому досвідові»⁴².

Підготував до друку П. Г. ДЯЧЕНКО

³⁹ ЛОДА, ф. Р-2386, оп. 1, спр. 1, арк. 137.

⁴⁰ Там же, арк. 1.

⁴¹ Там же, арк. 112.

⁴² Матеріали XXIII з'їзду КПРС, К., 1966, стор. 120.

Спогади

В. М. ЛАПІНА
член КПРС з 1916 р.

З ІСТОРІЇ ОДЕСЬКОГО БІЛЬШОВИЦЬКОГО ПІДПІЛЛЯ

Весною 1919 р. за путівкою ЦК КП(б)У я прибула до Одеси. Працювала у губкомі партії і згодом була залишена у складі «п'ятірки» для керівництва підпільною роботою в тилу денікінців. Підпілля близько звело мене з більшовиками того покоління, якому випало щастя боротися за перемогу пролетарської революції.

Одеський губком партії почав готуватися до переходу в підпілля в серпні 1919 р., коли становище в місті стало загрозливим. Під керівництвом членів губкому створювались склади зброї, запаси грошей, визначались явки, організовувалось паспортне бюро, робилося все необхідне для підпільної роботи. Губком виділив «п'ятірку» (П. Логінов, Р. Лучанська, О. Гордон, Я. Тарський і автор цих рядків) для керівництва підпіллям. Якось увечері до нас зайшли керівники губкому партії, наші старші товариші Ян Гамарник, Лаврентій Картвелішвілі та Іван Клименко. Вони розповідали нам про наступні завдання боротьби, попереджали про можливі труднощі, про необхідність суворої конспірації. Тут же було вирішено розпочати роботу із створення невеликого підпільного ядра, до якого б увійшли перевірені люди, і поступово охоплювати своїм впливом ширші кола робітників і революційно настроєних селян. Така вузька, але міцна організація спроможна була найбільш успішно виконати політичні завдання поточного моменту, що впливали з листа ЦК РКП(б) «Всі на боротьбу з Денікіним», написаного В. І. Леніним.

Відповідальність за організаційну роботу була покладена на секретаря «п'ятірки» Р. М. Лучанську, члена партії з 1915 р., що мала досвід підпільної роботи в Києві і в Пересипсько-Слобідському районі Одеси. Слід відзначити, що вона зуміла за короткий час об'єднати, скерувати в одне русло велику роботу, що велася в різних районах міста. Енергійна, зібрана, вимоглива до себе й інших, вона терпляче і вперто працювала з людьми, спрямовуючи їх зусилля на організацію боездатної, добре законспірованої партійної організації. Роза Марковна багато допомагала і нам, працівникам Червоного Хреста.

Великою популярністю користувався П. Логінов. Студент-юрист, член партії з 1917 р., активний учасник революційних подій у Києві. В 1918 р. в період німецької окупації, був членом підпільного губкому в Харкові. Приїхав до Одеси, вже маючи значний досвід підпільної роботи. Він назавжди запам'ятався мені людиною безмежно відданою партії, вірним, надійним товаришем. П. Логінов і Р. Лучанська міцно згуртували «п'ятірку», створили необхідну тоді нам обстановку довір'я і взаємної допомоги.

За кілька днів до евакуації я разом з інструкторами губкому Люсею Едельштейн та Клавою Гольберт майже не виходила з губкому. Йшли останні приготування, ми встановлювали паролі і зв'язки з районами, домовлялись про місце і час зустрічей.

Двадцять третього серпня почалась евакуація. Вечері ми залишили приміщення губкому і пішли в свою комуну по вул. Маразлієвській. Тут швидко зібрали особисті речі й розійшлися по вже найняти квартирах: Клава і Люся пішли на Французький бульвар, я — на Дерibasівську вулицю.

Наступного дня вийшла на вулицю. Грав військовий оркестр, балкони прикрашали килими, триколюрові прапори, встановлені на кожному будинку. Натовпи багатіїв зустрічали «доблесне військо визволивців». На стінах будинків уже з'явилися військові накази з вимогою виконувати всі розпорядження нових властей, виказувати більшовиків і червоноармійців. Скоро на околиці Одеси з'явилися шибениці. До повішених були прикріплені дощечки з написами: «Так буде з усіма, хто чинить опір!»

Незабаром до Одеси повернувся М. Югов. Він повідомив, що Клименко, про смерть якого писала денікінська газетка, живий, знаходиться у 45-й дивізії, яка у складі Південної групи військ перебуває на північ.

Почалися суворі, тривожні дні підпілля. Плани Червоного Хреста мені було доручено працювати, порушувались. Життя ставало все нові й нові завдання, які потрібно було оперативно вирішувати. Контррозвідка заарештувала Б. Вальдмана, працівника військового відділу У підвалах великого будинку на Базарній вулиці, де він жив, ще до окупації ми зробили основний склад зброї і бойових запасів. Після арешту Бориса за будинком посилювався нагляд. Тому сім'я Бориса попросила забрати зброю. Однак іншого місця для військового складу у нас не було. Становище ставало критичним. Протягом дня ми об'їхали ряд явок, радились, куди можна переховати зброю.

Коли стемніло, я взяла прольотку й поїхала на Базарну площу. Двоє товаришів навантажили мішок з патронами, ящик з вибухівкою, револьвери і дали мені в руки сумку з «лимонками». Прощаючись, тихо сказали: «У крайньому разі — кидай!» Поїхали. За два-три будинки від явочної квартири на Тираспольській вулиці зупинились. Тут мене вже чекали. Швидко розвантажили прольотку й щасливо перенесли все на явку. Це була їдальня з двох невеликих кімнат. За ними в глибині кухні була маленька комірчина, де мешкала господарка їдальні — Роза (прізвища її не пригадую) з чоловіком і трьома маленькими дітьми. Спали всі на одному ліжку, поруч якого стояла шафа. Туди і поклали наш вантаж. Через 10—12 днів перевезли зброю в інше місце. А поки вона зберігалась у їдальні, явку було закрито. Контррозвідці вдалося натрапити на слід, але на щастя денікінці зробили обшук тоді, коли зброю вже вивезли.

Нас, працівників Червоного хреста, зв'язувала бойова дружба з працівниками військового відділу. З ними спільно обмірковували способи визволення товаришів. Особливо велику роботу проводив Й. Мах, член партії з 1913 р., матрос Балтійського флоту, учасник громадянської війни та підпілля у Києві. В 1919 р. Зафронтбюро ЦК КП(б)У відрядило його до Одеси для військової роботи. По дорозі його двічі схоплювали денікінці, але йому, надзвичайно сміливому й сильному, вдавалось втекти. В Одесі він керував військовим відділом Пересипсько-Слобідського району і працював у військовому відділі підпільного губкому. Мах багато зробив для звільнення арештованих більшовиків. Коли стало відомо, що Р. Лучанській загрожує розстріл, Йосип негайно організував її втечу. Були на його рахунок й інші бойові справи.

У міському комітеті Червоного хреста, крім мене, Клави і Люсі, працювали також С. Кравцова, Б. Авербах, М. Александрович, Д. Раш-

ковський, Гридін, пізніше Ц. Белявська, Владимирів, З. Мар'ямов. Склад комітету часто мінявся і всіх пригадати важко.

Організація Червоного хреста була нелегальною, у своїй роботі вона тісно пов'язувалася з загальною діяльністю партійних організацій, була істотною частиною всього більшовицького підпілля. Уповноважені й керівники Червоного хреста, як правило, були членами партійних комітетів і звітували про свою роботу на районних партійних конференціях. Основним у роботі Червоного хреста була допомога жертвам білого терору. Ми встановлювали зв'язки із заарештованими, передавали їм продукти і одяг, влаштовували побачення з рідними і товаришами, вишукували шляхи їх визволення, відправляли з міста тих, хто «провалився» і зазнавав переслідування, організували юридичні поради заарештованим, постачали медикаментами партизанів у селах.

Червоний хрест мав у своєму розпорядженні велику суму грошей. Ми подавали допомогу комуністам, які залишились у підпіллі, а також сім'ям арештованих і фронтовиків. Постійною турботою організації було забезпечення наших товаришів паспортами і документами. При губкомі було створено паспортне бюро, роботою якого керували Я. Волошенко і Г. Ларський, обидва досвідчені конспіратори, учасники підпілля періоду англо-французької окупації. Паспортне бюро завжди своєчасно забезпечувало документами і за весь час роботи не мало жодного провалу.

У справах паспортного бюро мені доводилось часто зустрічатися з Г. Ларським. Член партії з 1917 р., один з організаторів одеського комсомолу, незмінний член його губкому в тяжкі місяці німецької окупації й англо-французької інтервенції, один з організаторів першого Всеукраїнського з'їзду комсомолу, учасник багатьох всесоюзних і всеукраїнських з'їздів комсомолу, працівник виконкому Комінтерну молоді. Згодом він закінчив Академію Генерального штабу, Інститут Червоної професури, працював у Китаї, був на господарській і радянській роботі. В Інституті світової економіки АН СРСР Ларський захистив дисертацію, одержавши вчену ступінь кандидата економічних наук. Г. Ларський був людиною глибоко партійною, чесною, безмежно відданою справі партії. У 1919 р. справляв враження людини замкнутої, заглибленої в себе. Проте це тільки на перший погляд. Він був завжди уважним, дбайливим, чуйним до товаришів, вірним і надійним другом.

Дуже важливу і необхідну справу робили товариші, які за завданням партії працювали у контррозвідці та в різних каральних і поліцейських органах. Щодня ризикуючи своїм життям, вони мужньо виконували своє завдання. В поліцейській дільниці на Молдаванці працював Карасьов. Роздобуті ним відомості дуже допомагали у врятуванні арештованих. Велику допомогу подавала підпіллю О. Гаврилова. За завданням Г. М. Панкратової, Оксана працювала в канцелярії контррозвідки. Вона діставала списки арештованих, місце їх ув'язнення, прізвища слідчих, їх адреси; дізнавалася, з ким із них можна вести переговори про викуп ув'язнених. На адресу Оксани надходило також листування губкому з Зафронтбюро ЦК КП(б)У.

Одеська тюрма і поліцейські дільниці були переповнені. За цих умов перша загальноміська конференція, що проходила 2 листопада 1919 р., вирішила всі кошти використовувати тільки для допомоги арештованим і насамперед для викупу товаришів, яким загрожувала смерть.

В цей час основна робота Червоного хреста зосереджувалась у підпільних райкомах партії. У кожному районі були свої явки і квартири, діяв широкий актив, переважно жіночий. Організаторами всієї роботи були комуністки-підпільниці.

Важливою ділянкою нашої роботи була передача продуктивих і речових посилок в'язням. У прийомні дні рідні ув'язнених, а частіше дівчата з Червоного хреста, назвавшись сестрами, матерями або нареченими, передавали посилки. В цьому був великий ризик. Адже мало хто з тих, хто передавав посилку, знав заарештованого. З посилками намагалися завжди передати й записки. Їх зашивали у шви сорочок, в пояски, у подвійне дно кастриоль і т. д. У записках повідомлялось про хід судової справи, давались поради, як себе поводити. З свого боку заарештовані сповіщали прізвища своїх слідчих і працівники Червоного хреста потім домовлялися з останніми про викуп ув'язнених. Так вдалось врятувати О. Рекіса, І. Бахарова, С. Лекішвілі та ін.

Опорними пунктами в роботі Червоного хреста були явки. На Молдаванці їх діяло три. Одна — на Болгарській вулиці (т. зв. «Болгарська комуна»). Інша — у єврейській лікарні (тепер 3-я Радянська). У лікарні працювали наші товариші: А. Чечельницька — кастеляншою, П. Давиденко — санітаркою. На ліжках третього поверху лежали підпільники, хворі на тиф. Знаходили притулок у лікарні й товариші, які рятувались від переслідування поліції. Особливо допомагала А. Б. Чечельницька, учасниця революції 1905 р., робітниця Одеської джутової фабрики. Після революції 1905 р. вона була заслана до Сибіру, але втекла. У 1917 р. Чечельницька брала участь у встановленні Радянської влади в Одесі. Мужня людина, вірний товариш, віддана партії комуністка, досвідчений конспіратор «Аннушка» була для молодих зразком більшовика-підпільника.

Одна з явок була на квартирі в Трикутному провулку 14, де мешкала сім'я Б. І. Шнейдерман. Квартира ця по суті перетворилась на загальноміську явку — місце постійних зустрічей працівників комітету Червоного хреста. Звідси Г. М. Панкратова керувала організацією втечі комсомольців, арештованих по «процесу 17-ти». Тут же готували передачі для ув'язнених.

На початку січня 1920 р. на явку вдерлись денікінці. Була арештована сім'я Б. І. Шнейдерман, а також підпільники М. Югов, його брат і П. Гарін. Всіх їх після допиту і знущань кинули в підвал поліцейської дільниці. Звільнити їх змогли тільки котовці в лютому 1920 р.

Активну участь в організації Червоного хреста на Пересипі й Молдаванці брала Ф. Мартінова, яка приїхала з чоловіком, партійним працівником, з Кубані. Велику роботу проводив член Пересипського райкому і загальноміського комітету Червоного хреста М. Александрович, робітник заводу РОПІТ, член партії з 1917 р., та багато інших.

Велику допомогу Червоному хресту подавали члени губкому, райкомів, працівники військового відділу. Особливе піклування про ув'язнених товаришів проявляла Г. М. Панкратова, секретар Пересипського районного, а після арешту 4 листопада 1919 р. Р. Лучанської, — губерньського комітету партії. Вона була душею Одеського підпілля, ініціатором багатьох заходів Червоного хреста і сама безпосередньо жила енергійних заходів до врятування арештованих товаришів. Коли група комсомольців була засуджена до страти по «процесу 17-ти», Г. М. Панкратова організувала дружину для звільнення арештованих. З почуттям глибокої любові і поваги згадують Ганну Михайлівну ті, кому довелось зустрічатися з нею у підпіллі. Сповнена революційного горіння, вона сама добре визначила своє місце у житті: «Була в мені непохитна віра в перемогу нашої великої справи, була юнацька готовність віддати всю себе справі партії і радянській владі..., був той творчий ентузіазм, перед яким немає перешкод...»¹. Людина величезних

¹ Газ. «Чорноморська комуна», 29 травня 1957 р.

здібностей, талановита, виключно працездатна, вона стала видатним вченим-істориком з світовим ім'ям, лауреатом Державної премії, академіком. Велику наукову і викладацьку роботу вона поєднувала з державною і партійною діяльністю її як члена Центрального Комітету партії і депутата Верховної Ради СРСР.

Вишукуючи можливості врятування товаришів, Червоний хрест розгорнув велику роботу. Найбільш дієвим засобом, з допомогою якого зятагувався розгляд справи, були хабарі представникам денікінського «правосуддя». Особливо великі успіхи в цьому мала С. Северна. Дружина старого більшовика-чекіста, вона встановлювала необхідні зв'язки з офіцерами контррозвідки і слідчими. За зятагування справи Лучанської та її товаришів по процесу Червоний хрест заплатив 500 тис. крб.

Велику участь у врятуванні Лучанської брала В. Уласевич — член підпільного губкому партії. Вікторія Йосипівна вступила в революційний рух ще в гімназичні роки. За участь у підпільній роботі сиділа 1918 р. у Харківській тюрмі. Влітку 1919 р. брала участь у придушенні повстання німців-колоністів під Одесою. Після громадянської війни вона на партійній роботі у Харкові. Після закінчення інституту Червоної професури вела наукову роботу в сільськогосподарській академії наук і в Наркомземі.

Проте були і невдачі. За збереження життя Б. Вальдмана і С. Дерша було внесено багато коштів, проте обидва вони були закатовані. Не вдалось врятувати Лазарева і Хворостіна, загинули дев'ять комсомольців, що проходили по «процесу 17-ти».

Наближалась друга річниця Жовтня. Однак нас пригнічувало те, що було багато арештів і провалів, невеселі вісті надходили з фронтів. І все ж ми вирішили відзначити тісним колом близьких пролетарське свято. В цей час Люся, Клава і я, після провалу наших квартир, жили втрьох у великій кімнаті в Скурдовському провулку, 12. Наша господарка, самотня стара жінка, німка, майже не розуміла російської мови і до того ж була зовсім глухою. Над нами жила сім'я Д. Камергородської, активної підпільниці. Вирішили зібратися у нас. Хазяйці оголосили, що сьомого листопада день мого народження і вона охоче погодилась допомагати нам. Коли смеркло, додержуючись суворих правил конспірації, прийшли П. Логінов, О. Гордон, О. Соколовська. Вирішивши ряд чергових питань нашої роботи, вечір провели у щирій розмові. Згадували рідних, товаришів, які зустрічали свято на дорогах війни, у застінках катівень, тихо наспівували пісні революції, мріяли про швидку перемогу.

Цей вечір запам'ятався ще й тому, що з нами була Олена Соколовська. До того ми з нею зустрічалися мало, бо за рішенням губкому Олена не повинна була працювати у підпіллі. І тільки особливі обставини змусили її залишитись у місті. Товариші оберігали її, ніхто не знав, де вона живе. «П'ятірка» заборонила їй з'являтися на явках. Дотримуючись найсуворішої обережності, Олена працювала аж до свого від'їзду до Франції у грудні 1919 р. Вона допомагала губкому вирішувати найскладніші питання партійного підпілля, підтримувала зв'язок з Зафронтбюро ЦК КП(б)У, брала участь у роботі підпільних конференцій.

Я не була учасницею другої половини підпілля, коли в Одесу прибули нові працівники і широко розгорнулась робота губкому і військово-революційного комітету. У двадцятих числах листопада 1919 р. я і мої вірні подруги Клава і Люся виїхали з Одеси в Київ, у розпорядження Київського підпільного центру.

На допомогу викладачу історії

ВИКОРИСТАННЯ КІНО ПРИ ВИКЛАДАННІ ІСТОРІЇ ТА СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВА

У Програмі Комуністичної партії Радянського Союзу підкреслюється, що однією з головних умов, які забезпечують високий рівень навчання і виховання молодого покоління, є широке застосування найновіших технічних засобів¹. Під час викладання історії та суспільствознавства велике значення мають екранні наочні посібники. Навчальні кінофільми, діафільми, діапозитиви та епіпроекції яскраво розкривають хід історичних подій, переносять учнів у тогочасну епоху. Н. К. Крупська зазначала, що ніякими словами не можна розповісти того, що відображається на екрані. Проте кіно, звичайно, не може замінити інших наочних посібників та живого слова вчителя, який повинен продумувати і відбирати ті засоби навчання, що забезпечують найбільш повне сприйняття матеріалу учнями і допомагають формувати їх діалектико-матеріалістичний світогляд. Нижче висвітлюватиметься досвід учителів історії та суспільствознавства Сумської області.

Екранна наочність особливо ефективно діє, коли треба створити яскраві зорові образи або розкрити різні аспекти історичних явищ. Учитель має добре знати кінофонд і вести його облік. Учительки О. П. Вялушкіна (Шосткинська школа № 2) і Н. П. Лучкова (Грузчанська середня школа Конотопського району) до кожної теми курсу історії підібрали діафільми, діапозитиви. У Сумській школі № 3 оформлено стрічки ілюстрацій до курсу історії стародавнього світу. В Краснопільській школі № 1 створений цілий епіфільм за матеріалами XXIII з'їзду КПРС.

Безпосередню підготовку до уроку слід розпочинати з докладного ознайомлення із змістом кінофільму, діафільму, щоб встановити їх відповідність до матеріалу, який вивчається. Зробити це допомагають монтажні листи до фільмів. При доборі кінокартин слід враховувати вік та рівень знань учнів. При перегляді фільму вчитель робить короткі нотатки, продумує методичну сторону справи: формулює питання бесіди та свої пояснення в ході демонстрування.

Найефективніше використовувати екранну наочність можна в кабінетах з денним екраном, які є в багатьох школах. У таких кімнатах вся робота на уроці ведеться при звичайному освітленні, що дає можливість учителю застосовувати інші види наочності і залучати учнів до творчої роботи з підручником та різними історичними документами. Автоматизована апаратура кабінету дозволяє заощаджувати час, уникати залучення школярів до нагляду за нею.

Щоб продуктивно працювати в такому кабінеті, вчителі історії області протягом 1965/66 навчального року систематично відвідували гуртки по вивченню технічної апаратури й успішно склали екзамени на демонстратора вузькоплівкового кіно. Для надання методичної допомоги проводились міжрайонні семінари, районні, міські та обласні педчитання, семінари керівників шкіл передового досвіду з питань комплексного використання екранної наочності.

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1961, стор. 109.

На базі Ворожбянської школи № 3 (керівник школи — Г. Ф. Старинський) проходив семінар з питань використання екранних та звуко-технічних засобів при викладанні історії і суспільствознавства з прозеденням відкритих уроків. Більшість учителів показала, що добре розбирається в технічній апаратурі й вдало використовує її у викладанні.

При складанні поурочних планів визначається місце і роль кінофільмів, діафільмів та інших технічних посібників. Перерви в демонструванні різних видів наочності використовуються для роботи з іншими засобами конкретизації навчального матеріалу. При показі фільму зовсім не обов'язково пояснювати все, що учні бачать на екрані. Слід привчати їх самостійно осмислювати й аналізувати матеріал. Під час узагальнюючої бесіди вчитель на підставі побаченого підводить учнів до певних висновків. Важливо, щоб вони змогли зміст фільму пов'язати з темою уроку. Домашнє завдання має передбачати творчу роботу школярів у зв'язку з переглянутим фільмом: запитання по змісту картини, складання планів, тез і творів, порівняння матеріалу підручника і екрану, логічні завдання, зв'язані з зоровими уявленнями учнів.

Технічні засоби необхідно поєднувати з іншими видами унаочнення і конкретизації навчального матеріалу. Вчителька Роменської школи № 2 Л. І. Яковенко вміло виконує це завдання. Вона поєднує яскраву розповідь з використанням додаткової літератури та різних видів унаочнення, включаючи екранні. Так, у VI класі при вивченні теми «Культура арабського халіфату» урокові було надано форму подорожі по країнах і містах Сходу. Тогочасний архітектурний стиль удалося переконливо передати з допомогою виготовленого вчительською та учнями епіфільму. Л. І. Яковенко використала повідомлення школярів про наукові досягнення тих часів, про діяльність великого вченого Авіценни. Спираючись на попередні знання учнів, вона з'ясувала історичні умови, за яких розвивалась культура народів арабського халіфату, показала вирішальну роль народних мас у створенні всіх матеріальних і духовних цінностей.

Під час вивчення в VII класі теми «Селянська війна під проводом О. Пугачова» Л. І. Яковенко організувала творчу роботу учнів над фрагментами відповідного фільму. Завдяки цьому вони дістали конкретне уявлення про озброєння повсталих, про О. Пугачова та його соратників. Учні добре засвоїли причинно-наслідкові зв'язки і дали відповіді з глибокими самостійними висновками, часто посилаючись на переглянутий фільм.

Добрі наслідки дає комплексне використання на уроках навчальних кінофільмів, діафільмів і грамзапису, поєднання показу статичних зображень з динамічними, що підсилює виразність зорових уявлень учнів. Краще починати з діафільму, що дозволяє глибше з'ясувати окремі питання і зосередити увагу школярів на кадрах, які потребують тривалого розгляду і роз'яснення. Потім кінофільм своєю динамікою підсилює враження глядачів, дає більш повне уявлення про історичну дійсність.

Висвітлюючи у випускному класі матеріал про остаточний розгром фашистської Німеччини, вчитель Роменської школи № 7 П. П. Рогов комплексно застосував демонстрацію кінофільму «Розгром фашистської Німеччини», магнітофонний запис «Капітуляція Німеччини» і зображення через епідіаскоп. Розкриваючи вузлові питання нової теми, підводячи учнів до розуміння завдань і стратегічних планів Радянських Збройних Сил по завершенню воєнного розгрому фашистської Німеччини, вчитель показав на екрані з допомогою епідіаскопа карту «Штурм і взяття Берліна радянськими військами». Одночасно учні працювали з таблицею «Військова техніка сторін». Потім клас з інтересом дивив-

ся фрагменти фільму про штурм міста радянськими військами. Учні неначе побували на місці історичних подій як очевидці мужності й героїзму наших воїнів. Розповідаючи про беззастережну капітуляцію фашистської Німеччини, вчитель включив хвилюючий магнітофонний запис про вікопомну перемогу. На цьому уроці вдало поєднувалось живе слово педагога з екранною наочністю, майстерно вирішувалась проблема єдності навчання й виховання.

Найбільш чіткі уявлення серед учнів про історичні події викликають документальні фільми і діафільми. Іноді вчителі використовують передачі по телебаченню. Вчителька Сумської школи № 3 Н. П. Дериколенко дала учням завдання підібрати з прочитаних книг і переглянутих фільмів приклади про героїзм радянських людей в роки Великої Вітчизняної війни. На уроці було прослухано виступ по телебаченню письменника С. Смирнова про подвиги захисників Лієпаї. Учні жваво обмінювалися думками, наводили приклади про подвиги земляків на фронті, партизанський рух на Сумщині. Змістова робота вчительки на уроці, продумана система домашніх завдань мали велике значення для воєнно-патріотичного виховання дітей. У деяких школах області при вивченні курсу суспільствознавства вдало використовуються передачі по телебаченню і лекції по радіо професора Н. В. Пуховського.

Значну допомогу подає екранна наочність у повторенні навчального матеріалу, урізноманітнюючи методичні прийоми. В такий спосіб вже відоме з'являється в новому висвітленні, що підвищує інтерес школярів до повторення. Іноді вчитель спочатку проводить з учнями бесіду по раніше вивченому матеріалу, а демонстрація фрагментів з фільму допомагає зробити висновки. Найбільш повного узагальнення навчального матеріалу в процесі повторення можна досягти при використанні всього фільму, коли його окремі кадри демонструвалися при поясненні.

Велику роль відіграє цілеспрямоване застосування екранних засобів під час підготовки до іспитів, при проведенні консультацій, оглядових лекцій і семінарських занять. Так, вчителька Н. П. Дериколенко провела з учнями семінар по рішенням березневого Пленуму ЦК КПРС (1965 р.), використавши додаткову літературу, газетний матеріал, фільм «Основи матеріально-технічної бази комунізму». Учні одержали конкретні уявлення про розвиток сільського господарства, впровадження нової техніки в землеробство і тваринництво, удосконалення організації праці в колгоспному і радгоспному виробництві.

Демонстрація кінофільмів, діафільмів, діапозитивів у поєднанні з іншими видами наочності і живим словом учителя розвиває логічне мислення дітей, сприяє виконанню навчально-виховних завдань. Про це свідчить експериментальна робота, проведена в семи школах області. У сьомих класах було виділено теми: «Початок розкладу кріпосницького господарства» і «Селянська війна під проводом О. Пугачова». Під час експерименту використовувалися фрагменти з діафільму «Крепостное право на Руси XVII в.» і фільм «Селянська війна під проводом О. Пугачова». Екранні наочні посібники допомогли школярам глибше засвоїти матеріал. Із 100 учнів експериментальних класів після вивчення теми 18 написали контрольну роботу на «5», 47 — на «4» і 35 — на «3». У контрольних класах були гірші знання: діти здебільшого переказували текст підручника сухою, необразною мовою. З 97 учнів цих класів 9 виконали роботу на «5», 24 — на «4», 61 — на «3», 3 — на «2».

У переважній більшості учні експериментальних класів повніше висловлюють свою думку, послідовно викладають матеріал, досить часто посилаються на зміст переглянутих фільмів та діафільмів, уміють зіставляти й аналізувати події, робити відповідні узагальнення та ви-

снówki. Школярі одностайно зазначають, що екранна наочність допомагає їм засвоювати матеріал, готувати домашні завдання. Кінофільми, діафільми, епідіаскоп особливо стають у пригоді слабким учням, які мають нестійку увагу і абстрактне мислення яких недостатньо розвинуте.

Досвід роботи вчителів Сумської області показує, що використання екранної наочності на уроках і в позакласній роботі дає позитивні наслідки в естетичному, трудовому, воєнно-патріотичному, інтернаціональному й атеїстичному вихованні учнів, яке здійснюється на бойових і революційних традиціях нашого народу, на прикладах життя та діяльності В. І. Леніна.

До 50-річчя Великого Жовтня і 100-річчя з дня народження В. І. Леніна в школах проводяться лекції і бесіди з переглядом фільмів, ленінські читання, учнівські конференції, організуються кінолекторії, фестивалі фільмів про великого вождя, про революційну боротьбу.

Юні кіноаматори з інтересом збирають матеріали про визначні події і знімають їх на плівку. Так, учні Шосткинської школи № 2 створили діафільми «Наш край партизанський». В Шосткинській школі робітничої молоді № 2 на уроках і в позакласній роботі мав успіх створений на краєзнавчому матеріалі діафільм «За владу Рад», що розповідає про встановлення Радянської влади в Шостці.

Цікаво в школах проходять вечори з показом кінофільмів на атеїстичні теми. У Шосткинській школі № 2 на вечорі, присвяченому викриттю реакційної суті релігії, демонструвалися фільм «Правда о Ватикане», а також фрагменти діафільму, зробленого учнями під час екскурсії до Музею історії релігії та атеїзму в Ленінграді.

Отже, можливості використання екранної наочності в навчально-виховному процесі на уроках і в позакласній роботі практично дуже широкі. Все залежить від підготовленості і творчих шукань учителя.

О. М. ФІЛАТОВА

Наш календар

ЧЕРВЕНІ ПОДІЇ НА УКРАЇНІ В 1917 РОЦІ

Революційні події, що розгорнулись навесні 1917 року, досягли ще більшої гостроти в червні. 3 червня у Петрограді відкрився I Всеросійський з'їзд Рад, на який трудящі маси поклали великі надії. Ще в дні роботи з'їзду партія більшовиків вирішила провести 10 червня демонстрації у великих містах, щоб на повний голос заявити про свої вимоги, про взяття влади до рук Рад і цим самим усунути Тимчасовий уряд.

Але меншовики та есери, які складали більшість на з'їзді, обвинуватили більшовиків у «змові», в організації «громадянської війни» і заборонили демонстрацію. Більшовики розуміли, що не підкоритись рішенням з'їзду означало протиставити себе йому. Тому вночі 9 червня більшовики об'їхали всі заводи, майстерні, казарми і роз'яснили робітникам і солдатам рішення партії.

10 червня ні один завод, ні один полк не вийшов на демонстрацію. Це свідчило про зростання впливу більшовиків на маси, про її вміння відступити у необхідний момент. Заборона демонстрації викликала велике обурення, тому лідери меншовиків та есерів, які, боячись втрати впливу на маси, при допомозі президії з'їзду вирішили провести демонстрацію під своїм керівництвом.

Демонстрація була призначена на 18 червня і це не випадково. Заручившись підтримкою з'їзду, Керенський дав наказ в цей день розпочати наступ на Південно-Західному фронті. Цим самим есери-меншовицькі лідери хотіли приховати плани буржуазії, схвалити наступ на фронті, а вразі поразки всю вину скласти на більшовиків.

Більшовики розпочали активну діяльність по підготовці до демонстрації. На численних мітингах і зборах трудящі, виступаючи проти зовнішньої і внутрішньої політики Тимчасового уряду, вимагали передачі влади до рук Рад, припинення імперіалістичної війни, про що свідчить велика кількість листів і телеграм, що надходили на адресу з'їзду.

Напередодні демонстрації Харківський, Луганський, Київський та Катеринославський комітети РСДРП(б) на своїх засіданнях розглянули питання про час і порядок проведення демонстрацій, визначили збірні пункти і через газети звернулись до населення з закликами взяти участь в демонстрації під такими гаслами: «Вся влада Радам!», «Геть війну!», «Геть десять міністрів-капіталістів!», «Миру, хліба, свободи!», «Геть політику угодовства з буржуазією!».

У відозві Харківського комітету РСДРП(б) до робітників, селян і солдатів від 17 червня 1917 р. говорилось: «Революція в небезпеці! Буржуазія переходить у наступ! Готуйтеся дати гідну відсіч контрреволюціонерам — капіталістам, поміщикам, буржуа. 18 червня мирна демонстрація наших сил, нашої згуртованості. Виходьте на вулицю!»

Всі, хто вважає правильним лозунг: «Вся влада Радам робітничих, солдатських і селянських депутатів, ставайте в одні лави!»¹.

18 червня близько півмільйона трудящих Петрограда продемонстрували відданість справі революції. Слідом за пітерськими пролетарями піднялися і робітники України. Цього ж дня на заклик Харківського комітету РСДРП(б) працівники майстерень Південної залізниці, заводи Іванівського району, Бергенгейма, «Економ», «Игольный цех» та інших підприємств та військових частин під більшовицькими лозунгами зібрались на підході. Відбувся мітинг, на якому була прийнята резолюція про перехід всієї влади до рук Рад.

Закликаючи трудящих м. Києва взяти участь у демонстрації, Київський комітет РСДРП(б) і Київської групи соціал-демократії Польщі і Литви звернув увагу на те, що тільки Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів є тими органами, які повинні взяти владу у свої руки, що всім трудящим необхідно об'єднатися для боротьби з ворожими силами і не дати капіталістам надіти кайдани на руки робітників.

Майже 12-ти тисячна демонстрація відбулась в Києві. Тут 18 червня о 9-й годині ранку на збірні пункти прийшли робітники фабрик, заводів, солдати 148-ї Воро-

¹ Харьков и Харьковская губерния в Великой Октябрьской социалистической революции, Харьков, 1957, стор. 105.

нежської дружини, 3-го авіапарку, 2-го запасного і телеграфного батальйонів та інші. Демонстрація закінчилась мітингом біля колишнього царського палацу, де більшовики виступили з гнівними промовами, тавруючи антинародну політику Тимчасового уряду.

Десятитисячна демонстрація пройшла 18 червня вулицями Краматорська, вимагаючи виходу з кровопролитної війни і передачі влади Радам.

В інших містах України демонстрації проходили в той час, коли почався наступ на фронті, і мали ще більш бойовий, антивоєнний характер.

25 червня луганський пролетаріат і військові частини висловили свій протест проти контрреволюції, прийняли на мітингу резолюцію, в якій зазначалось: «Вище і вище червоний стяг Інтернаціоналу, під прикриттям якого ми і проб'ємо собі дорогу до нашого кращого майбутнього — соціалізму!»².

В Юзівці, незважаючи на проведеному агітаційну та організаційну роботу напередодні демонстрації, створились несприятливі умови для більшовиків. Тут у Радах переважали меншовики та есери, але все ж таки більшовики вирішили взяти участь у демонстрації, за що були по-звірячому побиті або заарештовані, а прапори і лозунги пошматовані. На всі ці антибільшовицькі дії трудящі відповіли мітингами і зборами, на яких вимагали покарання винних.

У Катеринославі, боячись демонстрації, меншовицько-есерівська більшість Ради всілякими засобами намагалась зірвати її.

З приводу цього робітники Катеринослава 19 червня на мітингу прийняли резолюцію: «Вважаючи, що мирна демонстрація народу є свідомий вияв його волі і сили, а також, щоб всі впевнились, що він постійно готовий дати належну відсіч контрреволюції, яка піднімає голову, ми вимагаємо від Ради робітничих і солдатських депутатів обов'язково призначити відмінену ним мирну демонстрацію...»³. Тричі переносились строки демонстрації, але 2 липня під прапорами Катеринославського комітету РСДРП(б) вийшли на вулицю не тільки робітники заводів, але й окремі організації і Ради. Кілька прапорів були з лозунгами довір'я Тимчасовому урядові, але згодом вони зникли.

Внаслідок активної пропагандистської роботи, яку проводили більшовики на фабриках, заводах, шахтах, у військових частинах, червневі демонстрації пройшли під більшовицькими лозунгами, що свідчило про великий вплив більшовиків на трудящих, вони були спрямовані проти згубної політики Тимчасового уряду і імперіалістичної війни.

Оцінюючи червневі події 1917 року, В. І. Ленін писав, що демонстрація 18 червня стала демонстрацією сил і політики революційного пролетаріату, який вказує напрям революції, вказує вихід з тупика; що 18 червня було першою політичною демонстрацією дії, які вказували напрям дальшого розвитку революції⁴.

Демонстрації показали, що маси не довіряють Тимчасовому урядові, та угондовській політиці есерів і меншовиків.

Червневі події були яскравим виразом вимоги революційного народу мирним засобом взяти Радам владу в свої руки і тим самим ліквідувати двовладдя в країні.

Г. Г. ГОЛУБОВА

² Борьба за власть Советов в Донбассе, Донецк, 1957, стор. 64.

³ Октябрь в Екатеринославе, Днепропетровск, 1957, стор. 86.

⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 88—89.

45 РОКІВ КНИЖКОВОЇ ПАЛАТИ УРСР

Книжкова палата УРСР зберігає безліч друкованих видань. Тут зібране все надруковане в республіці від 1917 р. по сьогодні — книги, брошури, журнали, збірники, видання музичної літератури і образотворчого мистецтва, газети, афіші, лозунги — від багатотомної книги до маленької листівки, різними мовами — всього близько 6 млн. друкованих одиниць.

У червні ц. р. минає 45 років від дня заснування Книжкової палати Української РСР. Вона утворена відповідно до підписаного особисто В. І. Леніним 30 червня 1920 р. «Декрету Ради Народних Комісарів про передачу бібліографічної справи в РСФРР Державному видавництву»¹. В. І. Ленін, піклуючись про реєстраційно-облікову бібліографію, ставив завдання об'єднати розрізнені приватні зусилля окремих осіб у цій справі, підпорядкувати її інтересам народу, створити державний центр бібліографічної роботи й налагодити через нього планомірну реєстрацію і облік усієї друкованої продукції в країні.

¹ Ленін і книга, К., 1965, стор. 416—417.

Безпосереднім результатом виконання Ленінського декрету було утворення в серпні 1920 р. Російської центральної книжкової палати в Москві, перейменовану в жовтні 1925 р. на Державну центральну книжкову палату РРФСР, а наприкінці 1935 р. реорганізовану у Всесоюзну книжкову палату.

При Всеукраїнському видавництві (Харків) 1920 р. був утворений Центральний бібліографічний відділ, а 27 червня 1922 р. Рада Народних Комісарів УРСР ухвалила постанову «Про організацію Української книжкової палати і про забезпечення головних книгосховищ всіма виданнями республіки»².

На Українську книжкову палату покладалось: а) реєстрація всіх друкованих видань, що виходили на території УРСР з 1917 р.; б) збирання і зберігання зразків видань Української республіки; в) розподіл обов'язкових примірників по головних державних книгосховищах УРСР; г) видання періодичного бюлетеня під назвою «Літопис українського друку».

Вже на першому етапі своєї діяльності Книжкова палата УРСР виконала чималу роботу. Вона збрала значну частину обов'язкових примірників друкованої продукції, випущену з 1917 р. до утворення Палати, забезпечила правильний розподіл її між найбільшими книгосховищами; провела бібліографічну обробку видань друку та їх облік; опрацювала принципи реєстрації друкованої продукції, які згодом лягли в основу реєстраційно-облікової бібліографії книжкових палат братніх республік СРСР; розробила методику статистики друку.

Відзначаючи значення роботи Палати для розвитку радянської науки і культури, академік Д. І. Багалій писав 1928 р.: «З досвіду, що його мала кафедра історії української культури, я переконався, скільки справді допомагає розвитку української історичної науки (і, як гадаю, й інших наук) Книжкова палата УРСР...»³

Завдяки піклуванню партії і уряду Книжкова палата УРСР перетворилась на республіканський науковий центр державної обліково-реєстраційної бібліографії, статистики та централізованої каталогізації творів друку.

Державну реєстраційно-облікову й аналітичну бібліографію Палати відображають періодичні видання: «Літопис книг» (видається з 1924 р.), «Літопис рецензій» (з 1935 р.), «Літопис журнальних статей» (з 1936 р.), «Літопис газетних статей» (з 1937 р.), «Літопис образотворчого мистецтва» (з 1952 р.), «Літопис музичної літератури» (з 1954 р.), «Українська РСР у виданнях республік Радянського Союзу» (з 1956 р.) та бібліографічний бюлетень «Нові книги УРСР» (з 1958 р.). З 1924 р. видано майже 3 тис. назв літописів загальним обсягом понад 6 тис. друкованих аркушів.

Органи Державної бібліографії Книжкової палати УРСР здобули визнання бібліотечної та бібліографічної громадськості не тільки на Україні, а й далеко за її межами.

Палата здійснює статистичний облік творів друку, що виходять у республіці, починаючи з 1925 р., щорічно подає статистичні звіти про випуск друкованої продукції — Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР, Центральному Статистичному управлінню УРСР та Всесоюзній книжковій палаті.

Велику роботу проводить Палата по централізованій каталогізації. З 1927 р. вона щороку випускає понад 25 тис. друкованих бібліографічних карток загальним тиражем близько 8 млн. примірників з описом книг, журнальних і газетних статей та рецензій. З 1960 року очолює методичне керівництво класифікацією й каталогізацією книг у республіці, що їх проводять бібліотеки разом з видавництвами.

Палата багато робить у галузі загальної ретроспективної бібліографії. Тільки за останні роки вона підготувала і видала такі праці: «Видання творів К. Маркса і Ф. Енгельса на Україні», «Видання творів В. І. Леніна на Україні (1894—1965)», «Українська радянська культура за 40 років. 1917—1957», «Художня література, видана на Україні за 40 років. 1917—1957» (два томи), «Періодичні видання УРСР. Журнали. 1918—1960» (два томи), «Періодичні видання УРСР. Газети. 1917—1960», «Музична література УРСР. 1917—1965» та ін. Видано чимало бібліографічних покажчиків. Готується до видання багатомна бібліографія «Книги УРСР. 1917—1966».

Палата підтримує тісні зв'язки з багатьма установами. Особливо плідна сумісна робота з Інститутом історії партії при ЦК КП України, Інститутом літератури ім. Т. Г. Шевченка, Харківським державним університетом ім. Горького, Харківським інститутом культури. Разом з науковцями цих установ та учбових закладів було підготовлено до видання ряд важливих бібліографічних праць, проведено їх обговорення і рецензування. Доктор історичних наук, професор П. М. Шморгун, член-кореспондент АН УРСР, доктор філологічних наук Є. П. Кирилюк, доктор історичних наук, професор І. К. Рибалка, доцент Д. Д. Тараманов є членами Вченої Ради книжкової палати.

Палата надає велику допомогу бібліотекам республіки. Адже саме для них вона видає «Літописи», бюлетень «Нові книги УРСР», бібліографічні картки, посібники з питань бібліотечної справи, різні бібліографічні покажчики та довідники.

² Газ. «Вісті ВУЦВК», 26 липня 1922.

³ Газ. «Культура і побут», 15 грудня 1928 р.

Рік у рік розширюється видавнича діяльність Редакційно-видавничого відділу Книжкової палати. У 1950 р. план випуску літератури становив 14 назв обсягом 230 друкованих аркушів, у 1967 р. відділ має видати 162 назви обсягом 2193 друкованих аркуша. У цьому році вийдуть з друку такі видання: «Преса Української РСР. 1918—1966. Статистичні матеріали», «Співдружність літератур. 1917—1966», «Образотворче мистецтво України. 1917—1966», «Державна бібліографія на Україні» (вип. III), «Твори українських радянських письменників у зарубіжних виданнях. 1945—1966», «Довідник бібліотекаря», «Робота над рукописом». Ряд з цих праць присвячується знаменній даті — 50-річчю Великого Жовтня і встановлення Радянської влади на Україні.

За 45 років діяльності Книжкова палата УРСР зробила багато корисного на ниві науки і культури. Але рішення ХХІІІ з'їзду КПРС і ХХІІІ з'їзду КП України, постанови Пленумів ЦК КПРС і ЦК КП України, самовіддана праця радянських людей за здійснення планів комуністичного будівництва зобов'язують зробити значно більше. Державна бібліографія Радянської України має бути піднята на новий, вищий рівень. Вона мусить ще наполегливіше, ще активніше сприяти успішному здійсненню величких накреслень партії та уряду.

В. М. СКАЧКОВ

ПЕРШИЙ НА УКРАЇНІ ТА В РОСІЇ (До 75-річчя київського трамвая)

У другій половині минулого століття Київ був великим торговельним, адміністративним і культурним центром дореволюційної Росії. Цьому сприяло його географічне розміщення на перехресті сухопутних і водних шляхів. Вже в 80-х роках Київ мав залізничний зв'язок з Москвою, Одесою, Харковом, Донбасом та іншими промисловими центрами країни. Розвивався також водний транспорт на Дніпрі і його притоках. Протягом 1882—1894 рр. кількість парових суден збільшилась з 32 до 194, обсяг перевозок — у 5 разів, пасажирів — у 4 рази¹.

Дальший розвиток міста, зростання кількості населення, збільшення перевозок вантажів і пасажирів викликали необхідність організації в Києві масового міського транспорту. В 1869 р. компанія землевласників звернулася до міського самоврядування з проханням дозволити спорудження двох ліній кінної залізниці — від вокзалу через Глибочицю на Поділ і від вокзалу через Хрещатик до Царської площі (нині площа ім. Ленінського комсомолу). Проте цей проект не було здійснено. Понад 11 років тривали безрезультатні спроби організувати в Києві міський рейковий транспорт. Кінні залізниці вже були прокладені в Одесі, Харкові, Тбілісі, Ростові-на-Дону. Дістали дозвіл на будівництво їх й інші міста, а Київ усе ще не мав ніякого масового транспорту.

Значну перешкоду для спорудження тут міської залізниці становили круті підйоми вулиць. Лише 30 липня 1883 р. було дозволено прокладати колії у місті, за винятком Хрещатика (аж до проведення там водопроводу і каналізації). Проте і після цього підприємці протягом шести років не зважувалися розпочати будівництво².

У 1886 р. Київська дума оголосила конкурс на спорудження міської залізниці. В результаті конкурс концесію одержав відомий підприємець, генерал-майор інженерних військ А. Є. Струве, який склав проект будівництва рейкової дороги з кінною і паровою тягою. Струве спорудив залізниці Київський і Кременчуцький мости через Дніпро, запровадив газове освітлення у Києві, заклад міський водопровід та здійснив інші будови. 7 липня 1889 р. міська управа підписала договір «На збудування в місті Києві міських залізниць строком на 45 років з правом міста на достроковий викуп через 25 років»³.

На початку 1890 р. Струве подав міській управі розроблений київськими інженерами проект електричного трамвая та електростанції. Проте цей проект викликав рішучі заперечення з боку деяких працівників поштово-телеграфного відомства, які вважали, що передбачена проектом система міського електротранспорту порушуватиме нормальну роботу телефонної і телеграфної сітки. Тому затвердження проекту затягнулося. Струве ж 18 червня 1890 р. почав будувати міську залізницю на кінній і паровій тязі. На Брянському (тепер Дніпропетровському ім. Петровського) рейкопрокатному заводі були замовлені рейки, на Коломенському машинобудівно-

¹ Київський обласний державний архів, ф. Київського губернського статистичного комітету, оп. 1, спр. 12, арк. 47.

² Б. М. Ржонсницький. Ф. А. Піроцький, К., 1952, стор. 72.

³ Б. Н. Ржонсницький. Трамвай — русское изобретение, М., 1952, стор. 43.

му — спеціальні вагони. Розпочалися також роботи по спорудженню кінних парків і стаєнь.

1891 року міністерство внутрішніх справ затвердило проект Київської міської залізниці, за яким, крім коней і парових двигунів, передбачалося використання електродвигунів. Але губернатор зажадав від Струве підписки, поставивши умову, за якою електричний трамвай буде знято, якщо він перешкоджатиме нормальній роботі телеграфу й телефону. Зважаючи на це, Струве тимчасово відмовився будувати електричний трамвай, а обмежився прокладанням рейок для кінної тяги.

Перша в Києві конка почала працювати 30 червня 1891 р. на дільниці від вулиці Маріїнсько-Благовіщенської (нині Червоноармійська) до Деміївки, а з 6 липня — від Європейського готелю (початок Хрещатика) до Деміївки. Гористий рельєф міста дуже ускладнював і здорожував застосування кінної тяги. Навіть на невеликому підйомі на Хрещатику перед Бессарабкою доводилось припрягати до вагонів ще одного коня.

В лютому 1892 р. з Коломенського заводу прибули перші замовлені паровози. 7 лютого невеликий локомотив з трьома вагонами пройшов по Хрещатику і Великій Васильківській (нині Червоноармійська) вулиці. В серпні 1892 р. парову тягу було застосовано на дільниці від Хрещатика по вулиці Фундукліївській (нині вулиця Леніна), Пироговській, Бібіковському бульвару (зараз Бульвар Шевченка) і далі до Тріумфальних воріт на Брест-Литовському шосе — місця, де тепер розташований Новий базар. Але незабаром з'ясувалося, що паровози не пристосовані до подолання крутих підйомів. Паровий трамвай часто зупинявся, щоб набрати пари, створював великий шум у місті, давав багато диму і кіптяви. Для очищення топков паровоза довелось влаштувати спеціальні станції не лише на кінцевих зупинках, а й у центрі міста.

Нарешті, після тривалих переговорів дума дозволила налагодити дослідну дільницю електричного трамвая на Олександрівському підйомі. У квітні 1892 р. всі роботи були закінчені. Для постачання електроенергією цієї лінії довелось збудувати тимчасову електростанцію в дерев'яному приміщенні, де встановили два газових двигуни і дві динамомашини.

2 травня 1892 р. відбулося випробування електричного трамвая на рівній частині колії по Олександрівській вулиці (тепер вул. Кірова), а 8 травня — на дільниці від Подолу до Хрещатика. Газета «Киевлянин» 9 травня 1892 р. писала: «Вагон йшов вгору і вниз по крутій горі цілком задовільно і міг зупинятися в різних пунктах уклону». 28 травня дільниця з електричною тягою прийняла спеціальна комісія.

На першій лінії довжиною 1,5 км (Подол — Хрещатик) пасажирський рух розпочався 2 червня 1892 р.⁴ Таким чином, вступив в експлуатацію перший в Росії електричний трамвай. Спочатку курсувало 2, а потім 4 вагони. Незабаром лінія була продовжена до Левашовської вулиці (зараз вул. К. Лібкнехта). Через деякий час трамваї ходили по вулицях Фундукліївській, Безаківській (вул. Комінтерну). Колії одна за одною переходили на електротягу. Довше, ніж інші, лишалася на паровій тязі лінія в Пущу-Водицю, куди через велику відстань при техніці того часу було важко передавати струм. Коли в 1894 р. в Пущі-Водиці збудували дизельмоторну станцію, була електрифікована і ця колія.

Будівництво київського трамвая здійснювалось російськими інженерами, без всякої участі іноземних спеціалістів і капіталу. Досвід експлуатації електротранспорту в Києві показав комерційну вигоду цього нововведення і безперечно його зручність. Завдяки вдосконаленням, внесеним у конструкцію вагонів, контактної сітки та інших елементів перший в Росії київський трамвай став зразковим для свого часу видом масового міського транспорту. У наступні роки трамвайні колії були побудовані у Дніпропетровську та Севастополі (1898), Житомирі (1899), Кіровограді (1901).

Цією справою зацікавилися бельгійські капіталісти, які мали великі трамвайні концесії в колоніальних країнах. Група банків купила трамвайне господарство спочатку в Одесі, а потім і в Києві. Бельгійські фірми будували електричні трамваї у Севастополі, Одесі, Миколаєві та інших містах, але переважно з вузькою колією (1000 мм), щоб збудувати старі вагони, які відпрацювали свій строк у самій Бельгії.

До 1917 р. у Росії електричний транспорт мали 35 центрів, у тому числі 13 на Україні. На 1963 р. у СРСР трамвай був у 108 містах, з них — у 26 містах Української РСР⁵. Протягом 1932—1941 рр. у Києві функціонував єдиний в СРСР музей електричного трамвая. Цей музей мав важливе значення як історико-технічний пам'ятник для України і всього Радянського Союзу. Подібні пам'ятки надзвичайно цінні як джерела з історії народного господарства країни.

П. І. ГНИП

⁴ Б. Н. Ржонсницький. Трамвай — русское изобретение, стор. 52.

⁵ УРЕ, т. 14, стор. 504.

СЕЛЯНСЬКО-КОЗАЦЬКЕ ПОВСТАННЯ НА УКРАЇНІ ПІД ПРОВОДОМ ПАВЛА БУТА (До 330-річчя повстання)

У першій половині XVII ст. на Україні посилювався кріпосницький гніт. Польські й українські феодали свавільно захоплювали землі, закріпачували селян, примушували їх сплачувати велику натуральну й грошову ренту та відбувати тяжку панщину. Влада землевласників над селянами не обмежувалася ніякими законами. Складним було й соціально-економічне та політичне становище в містах. У повітових і волосних центрах сиділи королівські старости та їх намісники, які постійно втручалися в економічне й політичне життя міського населення.

Водночас іноземні загарбники посилювали на Україні жорстокий національний і релігійний гніт. Королівський уряд здійснював політику денаціоналізації українського народу. Польські магнати, шляхтичі, ксьондзи та єзуїти, покатоличені й ополячені місцеві феодали намагалися запровадити на Україні католицизм, ополячити корінне населення, знищити українську культуру, перетворити край у складову частину шляхетської Польщі.

Все це викликало непримиренну боротьбу селянства й трудового люду міст проти місцевих гнобителів та іноземних загарбників. Вона виявлялася в різних формах, починаючи від масової втечі закріпачених селян і збіднілих міщан у південні степи й кінчаючи збройними повстаннями. Найбільші з них відбувалися на Подніпров'ї: в 1625 р. під проводом Марка Жмайла, в 1630 р. на чолі з Тарасом Федоровичем, у 1635 р. під керівництвом Івана Сулими.

Після придушення королівськими військами останнього повстання багато його учасників відступили на Запоріжжя, де розгорнули підготовку до наступної боротьби з ворогом. З усіх кінців України йшли туди селяни-втікачі й збіднілі міщани, які вливалися в лави запорізьких козаків.

Уже в кінці 1636 р. польський католицький монах С. Окольський у своєму щоденнику записав: «В Польщі несподівано... одержано було звістку про нову війну, що загрожує з боку Запоріжжя і Задніпряньського краю. Ворог, ні трохи не боячись королівської могутності, не тільки позбавив війська коронні жодного спокою, але знову підняв бунтівну козацьку шаблю, приборкану було в Куруківському поході, люто загрожуючи всім польським панам, гетьманам, сенаторам і самій королівській величності»¹. Дійсно, на початку 1637 р. на Запоріжжі вже зібралося понад 5 тис. озброєних козаків, які готувалися до нового повстання. Найактивнішу роль у його організації відіграв Павло Михнович Бут, хоробрий і вольовий ватажок, відомий в історії під ім'ям Паєлюка.

П. Бут народився у 80-х роках XVI ст. у Чигирині в козацькій родині. З молодих років він зазнав тяжкого гноблення від феодалів і королівських урядовців. Переслідуваний ними, Бут змушений був покинути Чигирин і податися на Запоріжжя. Йому довелося брати участь у багатьох походах проти кримських татар і турецьких яничар. У 1635 р. він разом з І. Сулимою керував повстаннями нерестровими козаками під час їх нападу на фортецю Кодак. Після придушення повстання П. Бут потрапив у варшавську в'язницю, але йому вдалося втекти з неї й повернутися на Січ.

Незабаром запорізькі козаки обрали його своїм гетьманом. На початку 1637 р. П. Бут послав свого представника в Корсунь до реєстрових козаків, від яких вимагав, щоб вони разом з артилерією й військовими припасами вирушали на Запоріжжя для підготовки спільної боротьби проти королівських військ. Але реєстрові козаки відмовилися від участі у повстанні й повідомили про наміри запорізьців королівський уряд. Це дуже ускладнило підготовку повстання на Україні.

Весною 1637 р. П. Бут з великим козацьким загonom вирушив із Запоріжжя на Київщину. Під час цього походу до нього приєдналося багато селян. На початку червня повстанці здійснили сміливий напад на Корсунь і з допомогою гетьмана реєстрового козацтва Томиленка оволоділи містом, захопивши артилерію, військові припаси та регалії (булаву, бунчук і прапори) реєстрового козацького війська. Так почалося повстання під проводом П. Бута.

Частина реєстровців приєдналася до повстанців. Інші ж зібрали в липні на березі річки Росави козацьку раду, на якій усунули з гетьманства Томиленка, а на його місце обрали переяславського полковника С. Кононовича. Під час ради виявилося, що багато реєстрових козаків відмовляється служити Польщі.

Використавши суперечки між різними групами реєстровців і піднесення антифеодального руху на Київщині й Переяславщині, П. Бут у серпні зосередив своє військо біля Крилова, де влаштував табір. 12 серпня він послав на Переяславщину Карпа Скидана й Семена Биховця з козацькими загонами для боротьби проти королів-

¹ Історія України в документах і матеріалах, т. III, К., 1941, стор. 91.

ських гарнізонів. Інші загоны були направлені на Київщину й Брацлавщину. П. Бут звернувся до населення з кількома універсалами, в яких закликав селян і жителів міст знищувати ворожі гарнізони, магнатів, шляхту, ксьондзів, єзуїтів і всіх зрадників, які пішли на службу до польських загарбників. В одному з універсалів говорилося: «Просимо вас і строго і суворо наказуємо ім'ям війська: не вайтеся боронити цих зрадників, але якнайшвидше йдіть з нашими полковниками до війська й до гармати»². Після цього П. Бут повернувся на Запоріжжя, щоб підготувати козаків до боротьби проти шляхетських військ, які збиралися у похід проти повстанців.

Поява запорізьких козаків на Подніпров'ї сприяла дальшому розширенню антифеодальної боротьби. Незабаром збройні виступи селян почалися на Київщині, Полтавщині й Переяславщині. Повстанці схопили гетьмана реєстрових козаків С. Кононовича, писаря Онушкевича та ще кількох старшин і відправили їх до Боровиці, де вони були засуджені й страчені як зрадники. Більшість реєстрових козаків поступово приєдналася до повстання, яке охопило все Подніпров'я. Повстанські загоны селян з'явилися й на Брацлавщині. Згаданий вище С. Околюський писав у щоденнику, що вогонь загрожує косяцям, шабля — ксьондзам і монахам, повстанці мають намір закликати до себе донських козаків, з'єднатися з татарами, визнати владу царя московського й напасти на Турецьку державу³.

Польський королівський уряд почав поспішно збирати свої війська для придушення повстання. Коронний гетьман С. Конєцпольський 24 серпня розіслав листи до польських гарнізонів і реєстрових козаків, у яких зобов'язав їх нещадно розправлятися з повстанцями, їх сім'ями, а також з непокірними селянами⁴. Польське командування зосереджувало свої сили в районі Білої Церкви. На початку листопада там уже було понад 6 тис. війська з гарматами й великими припасами, очоленого магнатом М. Потоцьким. У цей час частина реєстровців перейшла на бік ворога.

Поява королівських військ на Київщині примусила загін на чолі з К. Скиданом повернутися з Лівобережжя до Корсуня. Він закликав усіх повстанців йти до м. Мошни, де мав намір об'єднати всі сили для боротьби з ворогом. У листопаді відбулася рада повстанців у Переяславі, на якій було вирішено негайно відправитися до Корсуня і Мошен для з'єднання із загонами К. Скидана.

Дізнавшись про наближення ворожих сил до Білої Церкви, П. Бут у середині листопада з гарматами й великим загоном запорізьких козаків вирушив із Січі до Черкас. Проте в умовах осінніх дощів він рухався дуже повільно і лише 5 грудня прибув у Мошни. Ця затримка дуже негативно вплинула на дальший хід повстання.

По дорозі на Мошни запорізькі козаки зустрілися з великим загоном польських військ і розгромили його. П. Бут написав кілька універсалів до населення, в яких закликав його приєднатися до повстанців для спільної боротьби з ворогом.

6 грудня основні сили козаків і селян (близько 10 тис. чоловік) зосередилися біля с. Кумейки на Черкащині. Сюди також підійшла 14-тисячна польська армія під керівництвом М. Потоцького, яка зайняла вигідну позицію⁵.

Щоб взяти ініціативу в свої руки, повсталі козаки й селяни 6 грудня вирішили перейти в наступ. Вони рухалися табором, оточеним возами у 6 рядів з двох боків. Біля с. Кумейки повсталі мусили просуватися між селом і болотом, в результаті чого табір розтягнувся на кілька кілометрів. У цей час польські війська підпалили село, й дим за вітром пішов на загоны повстанців.

Коли козаки минули село, виявилось, що вони підійшли до ворбжого табору. Їх передові ряди зупинилися, щоб підтягти сили й підготуватися до зустрічі з ворогом. Але вже було пізно. Королівське військо раптово перейшло в наступ. Розгорілася запекла битва. Передові ряди повстанців були знищені. Тим часом підійшли основні сили козаків і вступили в бій з польськими військами. Вони знищили багато ворогів, а решту примусили відступити. Кілька разів королівські полки намагалися прорватися в табір повстанців, але з великими втратами поверталися назад.

Битва точилася до пізнього вечора. Повстанці билися з великою мужністю. За свідченням польських джерел, вони втратили 6 тис. вбитими й пораненими. В королівській армії 2 тис. жовнірів і 700 найманих німецьких ландскнехтів було вбито й близько 3 тис. поранено⁶. Однак польським військам вдалося захопити в козаків 5 гармат, що значно ослабило сили повстанців.

Коли стемніло, ворог змушений був припинити бій і повернутися в свій табір. Тоді П. Бут і К. Скидан поспішили до Черкас, де стояло кілька загонів озброєних селян і козаків. На чолі повстанців залишився Д. Гуня. Під його керівництвом вони табором теж вирушили до Черкас. Королівське військо спробувало переслідувати їх, але зазнало рішучої відсічі. Через Мошни повстанці пішли на Боровицю. Там вони з'єдналися з прибулими з Черкас загонами.

² Хрестоматія з історії Української РСР, т. I, К., 1959, стор. 212—213.

³ Історія України в документах і матеріалах, т. III, стор. 93.

⁴ Воссоєдинение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах, т. 1, М., 1953, стор. 179.

⁵ Там же, стор. 185.

⁶ Там же, т. I, стор. 185—186.

Польська армія два дні залишалася під Кумейками. М. Потоцький чекав прибуття допоміжних військ і приводив у порядок свої полки. Лише 10 грудня ворожі сили наблизилися до Боровиці й почали гарматний обстріл табору повстанців. Тим часом Потоцький при допомозі українського магната А. Киселя почав з повсталими реєстровими козаками мирні переговори. Він обіцяв відпустити повстанців безперешкодно додому, але вимагав видати йому П. Бута, К. Скидана та інших керівників. Кисіль заявив, що їх не страчуватимуть, а Потоцький лише візьме від них присягу більше не виступати проти Польщі.

Для розв'язання цього питання у Боровиці була скликана козацька рада, яка усунула П. Бута з посади гетьмана й обрала на його місце Каїрського. Багаті козаки поспішили видати М. Потоцькому П. Бута й Томиленка. К. Скидан був тоді в Чигирині й уникнув арешту. М. Потоцький дозволив 14 грудня провести в Боровиці козацьку раду, на якій примусив полковників Я. Гучнівського, А. Лагоду, М. Нестеренка, І. Караїмовича та військового писаря Б. Хмельницького підписати присягу на вірність Речі Посполитій.

Після цього більшість повстанців вирушила на Запоріжжя, а частина селян розійшлася по домівках. М. Потоцький з королівськими полками та реєстровими козаками вирушив на Лівобережжя для придушення повстання, яке там тривало. Незабаром реєстровцям вдалося схопити керівників повстанців Кизима, його сина Кизименка, Кушова та інших і видати М. Потоцькому. Королівські війська направилися через Лубни на Ніжин. На своєму шляху жовніри жорстоко розправлялися з повсталими. Увесь їхній шлях був вкритий шибеницями, порубаними й закатованими людьми⁷. З Ніжина королівська армія вирушила на Київ. Там М. Потоцький учинив криваву розправу над Кизимом, Кизименком, Кушовим та іншими керівниками повстання на Лівобережжі.

В лютому 1638 р. у Варшаві зібрався польський сейм. У присутності його сенаторів 13 числа було страчено П. Бута й Томиленка. Сейм ухвалив постанову («Орденацію»), яка передбачала знищення Запорізької Січі й ліквідацію нерєстрового козацтва. Реєстровці передавалися під владу королівського командування на Україні й мусили виконувати всі його розпорядження⁸.

Після капітуляції козацької старшини під Боровицею запорізькі козаки й повсталі селяни аж ніяк не збирались скорятися ворогам. На початку 1638 р. у Січі зібралось понад 6 тис. озброєних козаків, які почали готуватися до нового виступу проти польсько-шляхетського панування. Весною того ж року вся Наддніпряньська Україна знову була охоплена великим селянсько-козацьким повстанням, яке очолили Я. Острянин і Д. Гуня.

Д. І. МИШКО

⁷ Історія України в документах і матеріалах, т. III, стор. 96.

⁸ Там же, стор. 96—98.

75-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Ю. О. МЕЖЕНКА

Ім'я Юрія Олексійовича Меженка—видатного українського вченого в галузі книгознавства, бібліографії і бібліотекознавства широко відоме не лише на Україні, а й далеко за її межами. Народився Ю. О. Меженко 18 червня 1892 р. у Харкові в сім'ї лікаря. Вищу філологічну освіту здобув у Московському університеті, який закінчив 1917 р. З встановленням Радянської влади на Україні Юрій Олексійович активно включається в культурне будівництво, організує бібліотечно-бібліографічне обслуговування населення республіки. Призначений у 1919 р. директором Головної книжкової палати в Києві він одночасно очолив секцію по охороні бібліотек при позашкільному відділі Наркомату освіти, був членом комітету охорони пам'яток мистецтва й старовини при Всеукраїнській Академії наук, комітету Всенародної бібліотеки, брав діяльну участь в створенні теперішньої Центральної наукової бібліотеки Академії наук УРСР.

Після організації в 1922 р. у Харкові Книжкової палати УРСР, Ю. О. Меженку було доручено на базі Головної книжкової палати в Києві створити Український науково-дослідний інститут книгознавства. Того ж року Наркомат освіти УРСР призначає його головою комісії по влаштуванню першої Всеукраїнської виставки друку. Виданий за підписом В. П. Затонського мандат містив прохання до всіх державних та громадських установ всемірно сприяти Ю. О. Меженку і подавати можливу допомогу в організації цієї важливої виставки, яка була відкрита 1923 р.

Перші друковані праці вченого присвячені головним чином питанням бібліотекознавства. Це—«Міжнародна децимальна бібліографічна класифікація» (1919), «Бібліотечна техніка» (1921) та ряд інших. В 20-х роках Ю. О. Меженко пише велику кількість статей з питань книгознавства і бібліографії, редагує журнал «Бібліологічні вісті» та ряд інших видань інституту книгознавства, який він очолював. Ним опублі-

ковані в ці роки такі цінні розвідки, як «Українська книжка часів Великої революції» (1927), «Теоретичні передумови організації української бібліографічної роботи» (1926), «Підсумки і деякі перспективи в українській бібліографічній роботі» (1925), «Актуальні питання української бібліографії» (1927), «Державна бібліографія на Україні та потреби наукової роботи» (1930), «До питання про виявлення динаміки літературного процесу бібліографічним методом» (1930) та багато інших. У 1929 р., в співавторстві з бібліографом М. Ф. Яшеком, він створив великий бібліографічний покажчик «Чужомовне письменство в українських перекладах».

Переїхавши в 1934 р. до Ленінграда, Ю. О. Меженко очолює науково-бібліографічну роботу в бібліотеці ім. М. Є. Салтикова-Щедріна. Серед бібліографічних видань цього періоду слід насамперед назвати багатомнні «Библиографию русской библиографии» та «Библиографию русских периодических изданий 1901—1916 гг.». У 1943 р. в оточеному фашистами Ленінграді Ю. О. Меженко видав «Опыт работы по составлению библиографии периодических изданий России 1901—1916 гг.» Надійним путівником по технічних журналах за 1800—1917 рр. є його капітальна праця «Русская техническая периодика». Під керівництвом та з участю Ю. О. Меженка складено бібліографію до російського перекладу восьми томної «Истории XIX века» Е. Лавісса і А. Рамбо та підготовлено ряд інших бібліографічних видань. Він також викладав історію та методику бібліографії в Ленінградському державному бібліотечному інституті ім. Н. К. Крупської, керував роботою аспірантів.

В роки блокади Ю. О. Меженко самовіддано працював в бібліотеці ім. М. Є. Салтикова-Щедріна. Водночас він очолював бібліотечно-бібліографічну секцію Ленінградського Будинку вчених та брав активну участь в обороні міста від німецько-фашистських загарбників. Газета «Ленинградская правда» від 10 липня 1943 р. писала, що в кубриках бойових кораблів, в землянках морської піхоти можна було часто зустрінути професорів Спиридонова, Веріго, Меженка, доцентів Наровлянську, Соловьянова та інших. Вони розповідали воїнам Червоного Флоту про останні досягнення науки, про героїчне минуле нашого народу.

Після визволення Києва від німецько-фашистських окупантів видатний бібліотечнознавець повертається до столиці України і очолює Центральну наукову бібліотеку АН УРСР. Він докладає багато зусиль для відродження цього закладу, налагодження його роботи і розгортання наукових досліджень у галузі бібліографії і книгознавства. Плідною була участь Ю. О. Меженка в створенні Української Радянської Енциклопедії. Запрошений на посаду завідуючого редакцією бібліографії він постійно дбав про піднесення наукового рівня цього багатомного видання. Його цінні консультації допомагали в збагаченні наведеної тут бібліографії, що налічує понад 30 тис. назв. На сторінках «УРЕ» вміщено ряд ґрунтовних статей Ю. О. Меженка з питань книгознавства і бібліографії.

Винятково багато часу і зусиль віддав учений добору матеріалів, пов'язаних з життям і творчістю Т. Г. Шевченка. Унікальну колекцію, що нараховує тепер близько 15 тис. одиниць, він почав збирати ще з 1911 р. Серед експонатів його «шевченкіани» чимало таких раритетів, яких немає в жодному музеї країни. З нагоди свого 70-річчя колекціонер здійснив патріотичний вчинок, передавши цю багатющу скарбницю безкоштовно Інститутіві літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР.

Ю. О. Меженко опублікував ряд цінних статей з питань шевченкознавства. Так, у 1961 р., коли відзначалось 100-річчя з дня смерті великого поета, Юрій Олексійович виступив з повідомленням про виявлення безцензурного видання першого «Кобзаря». Ця знахідка, яку важко переоцінити — ще одне яскраве свідчення великої мужності молодого поета-революціонера, що наважився у жорстокий час царювання Миколи I на позацензурне друкування своєї першої книги. Незабаром видавництво «Наукова думка» перевидало цю знахідку Ю. О. Меженка фототипним способом сотисячним тиражем.

В 1930 р. учений опублікував бібліографічний покажчик «Матеріали до шевченкіани за роки 1917—1929», а в 1963 р. під його редакцією вийшла повна бібліографія видань творів Кобзаря за всі роки Радянської влади.

Ю. О. Меженко є також автором багатьох праць з історії українського театру і літературної критики. Творчий доробок Ю. О. Меженка — понад 150 друкованих праць, переважна більшість яких має значну цінність. Своєю науковою діяльністю Юрій Олексійович здобув глибоку пошану серед усіх любителів книги. Незважаючи на поганий стан здоров'я, він завжди охоче допомагає всім, хто звертається до нього за консультацією чи порадою.

Побажаємо ж ювілярові міцного здоров'я, багатоліття і нових творчих звершень.

Ф. К. САРАНА

ВИДАВЕЦЬ «РУСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ БІБЛІОТЕКИ»

(До 120-річчя з дня народження О. Г. Барвінського)

Відомий український історик й літературознавець Олександр Григорович Барвінський народився 8 червня 1847 р. у с. Шляхтинцях (нині с. Гніздичка) на Тернопільщині. З дитинства він зберіг любов до рідного народу. Вчився спочатку в місцевій сільській школі, а потім у гімназії в Тернополі, яку закінчив 1865 р.

У 60-х роках XIX ст. серед галицької молоді набув поширення рух за створення «громад». У ньому брав активну участь і молодий Барвінський. У той час він вивчав українські народні звичаї, пісні, казки, прислів'я та легенди.

В 1865 р. О. Г. Барвінський поступив на філософський факультет Львівського університету. Тут він слухав лекції з української літератури відомого вченого Я. Голубацького, почав листуватися з белградським професором С. Новаковичем, посилавши йому поезії Т. Г. Шевченка, оповідання М. Вовчка тощо. Новакович та інші белградські літератори перекладали їх на сербську мову й друкували в літературному журналі «Віля». В свою чергу сербські твори, які надсилали Барвінському з Белграда, публікувалися в українському перекладі у Львові.

Незабаром О. Г. Барвінський став активним учасником львівської «Громади» і навіть очолив її. Тут він познайомився з такими громадськими діячами, як В. Навроцький, М. Бучинський, О. Огоновський, К. Климович, О. Кониський. У львівському журналі «Правда» (1867, № 18—22) було вміщено його першу історичну працю «Гуня і Острианин».

У 1868 р., після закінчення університету, О. Г. Барвінський став працювати вчителем гімназії. Він виявив себе здібним педагогом. Велике значення зокрема для розвитку освіти в Західній Україні мали опубліковані ним літературні та історичні посібники й читанки (хрестоматії) для шкіл.

Важливим вкладом в історичну науку була публікація О. Г. Барвінським відомих праць українських і російських істориків під загальною назвою «Руська (тобто українська.— М. К.) історична бібліотека». Усього вийшло 12 її томів¹. Цінність цього видання полягає не тільки в популяризації важливих досліджень з історії України, а й у тому, що вони були надруковані українською мовою.

В той час науковці сумнівалися в можливості перекладати історичні праці на українську мову. Життя показало цілковиту безпідставність цих сумнівів. «Руська історична бібліотека» широко використовувалася прогресивними вченими й дістала позитивну оцінку з їх боку. Починаючи з 15-го тома її видання було перенесено з Тернополя до Львова й продовжено Науковим товариством ім. Шевченка. Крім цього, О. Г. Барвінський переклав також на українську мову «Руську історію в життєписах її найголовніших діятелів» М. Костомарова².

Серед оригінальних історичних праць вченого на перше місце слід поставити «Ілюстровану історію Русі»³, яка була розрахована на широкі кола української громадськості. Написана популярно, вона давала стислий огляд історії України від давніх часів до другої половини XIX ст. У цій праці зокрема розповідалося про пригноблення селян шляхтою і селянсько-козацькі повстання. Найбільше уваги в ній приділено визвольній війні українського народу під керівництвом Богдана Хмельницького. Цікава й оцінка істориком гайдамацького руху⁴. О. Г. Барвінський засуджував соціальне й національне гноблення народних мас України, висловлював симпатії визвольному рухові. Так, характеризуючи діяльність Кирило-Мефодіївського товариства, він писав: «Се братство повстало проти кріпацької неволі, проти вивис-

¹ Руська історична бібліотека, т. I, Коротка історія Русі Стефана Качали, Тернопіль, 1886; т. II, Історичні монографії Миколи Костомарова, т. I, Тернопіль, 1886; т. III—IV, Княжий період України-Русі до смерті Володимира Мономаха Д. Іловайського, т. I—II, Тернопіль, 1886; т. V, Монографії до історії Галицької Русі М. Смирнова, М. Дашкевича і д-ра І. Шараневича, Тернопіль, 1886; т. VI, Історія великого князівства Литовського від найдавніших часів аж до упадку удільної системи в Литовській Русі В. Антоновича та Д. Іловайського, Тернопіль, 1887; т. IX—XII, Історичні монографії Миколи Костомарова. Богдан Хмельницький, Тернопіль, 1888—1889; т. XIII, Історичні монографії Миколи Костомарова. Гетьманювання Івана Виговського і Юрія Хмельницького, Тернопіль, 1891; т. XIV, Історичні монографії Миколи Костомарова. Руїна. І. Гетьманювання Брюховецького, Тернопіль, 1892. VII і VIII томи були спочатку пропущені й надруковані пізніше, після перенесення видання до Львова.

² М. Костомаров. Руська історія в життєписах її найголовніших діятелів, т. I—III, Львів, 1875—1878. Переклад О. Барвінського.

³ О. Барвінський. Ілюстрована історія Русі від найдавніших до нинішніх часів після руських і чужих істориків, з двома історичними картами й 40 ілюстраціями, Львів, 1890 (288 стор.).

⁴ Там же, стор. 241.

шення одного стану над другим і бажало, щоб всі люди були рівні перед законом і щоб хіснувались (користувалися.— М. К.) свободою слова і віри»⁵. Проте ряд історичних фактів дослідник інтерпретував неправильно або тенденційно. Все ж ця праця й нині зберігає певне наукове значення, особливо в історіографічному відношенні.

«Ілюстрована історія Русі» була прихильно зустрінута не тільки в західноукраїнських землях, але й у Наддніпрянській Україні. Так, визначний український бібліограф, критик і фольклорист М. Ф. Комаров писав з Одеси Барвінському після ознайомлення з частиною його праці: «Велике Вам спасибі за «Історію Русі»... Такої саме хоч коротенької, але цінної історії нам не достачало, і велика Ваша заслуга, що Ви взялись за се діло, а тим більше, що виконали його дуже гарно»⁶.

Інші праці вченого були майже повністю присвячені проблемам історії України⁷. Проте не завжди історик дотримувався прогресивної точки зору у висвітленні окремих питань. В цілому він перебував на буржуазно-об'єктивістських позиціях.

О. Г. Барвінський написав також автобіографічну двотомну працю «Спомини з мого життя»⁸, наукова цінність якої для історичної науки не втрачена й досі, оскільки в ній наведено велику кількість фактів і документів.

Вище вже згадувалося про літературні посібники вченого для шкіл. Але основний вклад його в літературознавство — це «Історія української літератури»⁹, яку він довів до початку ХХ ст.

О. Г. Барвінський виступав також як політичний діяч Східної Галичини. Але його діяльність на цьому поприщі не мала прогресивного характеру. Як відомо, він був творцем так званої «нової ери» й засновником реакційної християнсько-суспільної партії. Проте незважаючи на цю обставину все ж не можна не відзначити певної позитивної ролі вченого в українській історіографії другої половини ХІХ — початку ХХ ст. Про це згадується й у фундаментальній праці «Очерки истории исторической науки в СССР»¹⁰.

М. М. КРАВЕЦЬ

⁵ О. Барвінський. Ілюстрована історія Русі, стор. 277.

⁶ О. Барвінський. Як я написав «Ілюстровану історію Русі», Львів, 1926, стор. 13.

⁷ О. Барвінський. Історія Русі, ч. ІІІ, Львів, 1880; ч. ІV, Львів, 1882; ч. V, Львів, 1884; його ж. Погляди Миколи Костомарова на задачі української інтелігенції й літератури, Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка (ЗНТШ), т. 126; його ж. Початок Галицького князівства, журн. «Дзвінок», 1890, № 21; його ж. Історичний огляд засновин Народного дому у Львові, Львів, 1908; його ж. Ставропільське Братство Успенське у Львові, Львів, 1886; його ж. Данило, король руський, журн. «Дзвінок», 1890, № 19; його ж. Заснування кафедри історії України у Львівському університеті, ЗНТШ, т. 141—143; його ж. Споминка з життя Івана ІІІ Собеського, журн. «Зоря», 1883, № 16; його ж. Das Volksleben der Ruthenen, у кн.: Die österreichisch — ungarische Monarchie in Wort und Bild. Galizien, Wien, 1898; та ін.

⁸ О. Барвінський. Спомини з мого життя, ч. I, Львів, 1912; ч. II, Львів, 1913.

⁹ Історія української літератури, ч. I—II, Львів, 1920—1921 рр.

¹⁰ Очерки истории исторической науки в СССР, т. II, М., 1963, стор. 710.

ТВОРЕЦЬ «ЗАПОРОЖСКОЙ СТАРИНЫ»

(До 155-річчя з дня народження І. І. Срезневського)

На кінець ХVІІІ ст. утиски духовного життя пригноблених слов'янських народів, які жили в межах Австро-Угорської, Російської й Турецької імперій, досягли небачених розмірів. Жорстокий соціальний і національний гніт, якого вони зазнавали, спричинився до того, що у них майже завмерло друковане слово. Єдиною життєздатною галуззю їхньої національної культури залишилася усна словесність у широкому значенні цього слова.

У цей час історія українського народу жила переважно в історичних піснях, думах, оповіданнях, легендах, а також у рукописах та в пам'ятках матеріальної культури.

На початку ХІХ ст. усна народна творчість майже цілком замінила на Україні письмові історичні джерела, які залишалися недоступними для народу, зберігаючись у рукописах, частина з яких нерідко гинула.

В зв'язку з цим усна словесність як форма ідеології народних мас мала в той час велике значення. Саме в ній жила й шліфувалася мова українського народу. Тому не випадково в ХІХ ст. національне відродження на Україні, як і в багатьох інших слов'янських країнах, почалося із зацікавленості прогресивних діячів культури усною народною творчістю, а значить, життям та історією народу. В цей час

український фольклор став міцним фундаментом для розвитку нової літератури та літературної мови, а також (прямо чи посередньо) частково й історичної науки.

Національне відродження на Україні в першій половині XIX ст. пов'язане насамперед з Харковом та Києвом і особливо з їхніми університетами. В цих великих тогочасних культурних центрах жили й працювали найвизначніші українські вчені й письменники.

З історією Харківського університету зокрема пов'язана наукова й педагогічна діяльність видатного українського й російського вченого, філолога-славіста Ізмаїла Івановича Срезневського. В Харкові пройшли його дитячі та юнацькі роки. Тут майбутній вчений 1829 р. закінчив юридичний факультет університету. Після цього він до 1837 р. учителював на Катеринославщині. Ще студентом Срезневський почав цікавитися фольклором і славістикою й став активним учасником літературно-наукового життя Харкова. З ім'ям молодого вченого пов'язане утворення наприкінці 20-х років у цьому місті молодіжного літературного гуртка, відомого під назвою «харківської школи романтиків». Члени гуртка займалися збиранням і дослідженням народної творчості, різних історичних джерел, організовували випуск літературних альманахів (зокрема «Украинского») та збірників.

1837 р. Срезневський одержав посаду професора кафедри політекономії й статистики в Харківському університеті. Виявивши великі здібності в галузі філології, він протягом 1839—1842 рр. подорожував по слов'янських землях, вивчаючи життя й фольклор їх народів від Балтійського до Адріатичного моря. Ще перед тим, у 1832 р., вчений видав записану в Харкові збірку словацьких пісень. За рубежем Срезневський встановив особисті контакти з відомими тогочасними славістами Вуком Караджичем, Вацлавом Ганкою, Йозефом Шафариком і підтримував їх до кінця свого життя. В 1847 р. учений переїхав з Харкова до Петербурга, де зайняв посаду професора славістики Петербурзького університету й 1849 р. був обраний академіком. Тут він і помер 1880 р.

В історію слов'янознавства Срезневський увійшов як один із засновників української та російської славістичної школи. Перший етап діяльності вченого був пов'язаний з Україною. В 20—30-х роках навколо нього згуртувалися молоді любителі усної словесності (Іван Розкошенко, брати Федір та Орест Євєцькі, Опанас Шпигоцький, Левко Боровиковський та ін.). Пробуджені передовими ідеями, що проникли на Україну з південних і західних слов'янських країн та Росії, вони захопилися історією й культурою українського народу.

Посилений інтерес до народної творчості спонукав Срезневського до все більшого й глибшого вивчення літописів і різної рукописної літератури, бо саме з допомогою цих джерел можна було з'ясувати, наскільки правдиво поетичні твори відображають історію. Першим твором, з яким учений та його однодумці познайомилися в рукопису, була славнозвісна «Історія русів». Ця праця залишила глибокий слід у науковій діяльності Срезневського та його друзів по гуртку, спонукала їх до дальших розшуків історичних джерел.

Мету й завдання підготовленого в 1833 р. збірника фольклорних та історичних матеріалів під назвою «Запорожская старина» Срезневський чітко висловив у передмові до його I частини (всього вийшло 2 частини збірника в 6 книжках, кожна з яких складається в свою чергу з фольклорної та історичної частини). Він писав: «випускаючи в світ свою збірку запорізьких пісень і дум, я маю на увазі зробити послугу, хоч і невелику, не одним любителям народної поезії, але переважно тим, хто цікавий знати запорізьку старину,— побут, нрави, звичаї, подвиги цього народу воїнів, який своєю хоробрістю й сміливістю, своїм впливом на весь південний схід Європи й навіть Малу Азію, особливо в XVIII ст., своїм оригінальним складом і способом життя, й характером відрізняючись від усього того, що його оточувало, заслужив місце в пам'яті нащадків»¹.

Тут же Срезневський підкреслював, що про історію Запоріжжя збереглося дуже мало письмових джерел. До того ж вони, як правило, невеликі й не завжди достовірні, а іноді й суперечливі. А тому треба вивчати в основному народну творчість. Проте ця думка вченого розходила з його практикою.

В 6 книжках «Запорожской старини» дуже багато місця займають уривки з різних українських літописів (Г. Граб'янки, С. Мишецького, Г. Міллера, С. Рубана тощо) і творів чужоземних авторів (П. Шевальє, Г. Боплана, Й. Енгеля, Несецького та ін.), які мали науково прокоментувати історичні події та імена, що згадувалися у вміщених тут же піснях та думах XVI—XVIII ст.

У збірнику зустрічаються також уривки й цілі розділи з «Історії русів», з праць О. Шафонського, Д. Бантиша-Каменського й різноманітні документи. Слід відзначити, що Срезневський підбирав увесь цей матеріал, звертаючи основну увагу на історико-патріотичні події.

Отже, історична частина «Запорожской старини» є своєрідною першою друкованою хрестоматією з історії України. Вона не могла не спонукати вчених до вивчення першоджерел, посилювала інтерес до розшуків нових документів.

¹ Запорожская старина, ч. I, кн. 1, 1833, стор. 7.

Вчений також наголошував на тому, що народна творчість є невичерпним джерелом сюжетів, образів і мови не тільки для художника слова, а й матеріалом для історика та етнографа. Ї вивчення є також дуже важливим і для розуміння психології, мислення й національного характеру народу. Він особливо підкреслював, що історичні пісні й думи є зокрема цінним джерелом для дослідження історії Запоріжжя.

Як і інші українські вчені — історики, фольклористи, письменники (М. Максимович, Т. Шевченко, М. Костомаров, О. Бодянский), Срезневський поряд з мовою вважав усну народну творчість одним з найголовніших критеріїв визначення національної самобутності українського народу. Він також підкреслював, що без вивчення фольклору важко або й зовсім неможливо зрозуміти багато питань української історії, етнографії, літератури й філології.

Саме в результаті глибокого дослідження фольклору вчений ще на початку 30-х років розглядав українську мову як самобутну й рівноправну серед інших слов'янських мов. Під час роботи над «Запорожской стариной» він використав складені ним словник і правопис української мови.

Важливо відзначити, що свої погляди з цього приводу Срезневський науково аргументував і висловив на сторінках російських видань. Він писав зокрема: «Багато хто переконаний, що ця мова (українська.— Я. Д.) є однією з найбагатших слов'янських мов... що ця мова, яка ще літературно не розроблена, вже може зрівнятися з мовою сформованою за гнучкістю й багатством синтаксичним,— мова поетична, музикальна, мальовнича»².

Така смілива заява Срезневського (росіянина за походженням) про українську мову в той час, коли реакціонери різних мастей взагалі заперечували її існування й перспективи дальшого розвитку, була справжнім науковим подвигом з його боку. Правда, пізніше цю свою думку вчений змінив і почав вважати українську мову діалектом російської. Проте в 30—40-х роках він палко відстоював необхідність розвитку української мови й взагалі національної культури. Свої погляди Срезневський прагнув прищепити студентам, закликаючи їх любити історію, літературу й мову українського народу. Ці думки вчений конкретизував у ряді праць і в лекціях.

Після виходу в світ «Запорожской старины» Срезневський встановив зв'язки з рядом істориків України, Росії, а також західних і південних слов'янських країн.

Науковими публікаціями Срезневського, особливо «Запорожской стариной», захоплювалися українські вчені й письменники М. Максимович, М. Костомаров, М. Гоголь, Т. Шевченко.

Своєю діяльністю вчений викликав зацікавлення до української усної народної словесності й минулого України взагалі і в М. Костомарова, який навчався тоді в Харківському університеті. Завдяки дружньому ставленню Срезневського до Костомарова, останній мав змогу вивчити не тільки тогочасні українські фольклорні видання (М. Максимовича, альманах «Русалку Дністровую» та ін.), а й познайомитися з працями таких видатних славістів, як В. Караджич, Я. Коллар та ін.

Проте в 70-х роках Костомаров, як і В. Антонович та М. Драгоманов, висловив думку, що Срезневський підробив ряд фольклористичних записів, розміщених у «Запорожской старине». Це питання й на сьогодні ще остаточно не розв'язане, про що свідчить стаття О. Романца в журналі «Народна творчість та етнографія», № 1, 1967 р.

Наукова спадщина вченого складається з численних досліджень, публікацій, рецензій. Вона займає помітне місце в слов'янознавстві. Так, наприклад, важливою працею для дослідження історії й літератури України X—XIV ст. є його унікальна книжка «Древние памятники русского письма и языка X—XIV веков. Общее повременное обозрение» (Спб., I вид., 1863; II, вид., 1882), де вчений визначив час написання історичних пам'яток, починаючи від договору київського князя Олега з греками (907 р.) і кінчаючи 1400 р. Важливим для філологів та істориків є праці Срезневського «Материали для словаря древнерусского языка по письменным памятникам» та «Мысли об истории русского языка». Крім цього, він написав «Історичний огляд громадянського устрою Слобідської України від часів заселення до перетворення в Харківську губернію». Срезневський також редагував п'єси Котляревського й написав художній твір про Сквороду.

За своїми політичними переконаннями вчений був людиною поміркованих поглядів, хоч і співчував народним масам усіх слов'янських земель. Однак своєю багатогранною фольклористичною працею, науково-педагогічною й видавничою діяльністю, численними публікаціями, своїм закликом вивчати життя народу Срезневський відіграв прогресивну роль в історії розвитку української культури. Вшановуючи його пам'ять, слід було б перевидати «Запорожскую старину» й деякі інші праці вченого.

Я. І. ДЗИРА

² Ученые записки Московского университета, 1834, ч. VI, жовтень, № 4, стор. 134.

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

МЕМУАРИ БІЛЬШОВИКІВ УКРАЇНИ ЕПОХИ «ЗВЕЗДЫ» І «ПРАВДЫ»

Вивчення історії Комуністичної партії Радянського Союзу може здійснюватись при наявності широкого кола джерел. Серед них чільне місце займають спогади старих більшовиків, активних учасників революції.

В. І. Ленін приділяв велику увагу мемуарній літературі. Так, у 1902 р., коли І. В. Бабушкін після втечі з Катеринославської тюрми емігрував в Лондон і зустрівся з Леніним, Володимир Ілліч запропонував йому написати спогади. Кілька місяців довелося Бабушкіну затриматися за кордоном, щоб виконати завдання Ілліча. В некролозі, присвяченому цьому визначному революціонеру, В. І. Ленін писав, що біографія таких більшовиків «буде найкращим читанням для молодих робітників, що вчитимуться з неї, як треба жити й діяти всякому свідомому робітникові»¹.

Значна робота по збиранню і публікації спогадів була проведена в перші роки Радянської влади. Багато зроблено в цьому напрямку створенням по ідеї Леніна Істпартком і його філіалами на місцях. Спогади друкувалися в таких журналах, як «Летопись революции», «Пролетарская революция», «Красная летопись», «Каторга и ссылка», в збірниках, що видавались до 5, 10-х роковин Жовтневої революції. Значна частина спогадів була опублікована в період підготовки до 40-річчя Жовтня. Багато спогадів, які чекають на дослідників, зберігається в обласних партійних і державних архівах, краєзнавчих музеях.

Значну увагу в мемуарних матеріалах приділено періоду нового революційного піднесення 1910—1914 рр., названому сучасниками епохою «Звезды» і «Правды». Тільки в журналі «Летопись революции» — органі Істпарту ЦК КП(б)У, опубліковано 16 спогадів, присвячених подіям, зв'язаним з виданням і розповсюдженням «Звезды» і «Правды».

Навесні 1910 р. у В. І. Леніна виникла думка про видання загальноросійської легальної газети, восени це питання було остаточно вирішено, а з грудня легальна щотижнева газета «Звезда» стала виходити. Керована В. І. Леніним, вона стала бойовим більшовицьким органом робітників. Про авторитет «Звезды» свідчить її розповсюдження на Україні: у Києві — 400, Катеринославі — 750, Харкові — 400, Одесі — 100, в Юзівському районі Донбасу — понад 900, Миколаєві — 500 примірників².

З піднесенням революційного руху наприкінці 1910 р. по Росії прокотилася хвиля економічних і політичних страйків, демонстрацій робітників, відновлюються і створюються нові більшовицькі організації, які, незважаючи на репресії, проводять революційну роботу серед трудящих мас. Це викликало необхідність створення щоденної популярної газети. Такою газетою з 22 квітня (5 травня) 1912 р. стала «Правда». З цього приводу В. І. Ленін писав: «нам потрібна газета не тільки для того, щоб допомагати нашій робітничій боротьбі, але для того, щоб дати зразок і світоч усьому народові»³.

Робітники були тісно зв'язані з «Правдою». Про значення її для пролетаріату Росії яскраво сказано в спогадах О. Н. Суханова: «Правда» була невтомним голо-сом робітничого класу, вона була джерелом світла, необхідного для робітника. І тільки «Правда», як величезний рефлектор, кидала снопи червоного світла на всю країну, освітлюючи всі кутки, де під тяжким ярмом гнулися трудові спина робітників»⁴.

Газети «Звезда» і «Правда» відігравали визначну роль у розвитку революційного руху, в згуртуванні робітничого класу навколо більшовицької партії. Трудящі маси знаходили на сторінках більшовицької преси відповідь на всі політичні і економічні питання.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 322.

² П. А. Лавров. Робітничий рух на Україні в період нового революційного піднесення 1910—1914 рр., Робітничий рух на Україні в період імперіалізму. Збірник статей. К., 1961, стор. 154; газ. «Путь правды», 26 квітня 1914 р.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 161.

⁴ А. Суханов. Заднепровье (1913—1914), журн. «Летопись революции», 1923, № 3, стор. 99.

Але відзначаючи позитивну сторону спогадів, як одного з джерел історичної науки, не слід забувати про необхідність особливого критичного ставлення до них, зокрема, до тих, що були написані через деякий час після висвітлених подій. Часто при перевиданні мемуарів автори переробляли їх, вносили доповнення, зміни, вводили нових осіб як учасників тих чи інших подій. Правда, інколи використовувалися архівні документи партійних та радянських органів і установ, поліцейські матеріали, спогади інших учасників, живих свідків. Відомо, що й записи, зроблені зразу ж по свіжих слідах, можуть мати окремі помилкові твердження, ряд неточностей, бо і в цьому випадку на достовірність фактів впливало багато факторів, у першу чергу суб'єктивних.

Тому, як саме висвітлювались революційні події в спогадах і які є в них невідповідності досліджуваного періоду, й присвячено цей огляд. Поява більшовицьких газет «Звезда» і «Правда» зустріла широку підтримку в пролетарських масах. Так, в Київській організації РСДРП, де працювали більшовики і меншовики-партійці з робітників, лінія «Правды» сприймалася схвально в усіх питаннях. Значну пропагандистську роботу проводила більшовицька група «Арсеналу» не тільки серед робітників заводу, але й серед жителів Передміської Слобідки, навколишніх сіл, а також селян-плотгонів з Білорусії, Смоленщини, Чернігівщини. Заводські агітатори читали їм центральні органи партії, листівки⁵.

На ідейному озброєнні Задніпровської організації в Катеринославі були «Звезда» і «Правда». «Фактично навколо газети,— пише Д. З. Лебідь,— маленька група, переважно з робітників, що складала Задніпровську організацію соціал-демократів, будувала всі плани своєї роботи... Одним з сильних засобів проведення нашого впливу на робітничі маси була газета «Правда», що змінила тоді «Звезду»⁶.

«Звезду» і «Правду» одержували і розповсюджували серед трудящих більшовики Юзівки⁷ і робітники Маріупольського заводу «Провиданс». Так, в спогадах одного з робітників Маріупольського заводу, активного учасника підпільної роботи А. Е. Заворуєва розповідається про те, як він разом з товаришами-підпільниками розповсюджував ці видання. Одного разу вони вирішили продавати газету «Правда» біля воріт заводу, не зважаючи на заборону губернатора, було доручено переговорити з газетярем, який категорично відмовився продавати. Робітники, дізнавшись про це, оголосили йому бойкот. Газетяра замінив один з робітників⁸. Лише серед робітників вагонних майстерень Задніпров'я було 300 передплатників⁹. У партійній групі рудника «Ветка» в Донбасі розходилося від 100 до 200 примірників «Правды»¹⁰, на Каменському металургійному заводі цю газету передплачувало понад 250 чоловік¹¹. Наприкінці 1912 р. підписка на «Правду» в Крюківських майстернях Кременчука досягла 150 примірників¹². Більшовики Чернігівської організації одержували «Звезду» і «Правду» посилками на приватні адреси, які з метою конспірації часто міняли. В середньому виписувалось до 100 примірників¹³.

Трудящі України, як і всієї Росії, брали активну участь в збиранні коштів у фонд цих газет. «Звезда» друкувала списки робітників, що надсилали внески. Розповідаючи про роботу Задніпровської організації, О. Н. Суханов писав, що «чудово проходили у нас збори на нашу «Правду»... Всі наші зусилля були спрямовані на те, щоб допомогти газеті»¹⁴. Робітники Крюківських майстерень щомісяця збирали на газету часто понад 50 крб.¹⁵

В. І. Ленін особливу увагу приділяв кампанії за передплату «Правды». Він вказував, що боротьба за газету повинна вестись прямо по заводах, і кожний з них необхідно відвоювати у меншовицького «Луча»¹⁶.

⁵ М. В. Каліновський. Спогади про бойове минуле. Великий Жовтень на Київщині. Збірник спогадів. К., 1957, стор. 129.

⁶ Заднепровец (Д. Лебідь). Очерки революционной борьбы на Екатеринославщине до 1917 (в Заднепровье), журн. «Летопись революции», 1923, № 2, стор. 115.

⁷ Ф. І. Зайцев. Боротьба за Жовтень в Юзівці. Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні. Збірник спогадів. К., 1957, стор. 324.

⁸ «Правда» і Донбасс. Сборник. Донецк, 1962, стор. 186.

⁹ Заднепровец (Д. Лебідь). Назв. праця, стор. 115.

¹⁰ А. Б. Батов. В Донбасському підпіллі, журн. «Літопис революції», 1930, № 1, стор. 147.

¹¹ В. В. Тржасковський. Заметки о «Правде», журн. «Исторический архив», 1962, № 1, стор. 160.

¹² Годин. Из революционной истории Крюковских мастерских, журн. «Летопись революции», 1926, № 5, стор. 183.

¹³ М. Н. Горбовець, С. Г. Урін. Початковий період діяльності Чернігівської марксистської соціал-демократичної організації. Боротьба за перемогу Радянської влади на Чернігівщині. Збірник спогадів, Чернігів, 1958, стор. 41.

¹⁴ А. Суханов. Назв. праця, стор. 99.

¹⁵ Годин. Назв. праця, стор. 183.

¹⁶ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 64.

Більшовики України, розповсюджуючи більшовицькі газети, повсякденно керувалися ленінськими вказівками. Так, на Вознесенському руднику в день розходилося близько 100 примірників «Правды» і не більше 20 «Луча»¹⁷. Один з активних діячів Київської більшовицької організації в роки піднесення Ф. Озол у своїх спогадах розповідав про те, як у 1912 р. вдалося легалізувати професійну профспілкову організацію кравців Києва. Коли в правлінні союзу постало питання, яку газету підтримати: «Правду» чи «Луч», за «Правду» була більшість¹⁸.

Не зважаючи на те, що «Правда» виходила легально, урядові власті часто забороняли її розповсюджувати, конфіскували і прямо відбирали, а передилатників переслідували, тероризували. Наприклад, А. Б. Батов у своїх спогадах про Донбасівське підпілля пише, що у шахтарів рудника Юзово-Макіївського району проводились обшуки, викликали їх в поліцію, а на рудниках «Ветка» і Фурсівському поліцаї ходили з мішками по квартирах робітників і відбирали у них більшовицькі газети¹⁹.

Але переслідування і репресії не залякали робітників, «Правда» доходила до своїх читачів. Привертають увагу спогади Р. Я. Терехова, який яскраво розповідає про роботу більшовиків Берестово-Богодухівської групи. Вони домовлялися з листоношею, щоб він залишав газети в обумовленій квартирі на іншому руднику, або ж листоношу зустрічали на дорозі зв'язкові²⁰. Є. М. Адамович пише, що «...майже не з кожним номером була особа система одержання» газет в Харкові. В спогадах розповідається як доводилося домовлятися з газетарями-оптовиками, як самі члени організації їздили на вокзал за одержанням газет, а потім проносили пакети через все місто, як виписувалася газета на приватні адреси²¹.

В спогадах Р. Я. Терехова «Правди» розповідається про ту велику роль, яку відіграла газета «Правда» в його особистій долі і долі його товаришів, які ставали на шлях революційної боротьби. З сторінок газети вони діставали не тільки різноманітну інформацію про життя робітничого класу, але й поради і вказівки²². «Правда» допомогла знайти правильний шлях у житті і молодому робітнику вагонних майстерень у селищі Задніпров'я в Катеринославі О. Н. Суханову, шахтарю Донбасу А. Б. Батову²³ та багатьом іншим. Робітники, шахтарі, не знаходячи відповіді на свої запитання в буржуазних газетах, куди по наївності навіть писали, почули радісну звістку про вихід робітничої газети, «І перша ластівка, пройшовши через поліцейські рогатки, прилетіла в рудники,—пригадує А. Б. Батов. Сотні мозолих рук тягнулись до газети, читали її по черзі, групами, артілями, в спеціально призначених квартирах на горищах, в степовому бур'яні, лісі, шахті; читалась до дірок, поки можливо було розібрати»²⁴. Так, в Крюківських майстернях, пише в мемуарах один з більшовиків Годін, спочатку «Звезда», а потім «Правда» переходили з рук в руки, зачитувались до дірок і особливо ті номери, в яких вміщувались замітки про життя майстерень²⁵. Газета все більше завойовувала читача, навколо неї об'єднувались робітники. Все частіше почали провадитись колективні бесіди на політичні теми. Матеріали «Правды» пробуджували свідомість пролетаріату, мобілізували його на боротьбу. «Правда», відзначає в своїх спогадах А. Б. Батов, організувала навколо себе в умовах тяжкої дійсності кращі пролетарські сили на боротьбу за краще майбутнє²⁶.

Більшовицькі газети «Звезда» і «Правда» були справжніми організаторами трудящих по мобілізації їх сил проти самодержавства, дороговказом для більшовицьких осередків в їх повсякденній роботі. Тодішня «Правда»,—писав у 1921 р. М. О. Скрипник,—була не тільки бойовою газетою, що підіймала на боротьбу робітників, але й колективним організатором партії²⁷. Часто нелегальні більшовицькі організації відновлювались або створювались заново завдяки розповсюдженню серед робітників «Звезды» і «Правды». Так було і в Харкові, розповідає в своїх спогадах Є. М. Адамович. Вислана з Петербурга восени 1910 р., вона приїхала у Харків.

¹⁷ А. Косминский. Социал-демократическая организация Вознесенского рудника, журн. «Летопись революции», 1926, № 6, стор. 177.

¹⁸ Ф. Озол. Спогади. Нелегальна організація РСДРП у Києві за часів піднесення (1910—1914). Збірник статей, спогадів і матеріалів, Харків, 1930, стор. 151.

¹⁹ А. Б. Батов. Назв. праця, стор. 151.

²⁰ Р. Я. Терехов. Так начиналась борьба. К., 1957, стор. 29.

²¹ Е. Адамович. Восстановление подпольной большевистской организации в Харькове в 1911—1912 гг., журн. «Летопись революции», 1924, № 1, стор. 144—147.

²² «Правда» и Донбасс, стор. 16.

²³ А. Суханов. Назв. праця, стор. 94; А. Б. Батов. «Правда» среди шахтеров. «Правда» и Донбасс, стор. 184.

²⁴ «Правда» и Донбасс, стор. 185.

²⁵ Годин. Назв. праця, стор. 183.

²⁶ А. Б. Батов. Назв. праця, журн. «Літопис революції», 1930, № 1, стор. 147.

²⁷ Н. А. Скрипник. Конкордия Николаевна Самойлова (из воспоминаний), журн. «Коммунарка Украины», 1921, № 7—8, стор. 8.

Партійна організація зазнала розгрому ще в другій половині 1909 р. Першочерговим завданням було налагодити зв'язки. Значну допомогу у їх встановленні відіграла газета «Звезда». Але дістати її було важко. Траплялось так, що платили по карбованцю за номер. Насамперед постала необхідність організувати регулярне одержання газети та розповсюдження її серед харківських робітників. Робота увінчалась успіхом — у 1912 р. була створена партійна організація²⁸. Автор спогадів пише: «в процесі налагодження випуски і розповсюдження «Звезди» і «Правды» ми поставили питання про організацію і оформлення соціал-демократичної організації» (стор. 148). Відомо, що в Харкові вона почала відновлюватись ще наприкінці 1911 р., а комітет РСДРП був обраний у лютому 1912 р. на загальноміських партійних зборах ще до виходу першого номеру «Правды». Отже, організуючу роль у відновленні партійної роботи в місті на той час могла відіграти тільки «Звезда».

Колективні читки «Правды» політично виховували робітників, сприяли об'єднанню шахтарів Берестово-Богодухівського рудника, створенню групи «правдистів». Про це згадують Р. Я. Терехов²⁹ і Т. Харечко³⁰.

Але в спогадах Р. Я. Терехова, які перевидавались в 1957, 1962, 1963 роках, група «правдистів» називається і групою, і осередком, і більшовицькою організацією. Це питання заслуговує на увагу. Воно свідчить про ступінь організованості робітників, їх партійність, виборність керівних органів. Адже до складу «правдистів» могли входити й безпартійні робітники й соціал-демократичні осередки, і групи «правдистів» згодом оформлялись в більшовицькі організації. Крім того, в спогадах подаються різні дати створення цієї групи: в одних — червень, в інших — серпень 1912 р., а також різний персональний склад, який весь час кількісно залишається незмінним — 12 чоловік. Є неточність і в прізвищах.

Як це питання висвітлюється в спогадах Р. Я. Терехова? В опублікованих в 1923 р. ми читаємо, що з збільшенням групи був організований осередок. «Вся наша безпартійна партійність продовжувалась до серпня»³¹, до того, як на руднику з'явився представник редакції «Правды» В. Й. Ермощенко. Потім Р. Я. Терехов вказує, що через кілька днів, 10 чи 11 серпня, В. Й. Ермощенко провів збори осередка Берестово-Богодухівського рудника. На 15 серпня в Юзівці були призначені збори всіх представників осередків Юзівського району, в яких взяв участь Р. Я. Терехов, посилаєць берестово-богодухівських шахтарів. На початку спогадів, опублікованих у 1957 р. зазначено: «в червні 1912 р. на Берестово-Богодухівському руднику була створена група соціал-демократів». Далі пишеться, що на зборах приблизно 10 серпня, якими керував В. Й. Ермощенко, були присутні «свідомі робітники (наші дві групи)... На цих зборах була остаточно організаційно оформлена наша Берестово-Богодухівська більшовицька організація»³². А в спогадах 1963 р. читаємо: «у червні 1912 р. на Берестово-Богодухівському руднику було створено першу більшовицьку партійну організацію»³³.

В мемуарах «Так начиналась боротьба» (стор. 12) в складі групи вказується не тільки Антон, але й Марей Жилін. В спогадах, вміщених в збірнику «Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні» (стор. 304) вказується лише Антон і, не згадується Буданов, але вводиться в склад групи Харитоненко, який не фігурує в інших матеріалах (за винятком «Летописи революції»). В згаданому вище збірнику і в «Летописи революції» у числі 12 називається і Савицька — дружина Савицького, в інших спогадах її немає.

Неточності в прізвищах: Гребенюк — Гребенник, Плосін — Полосін, Мойсей — Мойсєв, Марія — Марей Жилін.

Гурток «правдистів», який потім переріс в організацію, був створений в 1913 р. у Конотопі³⁴. Про значення «Правды» для згуртування Чернігівської організації пише Ю. М. Коцюбинський. Завдяки «Правде» організація оформилась і зміцніла³⁵. На це вказують у колективних спогадах і Н. М. Горбовець і С. Г. Урін. За допомогою газети, пишуть автори, зміцнювались зв'язки з масами, було організовано наприкінці 1912 р. серед робітників міста близько 10 гуртків, в яких обговорювались окремі статті з «Правды», проводились заняття на політичні теми й з за-

²⁸ Є. А д а м о в и ч. Назв. праця, стор. 137, 142, 143, 148, 153.

²⁹ «Правда» и Донбасс, стор. 17—19.

³⁰ Т. Харечко. Накануне Февральской революции в Донбассе, журн. «Летопись революции», 1927, № 4, стор. 181.

³¹ Р. Я. Терехов. Берестово—Богодухово—Кальмиусский район (1903—1918), журн. «Летопись революции», 1923, № 5, стор. 150.

³² Р. Я. Терехов. Так начиналась борьба, стор. 12.

³³ Р. Я. Терехов. Сторінки героїчної боротьби, К., 1963, стор. 34.

³⁴ І. М. Марута, В. Я. Бабко. 1917 рік на Конотопщині. Боротьба за перемогу Радянської влади на Чернігівщині, стор. 66.

³⁵ Ю. М. Коцюбинський. Черниговская организация большевиков во время войны, журн. «Летопись революции», 1927, № 2, стор. 180.

гальноосвітніх дисциплін для підвищення культурного рівня гуртківців³⁶. Розповідати про революційні події в Катеринославі у грудні 1914 р.—червезь 1915 р. Е. І. Квірінг пише, що до війни тут була значна група більшовиків-правдистів і тільки її арешт під час війни дав перевагу меншовикам-оборонцям. Але робітники не забували «Правду» і після її закриття весь час думали про робітничу газету³⁷. «Правда» сприяла зростанню партійної організації на Каменському металургійному заводі. Так, кількість членів партії у 1912 р. становила 120 чоловік, а 1914 р.—250³⁸.

«Правда» відіграла велику роль під час виборів до IV Державної думи. В ній була надрукована більшовицька передвиборна платформа, введена рубрика «Питання і відповіді», де вміщувалися різні роз'яснення у зв'язку з виборами. Зокрема, в передовій статті 7 вересня 1912 р. «Приклад гідний наслідування» писалось про харківських товаришів, які порушили в «Правде» питання про вибори робітничих уповноважених і закликали пролетарів до єдності в обранні «дійсних виразників своїх інтересів», тобто робітничих депутатів. Цей виступ газета розцінила «як зразок для всіх робітників Росії».

Робота більшовицької партії закінчилась перемогою: в Думу було обрано шість більшовиків. Від України по робітничій курії ввійшли від Катеринославської губернії робітник Г. І. Петровський, Харківської—залізничник М. К. Муранов.

В своїх спогадах Г. І. Петровський пише, що ця виборча кампанія була проведена дружно. Велику допомогу в ній подала «Правда». Пізніше, коли Г. І. Петровський як депутат неодноразово приїжджав на Україну, він на кожному заводі, руднику, де бував, налагоджував зв'язки, брав адреси для пересилки «Правды», нелегальної літератури; давав адреси і за кордон до В. І. Леніна. Це свідчить про велику нелегальну, позадумську діяльність робітничих депутатів у справі керівництва революційним рухом на Україні. Г. І. Петровський відзначає, що в дні Жовтневої революції велика частина товаришів, які мали зв'язок з депутатами-більшовиками, з газетою «Правда», ставали на чолі революції і Радянської влади³⁹.

Попит на «Правду» завжди збільшувався тоді, коли друкувалися виступи думської шестирки і особливо промови Г. І. Петровського, які відзначалися своєю простотою і були зрозумілі для робітників,— пише в своїх спогадах О. Н. Суханов⁴⁰.

Катеринославська організація, починаючи з 1912 р. і до дня арешту думської фракції, підтримувала тісний зв'язок з Григорієм Івановичем. А часті його приїзди допомагали організувати робітників навколо більшовицьких осередків і легальної більшовицької газети «Правда», багато молодих робітників Донецько-Криворізького басейну стали її кореспондентами⁴¹. Співробітничали в газеті київські пролетарі, а кожна надрукована замітка викликала серед них великий інтерес.

Статті, замітки, вірші, що надсилались в газету, розповідали про тяжке життя робітників, шахтарів; в фейлетонах викривалися існуючі порядки. Організувати ці кореспонденції теж було не легко в зв'язку з неписьменністю або малописьменністю більшості робітників. «Через те, що наша група складалася, головним чином, з робітників, то писати кореспонденції мало хто вмів. Я немало ночей просиджувала, щоб повідомити зі слів товаришів про важливі події, залучаючи писати всіх, кого можна», читаємо ми в спогадах Є. М. Адамович⁴².

З редакцією «Правды» мала зв'язок Катеринославська організація, і газета часто вміщувала кореспонденції з Катеринослава⁴³.

Члени літературного гуртка, створеного при Берестово-Богодухівській групі, А. Чижик, П. Полосін, С. Крикуненко надсилали в «Правду» замітки про життя шахтарів рудника, а також фейлетони⁴⁴. В газеті був надрукований один з віршів шахтаря П. Токарева⁴⁵, як пише Р. Я. Терехов, 28 квітня 1914 р. Але цього дня «Путь правды» (так називалася «Правда») не виходив, № 72 з'явився 27 квітня, а 29 квітня № 73.

З посиленням революційних настроїв мас «Правда» вже не могла вміщувати всіх матеріалів, що надходили. Постало питання про її розширення за рахунок

³⁶ Н. М. Горбовець, С. Г. Урін. Назв. праця, стор. 41.

³⁷ Э. И. Квиринг. Екатеринбург (декабрь 1914—июль 1915), журн. «Летопись революции», 1923, № 2, стор. 161.

³⁸ В. В. Тржасковский. Назв. праця, стор. 161.

³⁹ «Правда» и Донбасс, стор. 187.

⁴⁰ А. Суханов. Все життя в боротьбі за справу робітничого класу, журн. «Летопись революции», 1928, № 2, стор. 205.

⁴¹ Заднепровец (Д. Лебедь). Про минуле (спомини про роботу з Григорієм Івановичем Петровським), журн. «Літопис революції», 1928, № 2, стор. 190.

⁴² Е. Адамович. Назв. праця, стор. 147.

⁴³ Заднепровец (Д. Лебедь). Назв. праця, стор. 115; А. Суханов. Назв. праця, журнал «Летопись революции», 1923, № 3, стор. 95, 98.

⁴⁴ Р. Я. Терехов. Так починалась боротьба, стор. 18.

⁴⁵ «Правда» и Донбасс, стор. 21.

вкладних листків для висвітлення робітничого руху в окремих областях Росії — у Донбасі, на Уралі, Кавказі та ін. Ця пропозиція В. І. Леніна була зроблена Г. І. Петровському під час Краківської «люгнєвої» наради. Після наради Григорій Іванович став проводити відповідну роботу по створенню «Шахтерского листка». Шахтарі Донбасу підтримали це починання. Так, 12 грудня 1913 р. «Пролетарская правда» опублікувала резолюцію Вознесенського рудника з приводу вкладного листка, в якій зазначалося: «Ми, свідомі робітники Вознесенського рудника, обговоривши пропозицію видавати кожного тижня вкладний листок до газети «Пролетарская правда», присвячений виключно шахтарям, палко вітаємо це починання... Ми знаємо, які героїчні зусилля доводиться докладати до створення пролетарської газети...

Ми, робітники Вознесенського рудника, звертаємось до всіх свідомих товаришів-шахтарів негайно відгукнутися і створити при газеті «Пролетарская правда» фонд нашого листка». Про цю резолюцію пише в своїх спогадах А. Косминський⁴⁶.

8 січня 1914 р. у газеті був опублікований лист депутата Г. І. Петровського «Допоможіть шахтарям»⁴⁷ до всіх передових робітників з проханням підтримати ініціативу гірників Вознесенського рудника. І ця ініціатива знайшла підтримку.

Про видання «Шахтерского листка» згадується в мемуарах А. Б. Батова. Він пише: «З'явився шахтарський листок (в «Правде»), створений за ініціативою т. Єрмощенка»⁴⁸. З цим твердженням не можна погодитись. Думка про вкладний листок належить, як відомо, В. І. Леніну, кампанію на Україні провів Г. І. Петровський, з закликком звернулися шахтарі Вознесенського рудника. Але зовсім відкинути цю згадку А. Б. Батова не можна. З листа від 29 січня 1914 р., надісланого В. Й. Єрмощенком Г. І. Петровському, видно, що вони домовлялися про видання листка, і завданням В. Й. Єрмощенка, в першу чергу було створення кадрів кореспондентів. «Думав створити кореспондентську комісію, але поки що не вдається. Скрізь, де буваю, розмовляю і повторюю, що треба, товариші, писати»⁴⁹. Є ще один лист, в якому В. Й. Єрмощенко звертається до Г. І. Петровського надрукувати в «Шахтерском листке» привітання від механічного цеху шевців селища Юзівка.

Партійні організації, в тому числі й Юзівський партійний комітет, провели через партійні групи на місцях велику кампанію за видання «Шахтерского листка» і створення грошового фонду для нього. 16 березня 1914 р. газета «Путь правды» вийшла з «Шахтерским листком». З цього приводу газета «Путь правды» опублікувала статтю Г. І. Петровського «Перша ластівка», де він писав: «Так кинута товаришами Вознесенського рудника думка про шахтарський листок повз шахтарів не пройшла». В цьому ж номері повідомлялось, що зібрано для листка 43 крб. 12 коп., а з попередніми надходженнями — 104 крб. 10 коп.

Більшовики, передові робітники намагалися використовувати для розповсюдження «Звезды» і «Правды» також легальні організації. Коли в 1913 р. вдалося одержати дозвіл на відкриття «Клубу трудящих», Чернігівська організація влаштувала там явки, розповсюджувала в великій кількості «Правду» і збирала кошти в її фонд⁵⁰.

Матеріали, вміщені газетою, сприяли політичній самоосвіті народних мас і організації робітничого класу. В. І. Ленін писав: «Відстоюючи вірність революційним заповітам партії, підтримуючи піднесення робітничого руху, що почалося (після весни 1912 року особливо), поєднуючи легальну і нелегальну організацію, пресу і агітацію, «правдисти» згуртували навколо себе величезну більшість свідомого робітничого класу...»⁵¹.

М. І. МОСКАЛЕНКО

⁴⁶ А. Косминский. Назв. праця, стор. 178.

⁴⁷ Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России. Сборник документов и материалов, К., 1960, стор. 498.

⁴⁸ «Правда» и Донбасс, стор. 185.

⁴⁹ Большевики Украины..., стор. 509.

⁵⁰ Н. М. Горбовец, С. Г. Урін. Назв. праця, стор. 44.

⁵¹ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 291, 292.

ПИТАННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ В БРИТАНСЬКІЙ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ

Серед сучасних енциклопедій капіталістичних країн Британська є, мабуть, найвідомішою. Перше тритомне видання її вийшло в Единбурзі ще 1771 р. Щоправда, за своїм науковим значенням вона й тоді не могла витримати порівняння з славною Французькою енциклопедією. Проте в XIX ст. «Encyclopedia Britannica» користувалася репутацією солідного довідника з усіх галузей науки та культури. Енци-

клопедія часто перевидавалася, причому з початку ХХ ст. вже як спільне видання англійської фірми в Лондоні та її американського філіалу в Чикаго. Останнім часом, незважаючи на назву, вона є в основному американською енциклопедією, хоч на її титульному аркуші як місце видання зазначено аж п'ять міст трьох континентів — Лондон, Чикаго, Женева, Сідней, Торонто. Зроблено це, головним чином, з метою реклами, так само, як і присвята останнього видання¹ англійській королеві Єлизаветі II та покійному президентові США Джону Ф. Кеннеді. Консультували це видання колектив викладачів Чикагського університету та комітет, до якого входять науковці Оксфорда, Кембріджа й Лондона. Головний редактор Гаррі С. Ешмор не без гордості заявляє у передмові, що в створенні енциклопедії брало участь 8 тис. авторів і що в 23 її томах* — близько 70 тис. статей і 38 млн. слів.

Проте навіть побіжне ознайомлення з останнім виданням Британської енциклопедії показує, що питання історії й культури українського народу висвітлені тут вкрай незадовільно. Так, у статті «Україна» (т. 22, стор. 665—668)** замовчуються величезні досягнення УРСР в усіх галузях економічного та культурного життя. Стаття про Т. Г. Шевченка в енциклопедії, наприклад, немає зовсім. Йому присвячено лише одне (!) речення в статті «Українська література». Загалом підбір імен письменників та їх характеристики тут вкрай тенденційні. Відомості про українську мову викладено дуже поверхово.

Про низький науковий рівень зміщених в енциклопедії матеріалів, як і про політичну тенденційність їх авторів, свідчить також неймовірна плутанина з етнічними назвами. Так, стаття про Закарпатську Україну вміщена під заголовком «Рутенія», причому сказано, нібито цей край «по-українськи називається Карпато-Рутенія, по-чеськи — Субкарпатська Рутенія, по-угорськи — Рутенфельд». Далі твердиться, що «рутенці» — це «слов'янський народ, близько споріднений з українцями» (т. 19, стор. 771). А слідом за цим йде окрема стаття «рутенці», де все ж визнається, що це — «ті українці, які були раніше австрійськими підданими» (т. 19, стор. 772).

Сповнена перекручень і стаття про Галичину (т. 9, стор. 974—975), автора якої не вказано. Тут зокрема читаємо: «Галичина — частина Польщі на північних схилах Карпат... Нині називається Галица (!) і є частиною України». Династія галицько-волинських князів Романовичів (нащадків Романа Мстиславича) названа «династією Романових» (!). Всупереч загальновідомим фактам у статті також твердиться, що в буржуазно-поміщицькій Польщі в 1919—1939 рр. українське населення мало самоврядування.

Вкрай тенденційний підбір фактів у великій за обсягом статті про Львів (т. 14). Тут немає ні слова про визвольну боротьбу трудящих міста проти соціального та національного гніту. Дуже характерною є термінологія: «22 листопада Львів був визволений поляками***. Від 22 вересня 1939 р. він був окупований Радянською Армією, 30 червня 1941 р. здобутий німцями, а 27 липня 1944 р. знову окупований Радянською Армією». Про злочини німецьких фашистів нема жодної згадки. Зате «окупацією» іменується... визволення міста з фашистської неволі. В цій статті є й ряд фактичних помилок. Зокрема тут неправильно твердиться, ніби вже «1340 р. князівство (Галицьке) стало частиною Польщі», що «економічний розвиток Львова почався від 1380 р.» і що «в 1807 р. до Львова було перенесено з Галича греко-католицьку, або уніатську, єпископську кафедру». Насправді землі Галицько-Волинського князівства вперше були загарбані феодалною Польщею в 1349 р. і вдруге, після короткочасної окупації їх Угорщиною, — в 1387 р. Львів розвивався як значний економічний центр ще в період Галицько-Волинського князівства (друга половина XIII — перша половина XIV ст.). Нарешті, в 1807 р. відбулося не перенесення єпископської кафедри з Галича до Львова, а надання львівському єпископству прав митрополії.

Рясні помилками також стаття про Луцьк (т. 14, стор. 463). Тут можна зокрема прочитати, що Луцьк «втратив значення після війн між Росією і Польщею в другій половині XVI (!) сторіччя і особливо після винищення 40 тисяч мешканців міста» (?), що він «був повернений Польщі в 1821 р. (?)... окупований росіянами 1939 року, а 1941 р. перейшов до німців». Про багато важливих фактів з історії міста взагалі не згадано. Зате повідомляється, що «Луцьк був резиденцією римокатолицького єпископства» (про православне єпископство, яке виникло значно раніше від останнього, не сказано ні слова).

¹ Encyclopedia Britannica. A new survey of universal knowledge, London—Chicago—Geneva—Sydney—Toronto, vol. 1—24, 1963.

* 24-й том містить покажчик, атлас і розшифрування криптинів, якими підписані статті.

** Авторами історичної частини статті є Казімеж Смогожевський та Уільям Метьюз, а географічної частини — викладачі Бірмінгемського університету Безіл Леонард та Клайд Джонсон.

*** До речі, в статті про Галичину загарбання Львова пілсудчиками помилково датується 5 листопада 1918 р. (т. 9, стор. 974—975).

В статті про Одесу (т. 16, стор. 707) говориться, що «відкрито авіаційну лінію Одеса—Харків з проміжними зупинками в Полтаво (!) і в Зінов'євську» (!). Однак про те, що через Одеський аеропорт проходить не одна, а десятки внутрішніх і міжнародних авіаліній, читач Британської енциклопедії не довідається. Зате він дізнається, що «колишній Новоросійський університет перетворено в технічний інститут», а також, що «мішанина мов привела до поширення в Одесі мови есперанто, тут діє також інститут есперанто».

Вигідно відрізняється від матеріалів про інші українські міста стаття, присвячена Харкову (т. 13, стор. 360). На жаль, такі енциклопедичні в кращому розумінні слова довідки про окремі міста належать у цьому виданні до винятків.

Матеріали про українських історичних діячів також містять багато суб'єктивних і тенденційних тверджень. Так, у статті про Богдана Хмельницького професор Гарвардського університету Річард Пайпс пише: «Вмілий дипломат і полководець, Хмельницький одночасно був нестримним, анархічним, нездатним до тривалої працьовитості і інколи нерішучим в критичні хвилини. Його повстання зруйнувало наддніпрянські землі, які до того процвітали» (т. 5, стор. 571). Як бачимо, Пайпс перекручує факти. Відомо, що після очоленої Богданом Хмельницьким визвольної війни почався швидкий розвиток тих українських земель, які були возз'єднані з Росією. Навпаки, занепад економіки й культури мав місце в другій половині XVII ст. тільки на Правобережжі України, де була відновлена влада шляхетської Польщі. Тим, хто хоч трохи знайомий з відповідними історичними джерелами, не треба доводити, що й характеристика особистих якостей Хмельницького щонайменше вкрай суб'єктивна.

Перелік перекручень і фактичних помилок можна було б продовжити. Однак і наведені приклади свідчать про те, що матеріали Британської енциклопедії, присвячені Україні, не відповідають сучасному рівневі знань і суперечать вимогам елементарної наукової сумлінності.

На жаль, Британська у цьому відношенні не є винятком серед інших енциклопедій капіталістичних країн. Останнє видання відомої французької енциклопедії Ларусса² також містить чимало помилкових тверджень про нашу республіку. В статті, наприклад, про місто Хмельницький (т. 6, стор. 470) сказано, що це — нова назва Кам'янець-Подільського, і далі викладається його історія. Дуже поверхові статті «Українська мова», «Шевченко» й ряд інших. Прикро вражає незнання особливостей української мови при транскрибуванні власних та географічних назв. На відміну від двох попередніх енциклопедій західнонімецький новий енциклопедичний словник «Великий Брокгауз»³ уникає фактичних неточностей, але значення більшості статей про Україну в ньому знецінюється некритичним використанням публікацій буржуазних емігрантів.

У зв'язку з незадовільним науковим рівнем найбільш поширених за кордоном енциклопедій іноземним читачам, які не знають української або російської мов, дуже важко знайти об'єктивні довідкові матеріали про нашу республіку, про історичне минуле українського народу. Нашим видавництвам слід подбати, щоб у книгарнях і бібліотеках усіх країн світу з'явилися справді наукові довідники про Радянську Україну, її історію, економіку й культуру. Доцільним було б зокрема видання тритомного «Українського Радянського енциклопедичного словника» англійською, французькою та німецькою мовами. Головній редакції УРЕ варто було б вислати видавцям найбільших закордонних енциклопедій по повному комплекту «Української Радянської енциклопедії». Адже чимало перекручень у зарубіжних виданнях пояснюються саме відсутністю сучасних довідкових посібників. Наукова громадськість і видавництва УРСР повинні постійно піклуватися, щоб якнайширші кола читачів у Європі, Азії, Африці та Америці могли одержувати об'єктивну інформацію про нашу республіку.

С. Я. КЕЧМАР

² Grand Larousse encyclopédique, vol. 1—10, Paris, 1960—1963.

³ Der Grosse Brockhaus. 16 Auflage. Band 1—3, Wiesbaden, 1952—1958.

*М. ЗОТОВ. НАПЕРЕКИР СМЕРТІ,
вид-во «Маяк», Одеса, 1966, 133 с.*

Велика Вітчизняна війна була тяжким і разом з тим героїчним періодом у житті нашої країни. Всебічне узагальнення досвіду мужньої боротьби радянських людей з фашистськими загарбниками, в тому числі й партизанського руху, має величезне науково-пізнавальне й виховне значення.

За останні роки вийшло в світ чимало історичних праць, присвячених цій темі. Гідне місце серед них займає і книга М. Зотова. На основі численних документів у ній показано героїчну історію комуністичного підпілля й партизанського руху на Одещині.

Перебуваючи тимчасово під фашистським ярмом, радянські люди — палкі патріоти своєї соціалістичної Батьківщини — вели рішучу боротьбу проти гітлерівських загарбників. Організатором могутнього патріотичного руху була Комуністична партія. Її керівні працівники й рядові комуністи активно діяли на окупованій території.

Автор зазначає, що для організації роботи в тилю ворога тільки в Одесі було залишено 5 підпільних райкомів партії: Ленінський, Ворошиловський, Приморський, Воднотранспортний та Іллічівський. Ці райкоми об'єднували 105 комуністів-підпільників (стор. 25). Вони фактично були ядром, навколо якого згодом згуртувалися тисячі патріотів для активної боротьби з окупантами. Велику роботу серед населення проводив також Одеський приміський підпільний райком партії (перший секретар — С. Лазарев). Він зміг організувати два партизанських загони. Їх очолили секретарі райкому Л. Горбель і Н. Крилевський (стор. 93).

На сторінках книги наводиться ряд нових документів, які відтворюють історичну правду про Одеський підпільний обком партії. До недавнього часу в його історії було чимало білих плям. Багато що залишалося неясним. Автору довелося ретельно попрацювати, щоб відкинути все наносне, суб'єктивне, розшукати нові документи, зібрати численний фактичний матеріал, знайти живих учасників і свідків подій тих часів. Ця нелегка праця увінчалася успіхом. Дослідникові вдалося повернути добре ім'я колишнім секретарям Одеського підпільного обкому партії А. Петровському, С. Сухареву та іншим відважним комуністам-підпільникам.

Обком партії, партизанські загони й підпільні групи області змогли успішно роз-

в'язувати поставлені перед ними завдання завдяки тому, що вони постійно спиралися на підтримку населення й були з ним тісно зв'язані. Всього під керівництвом комуністів на Одещині боролися з окупантами понад 4 тис. народних месників, об'єднаних у 10 партизанських загонів і майже в 70 підпільних організаціях і групах (стор. 127).

Бойова діяльність партизанів і підпільників Одещини відбувалася у вишукано несприятливих умовах. Багато партизанських загонів і підпільних організацій базувалися в катакомбах. Ворог робив усе, щоб закрити неокірних радянських людей у підземних лабіринтах. Він постійно блокував входи й виходи з них. Це, звичайно, утруднювало оперативну діяльність партизанів, ускладнювало постачання їм продовольства й боеприпасів. Але підпільники не здавалися, знаходили шляхи для подолання труднощів.

Не менших знегод зазнавали й партизанські загони, які діяли в сільській місцевості. В умовах стелу вони були позбавлені необхідної маневреності. Тих же, які базувалися в невеликих лісах північних районів області, ворогові нерідко вдавалося оточити з усіх боків. Це призводило часто до великих втрат, відвертало увагу партизанів від виконання бойових операцій.

Незважаючи на це, радянські патріоти не зупинялися перед труднощами, виконували найрискованіші завдання. Вони розповсюджували серед населення повідомлення Радінформбюро, листівки, а також газету «Голос народу» й бюлетень «За Радянську Батьківщину», які видавав підпільний обком партії.

Одеське підпілля постійно одержувало допомогу з «Великої землі». Комуністична партія піклувалася про зміцнення партизанських загонів і підпільних організацій області досвідченими кадрами. Закинуті у ворожий тил, вони змінили згуртувати навколо себе сотні радянських людей, які не скорилися фашистам, і виховати з них відважних борців за свободу Батьківщини.

Чимало теплих слів адресує автор комсомольцям і молоді, які брали участь разом із своїми батьками й старшими братами в героїчній боротьбі проти німецько-фашистських загарбників.

Звертають на себе також увагу вперше опубліковані документи, що розкривають інтернаціональний характер опору окупантам на радянській землі. Так, поряд з одеськими партизанами й підпільниками

проти гітлерівців боролися антифашистсько-словачи (стор. 124).

Під керівництвом обласного й районних підпільних комітетів партії на території Одещини в період тимчасової окупації ні на один день не припинялися активні дії проти фашистів. Гітлерівці постійно відчували на собі дошкульні удари народних месників. Своїми сміливими операціями партизани й підпільники області подали велику допомогу регулярним військам Радянської Армії у визволенні рідної землі від фашистських окупантів і тим самим

зробили гідний внесок у справу перемоги радянського народу над ворогом.

Рецензована книга не позбавлена й деяких недоліків. Матеріал, викладений в ряді місць, має суто хронікальний, довідковий характер. Цікаві документи й факти глибоко не проаналізовані (стор. 67, 69, 100). На деяких сторінках допущено неточності (стор. 19), повторення (стор. 63, 117). Усе це певною мірою знижує позитивні якості в цілому корисної й цікавої книги про людей одеського підпілля.

Є. І. ЦИМБАЛ

НАРИСИ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО МИСТЕЦТВА,

вид-во «Мистецтво», К., 1966, 670 с.

Історія українського мистецтва залишається до цього часу занедбаною ділянкою в науковій літературі. Тому вихід у світ «Нарисів з історії українського мистецтва» став значною подією в культурному житті України. У цій праці вперше в радянській науці зроблена спроба дати систематизований виклад історії розвитку українського мистецтва з найдавніших часів до наших днів.

«Нариси» — колективне дослідження мистецтвознавців Києва та Львова. Організуючим науковим центром цієї роботи був Київський науково-дослідний інститут теорії та історії архітектури Державного комітету цивільного будівництва й архітектури. Половину книги займає текст, а решту — ілюстрації, які відображають різноманітні художні пам'ятки всіх періодів історії. Радянському мистецтву відведено в книзі майже третину тексту.

Відомо, що розвиток українського мистецтва в дожовтневий період відбувався в складних і несприятливих умовах, але український народ зумів зберегти себе як життєздатна нація і створити самобутню національну культуру. У книзі показано, що українське мистецтво розвивалося в боротьбі старого з новим. Передові діячі, ламаючи консервативні канони й умовності, відстоювали принципи реалізму, правдивого відображення життя.

Автори «Нарисів» зумили показати, що в історії українського мистецтва існувала спадковість, що кожне наступне покоління митців дбайливо ставилось до художньої спадщини своїх попередників, уважно вивчало і творчо використовувало її. Українські митці не замикались в своїй національній шкаралупі, а були широко обізнані з досягненнями світової культури і на цій основі збагачували вітчизняну художню скарбницю.

Художній процес на Україні автори «Нарисів» розглядають у взаємозв'язку з культурами інших народів і в першу чер-

гу — українського, російського та білоруського. З наведених фактів видно, що культурний взаємовплив цих народів був не зовсім однаковим.

Автори не відкидають і того очевидного факту, що певною мірою впливала на розвиток українського мистецтва і культура західноєвропейських країн. Проте зовнішні впливи не мали вирішального значення у формуванні вітчизняної культури. Самобутнє українське мистецтво розвивалось на основі місцевих народних традицій.

Перша глава присвячена мистецтву найдавніших часів та Київської Русі. Тут розглядаються пам'ятки періоду пізнього палеоліту, знайдені на території України. Це знамениті мізинські скульптурні фігурки з мамонтової кістки, прикрашені геометричним орнаментом, трипільські розписні керамічні посудини та ін. Мистецтво періоду Київської Русі, зокрема кам'яна архітектура, аналізується більш докладно.

Так, у праці показано, що на той час зодчі виробили кілька типів церковних храмів, які будувались в різних містах д'ля польської держави. Столичні храми вражали і продовжують вражати своєю грандіозністю і високим технічним рівнем. Автори правильно відзначають, що кам'яне будівництво на Русі сприяло розвитку монументально-декоративного мистецтва, зокрема такого складного виду, як мозаїка. В церковних пам'ятках спостерігаються світські мотиви, але в цілому над ними тяжіли релігійні канони й умовності. Значне місце приділено розглядові прикладного мистецтва, яке в Київській Русі стояло на дуже високому рівні.

Друга глава присвячена проблемі формування і розвитку національних рис українського мистецтва. Тут насамперед підкреслюється, що в основі українського мистецтва, як і російського та білоруського, лежали традиції художньої культури Київської Русі. Українське мистецтво на першому етапі свого розвитку, який хронологічно припадає на XIV—XV ст., має вже значні надбання. Автори слушно вказують, що у ньому в цей період через релігійну оболочку пробивалося реальне життя. Уже в XVI — першій половині

XVII ст. в художній творчості на Україні було досягнуто величезних успіхів. Перебуваючи середньовічній образотворчі канони, українські митці поступово виробляли національні форми і ставали на шлях реалізму. Їстотною особливістю мистецтва в цей час, як відзначають автори, було те, що в ньому починають проступати демократичні елементи. Ця думка ілюструється хоч і не на багатьох, але яскравих пам'ятках архітектури, живопису, графіки, скульптури та декоративного мистецтва.

Друга половина XVII—XVIII ст. розглядається як новий етап у розвитку українського мистецтва і йому у книзі присвячується окрема глава. Після успішного завершення Визвольної війни 1648—1654 рр. на звільненій від польської шляхти території створилися сприятливіші умови для розвитку економіки, культури і, в тому числі, художньої творчості українського народу. Цей період знаменний розквітом всіх видів мистецтва — архітектури, живопису, графіки, скульптури та декоративно-прикладного мистецтва. В архітектурі виробилися три типи кам'яних храмів, які відзначаються глибоко самобутніми прийомами композиції.

Особливо пожвавилось світське кам'яне будівництво (житлові корпуси у маетках старшин, ратуші міських магистратів, колегіуми, трапезні та інші споруди). Широко застосовується для оздоблення художнє ліплення, різьблення по каменю, майоліка.

Інтенсивний розвиток архітектури супроводжувався значним піднесенням монументально-декоративного мистецтва. Незважаючи на перевагу в образотворчому мистецтві релігійної тематики, воно стає дедалі ближчим до життя.

Високого рівня майстерності в цей період досягла гравюра, яка прославилася Україною далеко за її межами. В XVII ст. виникає і набуває поширення народна картина. Для цього жанру характерні мотиви національної й народно-визвольної боротьби («Козак бандурист», «Козак Мамай» та інші).

Зародження буржуазних суспільних відносин в кінці XVIII ст. зумовило великі зміни в українському мистецтві. Хоч жорстока кріпосницька експлуатація та національні утиски, яких зазнавав український народ, гальмували розвиток нового мистецтва, реалістичний напрям в ньому поступово прокладав собі шлях.

У розвитку української художньої творчості XIX ст. автори виділяють кілька етапів. У першій половині століття виступали переважно поодинокі живописці, серед яких ще не було великих митців. Середина XIX ст. дала основоположника критичного реалізму в українському мистецтві — Т. Г. Шевченка, під впливом якого розвивалась творчість видатних майстрів Л. М. Жемчужникова, І. І. Соколова, К. О. Трутовського. Друга половина минулого сторіччя ознаменувалась розквітом

реалізму в українському образотворчому мистецтві.

Народній творчості в дожовтневий період у книзі відведено спеціальний розділ. Народне мистецтво на Україні з найдавніших часів ставилося своєю самобутністю і високим художнім рівнем. В розділі розглядаються найголовніші види його, визначаються центри виробництва побутових речей.

Українському радянському мистецтву присвячена VI глава. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції розквітлі всі жанри художньої творчості на новій основі. Народи, колись пригнічені царським самодержавством, дістали широкі можливості для створення національної формою і соціалістичної змістом культури. В радянському суспільстві трудящі мають всі умови для розвитку своїх здібностей і талантів. Художники вперше в історії вільно творять для народу. Вони повели боротьбу за високу ідейність і реалістичну майстерність мистецтва, проти будь-яких проявів буржуазної ідеології. Ленінські принципи партійності і народності лягли в основу утвердження й розвитку соціалістичного реалізму як творчого методу радянського мистецтва. В книзі переконливо показано, що за роки Радянської влади в усіх його галузях досягнуто великих успіхів. Розквітла художня промисловість України, відроджені традиційні види декоративно-прикладного мистецтва, які за часів капіталізму майже занепадали.

Позитивним у «Нарисах» є також і те, що до основного матеріалу додані покажчики імен майстрів і діячів мистецтв, а також перелік пам'яток. Ці додатки полегшують користування книгою. Авторський колектив провів величезну роботу по збиранню і систематизації матеріалу. Все це заслуговує самої високої оцінки. Праця має значну наукову цінність, але не позбавлена також ряду недоліків.

Насамперед щодо структури книги. Не можна сказати, що вона досконала. У назвах глав і розділів не дотримано єдиного принципу. Так, II глава має тематичну спрямованість, II—IV — названі за хронологічним принципом. Глава III, що охоплює другу половину XVII—XVIII ст., чомусь не поділена на розділи, хоч у цей період в українському мистецтві і відбулися великі якісні зрушення. Крім того, тут доцільно було б повести розмову про посилення реалістичних рис у художній творчості. Тоді логічно впливав би перший розділ четвертої глави під назвою «Утвердження реалізму в українському мистецтві» (перша половина — середина XIX ст.).

У «Нарисах» не витримано й порядок розгляду окремих видів мистецтва. Кожна глава починається з аналізу архітектури, а потім уже живопису, графіки й скульптури. У главі ж IV ця послідовність порушена, архітектура розглядається піс-

ля образотворчого мистецтва. А в розділі другого глави II скульптура характеризується разом з архітектурою. Розділі I глави взагалі не розбиті на підзаголовки (за жанрами мистецтва).

Декоративно-прикладне мистецтво дожовтневого періоду виділено в окрему главу (V), де розглядаються лише деякі його види, що дійшли до нашого часу. На наш погляд, відривати цю галузь від архітектури та образотворчого мистецтва недоцільно. Адже розвиток їх відбувався в тісному взаємозв'язку. Краще було б декоративно-прикладне мистецтво висвітлювати по періодах, в кожній главі, разом з образотворчим мистецтвом та архітектурою, як це зроблено в главі, присвяченій художнім досягненням радянського часу.

Взагалі в «Нарисах» дуже мало приділено уваги яскраво народним зразкам мистецтва — художнім промислам та декоративно-прикладному мистецтву, зокрема килимарству. Розглядаючи художню промисловість XIX ст., автори навіть не згадали про ювелірне виробництво на Україні, яке заслуговує на увагу.

В деяких розділах недостатньо використано речовий матеріал, що приводить авторів до різних припущень. Особливо це стосується I глави. Тут чомусь дуже скупо використані археологічні пам'ятки, величезна кількість яких зберігається в музеях.

У книзі нічого не сказано, в якому ж стані виявилася мистецька спадщина після татарського погрому. Це позначилось на другій главі, яка здається дещо відірваною від попереднього матеріалу.

Автори роблять спробу розглянути формування української народності і її мистецтва як єдиний процес. Але, на жаль, сам процес формування українського мистецтва не розкрито. Це можна зробити лише тоді, коли здобутки XIV—XV ст. розглядати як творче продовження і розвиток мистецтва Київської Русі в нових історичних умовах. У першому розділі, присвяченому цьому питанню, не показано, як складалися і викристалізувалися «паростки національної форми українського мистецтва», що ж в ньому з'явилося нового у порівнянні з давньоруським періодом. Тут відсутня конкретність, багато декларативності. Автори часто говорять про спільні риси у мистецтві українського, російського, білоруського, молдавського та болгарського народів (стор. 55), але

не показують це на історичних фактах, на речових пам'ятках. Такою ж неконкретністю характеризується й другий розділ, в якому йдеться про розвиток національних рис в українському мистецтві (друга половина XVI — перша половина XVII ст.). У цьому розділі зазначено, що «у XVI і XVII ст. в усіх галузях образотворчого мистецтва — живописі, графіці, скульптурі, в архітектурі і прикладному мистецтві — відбулися великі зміни» (стор. 57), але останнє спеціально не розглядається.

В книзі допущені також окремі неточності. В третій главі (стор. 88) переоцінюється роль монастирів у підготовці живописців, а про малярські цехи тільки згадано. На стор. 44 читаємо, що мистецтво, як одна з форм ідеології, «було підпорядковане церкві і служило їй. Тому в мистецтві цього періоду (XIV — перша половина XVI ст.) реальне життя подавалося, головним чином, через призму релігійних уявлень». Це положення справедливе, коли мати на увазі лише образотворче мистецтво і архітектуру, але його не можна поширювати на народну творчість.

Автори відзначають, що реалістична спрямованість мистецтва Т. Г. Шевченка йшла «всупереч з творчим напрямком Академії художеств, яка вимагала від усіх учнів писати твори на «високі» біблійні та міфологічні теми». Але після цієї фрази зразу ж говориться, що «Рада Академії нагородила молодого художника срібною медаллю» за жанрову картину «Хлопчик-жебрак, що ділиться милостиною з собакою під парканом» (стор. 115). Явна нелогічність. Як же могла Рада Академії нагороджувати свого вихованця, що відступив від академічних вимог? Слід було б пояснити, чому так сталося.

Мистецтво другої половини XIX ст. і далі охарактеризовано занадто схематично, здебільшого лише перераховуються прізвиська митців без достатнього аналізу їх творів.

Невдало розміщено кольорові вклейки, більшість яких йде не за змістом тексту. Але незважаючи на окремі недоліки, «Нариси» з інтересом читаються не тільки фахівці, а й широкі кола читачів. Видавництво «Мистецтво» зробило добру справу, опублікувавши цю працю, яка послужить основою для дальшого, більш глибокого і всебічного дослідження мистецької спадщини нашого народу.

М. І. МАРЧЕНКО, М. З. ПЕТРЕНКО

**П. ЛАВРОВ. РАБОЧЕЕ ДВИЖЕНИЕ НА
УКРАИНЕ В ПЕРИОД НОВОГО
РЕВОЛЮЦИОННОГО ПОДЪЕМА
(1910—1914 гг.),**

изд-во политической литературы Украины,
К., 1966, 223 с.

Праця П. А. Лаврова присвячена одному з важливих питань — робітничому рухові під час нового революційного піднесення (1910—1914 рр.). Цей період не був поза увагою радянських істориків. Проте в усіх попередніх працях висвітлювались тільки окремі аспекти теми або дослідники обмежувалися певними географічними районами чи хронологічними рамками.

Праця, що рецензується, повністю охоплює дану тему. Автор використав широку джерельну базу, що дозволила глибоко й всебічно показати революційну боротьбу керіваного більшовиками робітничого класу України в 1910—1914 рр. Особливу увагу приділено мало або зовсім не дослідженим питанням, одним з яких є, зокрема, формування робітничого класу України напередодні першої світової війни. Аналізуючи цей процес, П. А. Лавров відзначає, що джерелами поповнення робітничого класу було розорене селянство, чисельність якого зростає в результаті століпінської аграрної реформи, кустарі та ремісники, розорені в процесі капіталістичного розвитку, залучені до виробничого процесу члени робітничих родин. Однак, про останнє джерело автор говорить глухо, не підтверджуючи думку фактами, хоча воно у досліджуваній період посідало значне місце в формуванні робітничого класу. В цей час вже створився прошарок постійних, потомствених робітників, які повністю були пов'язані з промисловим виробництвом.

Характеризуючи процес формування робітничого класу на Україні, автор підкреслює, що він відбувався, в основному, за рахунок двох братніх народів — українського та російського, і наводить цікаві дані про зростання чисельності робітників — українців в гірничій та гірничозаводській промисловості Катеринославської та Херсонської губерній, металообробній та машинобудівній промисловості Харківської, а також у цукровій, винокурній та борошномельній промисловості Волинської, Подільської та Полтавської губерній. Цю думку підтверджують наведені дані щодо національного складу робітників підприємств, які були під наглядом фабричної інспекції Києва та Одеси. Ці факти ще раз доводять антинауковість різних вигадок українських буржуазних націоналістів про відсутність у промисловості України національних кадрів робітників.

Монографія відображає революційну боротьбу робітничого класу України в 1910—1911 рр., тобто початок нового піднесення робітничого руху, зростання страйкової боротьби, активізацію роботи орга-

нізацій та груп РСДРП, зокрема Київської, Катеринославської, Миколаївської, Одеської, Луганської та ін.

Значне місце відведено показові робітничого руху на Україні в 1912 р., зокрема, квітневим та першотравневим політичним страйкам. У страйках протесту проти розстрілу робітників Ленських золотих копалень, взяли участь понад 30 тис. робітників 140 підприємств України (стор. 85). Квітневі виступи робітників злились з першотравневими страйками і демонстраціями. Автор підкреслює, що класові бої весни 1912 р. за своєю організованістю, політичною цілеспрямованістю були переломним моментом в історії революційного руху в країні. Відтоді він невинно зростає, втягуючи в боротьбу дедалі ширші маси трудящих.

Революційний рух зростає до першої половини 1914 р. Особливого розмаху набрала страйкова боротьба. Робітники окремих великих підприємств України — Миколаївського суднобудівного заводу «Наваль», харківського паровозобудівного та ін. по кілька разів за цей період припиняли роботи. З року в рік зростала чисельність політичних виступів.

Революційна боротьба робітничого класу пробуджувала селянські маси, які все активніше виступали проти століпінської аграрної реформи, за ліквідацію поміщицького землеволодіння, сприяла поширенню революційних настроїв у армії, посиленню революційного руху студентської молоді. Все це знаходить своє відображення на сторінках рецензованої праці.

Автор на конкретних прикладах показує, що на чолі революційного руху робітничого класу стояли більшовицькі організації України, які підтримували тісні зв'язки з В. І. Леніним. Його праці, які друкувалися в більшовицьких газетах «Звезда», «Рабочая газета», «Правда» та ін. виданнях, мобілізували трудящих України на боротьбу проти реакційного третьочервеного режиму.

Важливою зброєю партії в боротьбі за маси була більшовицька преса. В монографії вперше наводяться дані, підраховані дослідником, про розповсюдження на Україні більшовицької газети «Звезда» (стор. 86).

У 1911 р. і особливо навесні та влітку 1912 р. пролетаріат країни наполегливо боровся за відновлення своїх профспілкових організацій, розгромлених у роки реакції. Автор розкриває процес цієї боротьби.

Праця детально висвітлює вибори до IV Державної думи по робітничій курії на Україні. Проаналізувавши платформи партій, які брали участь у виборчій кампанії, автор показав роботу більшовицьких організацій України по підготовці до виборів, зокрема, більшовиків Києва, Харкова, Катеринослава, Миколаєва та інших міст, їхню боротьбу проти меншовиків та ліквідаторів, проти великодержавного і українського буржуазного націоналізму.

Автор пов'язує розгортання робітничого руху на Україні, як і в усій Росії, з революційною боротьбою в інших країнах.

Проте в праці мають місце і деякі недоліки. Не завжди автор послідовний у показі учасників робітничого руху. Говорячи про діяльність більшовицьких організацій, вибори до IV Державної думи, він називає тих чи інших учасників подій, але чомусь майже обходить прізвища керівників страйкового руху. Так, висвітлюючи страйк на николаївських суднобудівельних заводах влітку 1912 р., що його В. І. Ленін назвав — визначним¹, автор не згадує жодного керівника страйку (стор. 94). Не називаються керівники страйку на пляшковому заводі в Костянтинівці, Бахмутського повіту (стор. 98). Те ж саме на сторінках 101, 103, 158, 163, 200 та ін. В праці двічі під-

креслюється, що страйком на заводі «Наваль» (Миколаїв) керувала більшовицька група заводу (стор. 94, 158), проте про її склад ні разу не згадано.

Про наростання революційної ситуації в Росії, в тому числі й в Україні, автор згадує на стор. 66, 157 та 203, але не розкриває, в чому саме виявлялося це наростання.

Загалом же рецензована праця заслуговує на високу оцінку і є цінним дослідженням важливої проблеми.

Й. Т. ЩЕРБИНА

¹ Див. В. І. Ленін, т. 19, стор. 281.

* * *

До вивчення історії революційного піднесення 1910—1914 рр. як у радянській, так і в зарубіжній історіографії виявляється великий інтерес. За останній час в СРСР вийшли праці, спеціально присвячені історії робітничого руху в Петербурзі, Закавказзі та деяких інших районах¹, дискусія з найважливіших питань нового революційного піднесення в Росії розгорнулася на сторінках американського історичного журналу «Slavic Review»². До серії праць вказаної проблематики належить і рецензована монографія П. А. Лаврова. Вона є підсумком його багаторічних досліджень і певною мірою відображає новий етап історіографії у галузі вивчення робітничого руху в Україні в 1910—1914 рр.

Незважаючи на те, що вже видано чимало літератури, присвяченої періоду нового революційного піднесення (зокрема на Україні), є ряд питань, відповіді на які вимагають додаткових досліджень. Досі немає ясного уявлення про причини значного розмаху або відставання та характер робітничого руху в різних районах країни.

Видання праць на локальні теми, поряд з висвітленням руху в окремих місцевостях, повинно давати й дає матеріал для відповіді на деякі загальні питання, що постають перед дослідниками історії нового революційного піднесення. Однією з таких праць є книга П. А. Лаврова, яка охоплює широке коло проблем: формування пролетарських кадрів України, становище робітників, діяльність їхніх легальних організацій (профспілок, лікарняних кас та ін.), робітничий рух (його масштаби, характер, рівень), розвиток і вплив різних політичних течій в середовищі пролетаріату, політика буржуазії Півдня в робітничому північчї та ін.

У своїй праці П. А. Лавров значну увагу приділяє проблемі формування пролетаріа-

ту України, зокрема у великих промислових центрах: у металургійній промисловості Півдня, на Донбасі і в Криворізькому залізорудному районі та ін.

У цих порівняно молодих центрах формування пролетарських кадрів йшло досить інтенсивно і на початку XX ст. З'ясування різних його аспектів — необхідна умова розуміння тих або інших сторін робітничого руху.

Принципово важливим є питання про співвідношення джерел поповнення промислового пролетаріату. Традиційна трактовка зводилась до того, що основним з них вважалось селянство; але разом з тим поповнення давали кустарі, вихідці з пролетарських родин. Такого погляду дотримується П. А. Лавров, хоча він і не розглядає співвідношення кожного з джерел.

Однак останнім часом з'явилась інша точка зору, висвітлена Л. М. Ивановим, відповідно до якої пролетарські ряди поповнювались в основному з робітничих родин; часто це були селяни тільки за станом приналежністю, але не за фактичним становищем³. Матеріали по Україні ще не настільки визначені, щоб зробити конкретні висновки з цього приводу, проте нова точка зору автором рецензованої книги недостатньо врахована. Тимчасом деякі наведені ним дані свідчать на її користь. Так, він пише, що з 5 тис. зареєстрованих в Юзівському медично-продовольчому пункті було 1,2 тис. сільськогосподарських робітників, а тих, які прийшли в металургійну, кам'яновугільну та інші галузі промисловості, налічувалось 3,8 тис. (стор. 44). Чи не є це підтвердженням вищезазначеного положення, і, отже, чи не потребує схема автора книги певних корективів?

З другого боку автор без достатньої підстави наводить дані А. Г. Рашина про частку постійних промислових робітників.

¹ Э. Э. Крусе. Петербургские рабочие в 1912—1914 гг., М.—Л., 1961; А. Н. Гулиев. Бакинський пролетаріат в годы нового революційного піднесення, Баку, 1963.

² Журн. «История СССР», 1967, № 1, стор. 191—207.

³ Л. М. Иванов. Преимущество фабрично-заводского труда и формирование пролетариата в России. Сборник «Рабочий класс и рабочее движение в России», М., 1966.

яку визначає у 82% (стор. 48), хоча в нашій літературі проти способу, застосованого А. Г. Рашним, уже висловлювались критичні міркування⁴.

Одним з найскладніших для дослідника питань є з'ясування національного складу робітників. Справа в тому, що відповідний облік у статистиці того часу відсутній. Тому доводилось визначати національний склад пролетарів посередніми шляхами. Слід відзначити позитивну роботу, що її в цьому відношенні провів автор монографії (стор. 50—53). Його висновки мають чимале значення для спростування націоналістичних теорій «безкласовості української нації».

Помітне місце в книзі відведено питанням економічного становища робітників. Автор робить висновок, що 1910—1914 рр. були для робітників України періодом абсолютного й відносного зубожіння. Теза про абсолютне зубожіння пролетаріату Росії напередодні першої світової війни підтверджується рядом фактів; можна вважати, що цей процес, поряд із зростанням класової свідомості зумовлював невдоволення робітників, яке так яскраво виявилось у 1912—1914 рр. Але чи було це характерним для пролетарів України, промисловість якої виконувала в той час значні військові замовлення. Для відповіді на це запитання потрібні додаткові дослідження, бо матеріал монографії не переконув читача.

Щоб простежити, зокрема, зміни реальної зарплати, треба зіставити рух номінальної зарплати на Україні (можливо, і за обліком даних по галузях виробництва) з індексом цін на товари не в Росії загалом, як це зроблено в книзі (стор. 61), а на Україні.

Склад і становище робітників певною мірою пояснюють розмах і рівень пролетарської боротьби. Автор чимало зробив для висвітлення різних сторін робітничого руху. Він ввів у науковий вжиток ряд цікавих матеріалів про виступи робітників, про їх солідарність, зв'язки з більшовицькою фракцією IV Державної думи і т. п. П. А. Лавровим складена статистика страйкового руху в різних губерніях України⁵.

Але в підрахунках автора, як нам здається, перебільшена частка політичних страйкарів (стор. 120, 280). Кількість учасників політичних, змішаних і еконо-

мічних страйків, за даними П. А. Лаврова, була відповідно в 1912 р.—74,5 тис., 32,6 і 25,7 тис., у 1913 р.—42,1 тис., 9,7 і 25,1 тис., а в січні—липні 1914 р. в економічних виступах брало участь 66,6 тис.. змішаних страйків не було, в політичних страйках виступало 27,7 тис. робітників.

Методика кваліфікації страйків залишилась для читача не розкритою (зауваження автора книги на стор. 94 навряд чи можна визнати достатніми).

Чимало уваги приділено в книзі періодизації робітничого руху. Однак окремі висновки з приводу цього не завжди узгоджуються. Так, на підставі даних, наведених на стор. 73, може скластися уявлення, що початок піднесення робітничого руху припадає на осінь 1910 р., тимчасом фактично автор відносить його до січня того року. Те ж слід сказати і про характеристику 1912 р., коли після квітневих ленських подій стався перелом у робітничому русі. Відзначаючи це (стор. 82, 119, 220), автор проте пов'язує початок нового етапу робітничого руху з січнем 1912 р.

У монографії відведено значне місце показу партійних течій в середовищі пролетаріату. Щодо цього зроблено помітний крок вперед порівняно з літературою 30-х—початку 50-х рр., де майже виключно увага приділялась висвітленню діяльності більшовиків. Однак при загальному правильному висновку про переважання в робітничому русі України напередодні війни впливу правдистів, більшовиків, автор недооцінює того, що тоді ще значним залишався і вплив дрібнобуржуазних течій. У розробці цього моменту, важливого для розуміння розвитку визвольного руху, поки що зроблено мало. Але наявні матеріали вказують на справедливність такого висновку.

Деякі аспекти теми в монографії, на жаль, не знайшли достатнього висвітлення. Авторіві слід закинути, що, скрупульозно досліджуючи робітничий рух на Україні, він майже зовсім не торкається питання про його місце і роль в загальноросійському масштабі.

На підставі праць останнього часу ми можемо зробити висновок, що розмах робітничого руху на Україні напередодні першої світової війни був порівняно невеликим. Але в чому причини цього? На жаль, автор не дає відповіді.

Можна пошкодувати, що в книзі відсутня історіографічна частина, яка могла б ввести читача в курс спірних питань висвітлюваної теми і допомогла б йому оцінити значення праці, проведеної автором монографії.

Загалом же монографія П. А. Лаврова дає багатий матеріал про боротьбу робітників в одному з важливих районів країни і заповнює певну прогалину, що існувала досі в радянській історіографії нового революційного піднесення 1910—1914 рр.

Г. А. АРУТЮНОВ, Ю. КИР'ЯНОВ

⁴ Журн. «Вопросы истории», 1960, № 10, стор. 98.

⁵ Наведені дані (зокрема по Катеринославській губернії) підтверджуються підрахунками інших дослідників. Див. И. Л. Болясний. Из истории стачечной борьбы рабочего класса Украины накануне первой мировой империалистической войны. Труды Днепропетровского института инженеров железнодорожного транспорта, кафедра общественных наук, вып. 1, К., 1957, стор. 32.

ЮВІЛЕЙНА XXIV НАУКОВА СЕСІЯ В КИЇВСЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

28—31 березня ц. р. в Київському ордені Леніна державному університеті ім. Т. Г. Шевченка проходила XXIV наукова сесія, присвячена 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Поряд з професорсько-викладацьким складом університету в її роботі взяли участь представники наукових закладів деяких соціалістичних країн, працівники партійних та державних органів міста, керівники підшефних радгоспів Бориспільського району Київської області, аспіранти та студенти. На засіданнях з доповідями виступили також представники АН УРСР.

На пленарному засіданні учасники конференції заслухали доповідь першого секретаря Київського міськкому КП України О. П. Ботвіна — «Велика Жовтнева соціалістична революція — торжество марксизму-ленінізму». Ректор університету академік І. Т. Швець розповів про досягнення вузу за 50 років Радянської влади. Після пленарного засідання на всіх факультетах та кафедрах університету проходила робота секцій. На засіданнях секцій історії КППРС, філософії, наукового комунізму та соціології, проблем педагогіки вищої школи та загальної історії, а також на природничих та інших гуманітарних секціях, обговорювалось 350 доповідей, повідомлень та інформацій з багатьох важливих проблем соціально-економічних та природничих наук.

Зокрема доповіді та повідомлення з історії КППРС були присвячені різноманітним питанням діяльності партії у період підготовки та проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції. Керівник секції історії КППРС, професор О. А. Бородін виступив з доповіддю «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції — корінний поворот у долі українського народу». Окремі питання боротьби більшовиків України за Ради в липні-серпні 1917 р. розглянула в своєму дослідженні кандидат історичних наук М. Г. Безпалко.

Професор М. Р. Доній висвітлив проблему боротьби більшовицьких організацій України проти об'єднувачих тенденцій у 1917 р. На узагальнюючих фактичних матеріалах доповідач показав, що на Україні в дожовтневий період переважають більшість становили більшовицькі організації, які об'єднували основну масу членів партії. А в тих осередках, де вони діяли спільно з меншовиками, більшови-

ки не втрачали своєї програмної, тактичної і організаційної самостійності, критикували угодовську тактику меншовиків. М. Р. Доній зробив висновок, що остаточний процес розмежування більшовиків з меншовиками в об'єднаних організаціях на Україні завершився лише після VI з'їзду партії.

Про революціонізуючий вплив ідей Велікого Жовтня на трудящих Галичини та про їх боротьбу за встановлення Радянської влади в квітні 1919 р. говорив доцент П. М. Яцків. Доповідач ґрунтовно проаналізував різноманітні форми боротьби трудящих проти Австро-Угорської монархії, зупинився на питанні про створення в лютому 1919 р. Комуністичної партії Східної Галичини. На основі аналізу нових документів професор І. І. Шевченко у своїй доповіді «В. І. Ленін і перемога на фронтах громадянської війни (1918—1920 рр.)» розкрив ту величезну роль, що її відіграв вождь в справі мобілізації трудящих на захист революції.

Значна частина наукових досліджень, результати яких обговорювались на сесії, присвячена критиці антинаукової концепції буржуазних істориків у питанні про діяльність Комуністичної партії і В. І. Леніна по організації та проведенню соціалістичної революції, по зміцненню її завоювань. Зокрема про це йшлося в доповідях доцента З. О. Сільченко «Проти буржуазної фальсифікації ролі понередників соціал-демократії і діяльності В. І. Леніна в створенні більшовицької партії» та кандидата історичних наук Г. М. Кривошеї — «Проти буржуазної фальсифікації історії КППРС дожовтневого періоду». Про шляхи партійного будівництва на Україні в 1917—1918 рр. говорив у своїй доповіді професор М. О. Буцько. Він піддав критиці брехливі твердження буржуазних істориків, які світомо фальсифікують події на Україні, пов'язані з боротьбою трудящих під проводом більшовиків за встановлення Радянської влади.

Цікаві узагальнення зробив доцент Г. П. Міщенко у повідомленні «КППРС—організатор допомоги радянських партизанів народам Польщі, Чехословаччини, Угорщини в розгортанні антифашистської боротьби». Він дав характеристику основних напрямів спільної боротьби братніх народів проти фашистських окупантів. Заслуговує на увагу також повідомлення

доцента Є. В. Сафоновой «Партійна преса України в 1943—1945 рр.». Змістовними були виступи на історико-партійну тематику доцента М. М. Матвійчука, кандидата історичних наук В. Ф. Остафійчука, доцентів М. Д. Олійниченка, Б. І. Стелі.

На засіданні секції було заслухано та обговорено ряд доповідей, присвячених діяльності КПРС по перетворенню в життя ленінського кооперативного плану. Цікаві фактичні матеріали про роботу партійних організацій України, спрямовану на подолання труднощів у сільському господарстві в 1931—1932 рр., навів доцент В. Д. Уваров. Професор В. П. Столяренко висвітлив питання боротьби партійних організацій західних областей України за перемогу колгоспного ладу. Доцент В. Є. Лось зробив доповідь про діяльність КПРС по розвитку економічних зв'язків між народами СРСР в умовах будівництва комунізму.

Слід зауважити, що кафедри історичного факультету КДУ задалегідь розпочали підготовку до ювілейної сесії. Викладачі суспільних наук подали на сесію близько 30 доповідей, з яких вчена рада відбрала найбільш актуальні і цікаві. В основному це дослідження, присвячені значенню і ролі Жовтневої революції в розвитку людства, побудовані на основі найновіших даних і матеріалів. Великий інтерес викликала доповідь професора П. А. Лаврова «Розвиток історичної науки в Київському університеті за 50 років». Доповідач розповів про основні напрямки дослідницької роботи університетських вчених-істориків, дав характеристику найважливіших публікацій, зупинившись на тому внеску, який зробили історики столичного вузу до 50-річчя Великого Жовтня. Співробітники історичного факультету брали участь у створенні таких фундаментальних колективних праць,

як «Історія Києва», «Україна у Великій Вітчизняній війні», «Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на міжнародний робітничий і національно-визвольний рух 1917—1965 рр.», «Вища школа на Україні за 50 років» тощо.

Змістовною була доповідь доцента В. Н. Котова «В. І. Ленін — основоположник історіографії Великого Жовтня», в якій на основі нових даних розкрито роль вождя революції у створенні радянської історичної науки. Професор В. І. Стрельський охарактеризував джерела для вивчення об'єктивних передумов Великої Жовтневої соціалістичної революції. Доповідь доцента Г. Г. Мезенцової на тему «Дослідження кафедри археології та музеєзнавства слов'янських пам'яток Києва» супроводжувалась демонстрацією учебного фільму «Біля джерел Київської Русі», створеного кафедрою археології та кінолабораторією університету.

Активними учасниками сесії були і гості з братніх соціалістичних країн. Доцент Франтішек Йордан (м. Брно, Чехословацька Соціалістична Республіка) зробив дуже цікаву доповідь «Велика Жовтнева соціалістична революція і чеський національно-визвольний рух після першої світової війни». Професор Пауль Фрідріх (м. Лейпціг, НДР) присвятив свій виступ темі «Напрямок сучасної західнонімецької історіографії з історії німецького робітничого руху», професор Братиславського університету Михайло Топольський виступив із змістовною доповіддю «Велика Жовтнева соціалістична революція в житті Словаччини».

В обговоренні доповідей і повідомлень на засіданнях секцій суспільних наук взяла участь переважна більшість викладачів історичних кафедр столичного університету.

В. П. ШЕВЧУК, А. Г. СЛЮСАРЕНКО

ОБГОВОРЕННЯ ДОПОВІДІ «ЖУРНАЛ «ЛІТОПИС РЕВОЛЮЦІЇ» ТА ЙОГО РОЛЬ У РОЗВИТКУ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ НА УКРАЇНІ»

У Групі історії історичної науки Інституту історії АН СРСР (керівник — академік М. В. Нечкіна) протягом кількох років існує добра традиція — щомісячні історіографічні «середи». Різноманітна тематика заслуховуваних на них доповідей, широке коло істориків, які беруть у них участь. Поряд з ученими Москви тут виступали науковці з Ленінграда, Воронежа, Саратова, Томська, а також з Києва й Одеси.

На черговому засіданні Групи, що відбулося 22 березня 1967 р., з доповіддю «Журнал «Літопис революції» та його роль у розвитку історичної науки на Ук-

раїні» виступила аспірантка Інституту історії АН УРСР Н. В. Комаренко.

Доповідь була з інтересом зустрінуто присутніми й одержала позитивну оцінку М. С. Воліна, С. С. Дмитрієва, Ю. І. Кір'янова, А. М. Горяїнова, Ю. Н. Городецького, М. В. Нечкіної та інших істориків, які виступили на цьому засіданні. Всі вони відзначили важливість і складність теми. Про позитивне значення таких досліджень зокрема сказала в своєму виступі М. В. Нечкіна. Побажання відносно продовження цієї корисної роботи й створення (у вигляді додатку) довідкового показника щодо ав-

торського колективу «Літопису революції» висловив С. С. Дмитрієв. Крім цього, М. В. Нечкіна, Ю. Н. Городецький та С. С. Дмитрієв поставили також перед дослідницею завдання вивчити роль і значення цього періодичного видання для всієї радянської історичної науки в цілому.

Про значення «Літопису революції» як джерела говорили також у своїх виступах М. С. Волін і Ю. І. Кір'янов. Вони підкреслили, що дослідниця зробила певні висновки про цінність опублікованих у ньому матеріалів для розробки багатьох важливих проблем. М. С. Волін, зокрема, охарактеризувавши позитивно доповідь у

цілому, детально висвітлив ту обстановку, в якій проходила робота редакції журналу.

В заключному слові головуєча на засіданні М. В. Нечкіна зупинилася на методологічній стороні вивчення проблем, зв'язаних з розробкою історії радянської історичної періодики. Вона підкреслила важливість з'ясування ролі періодичних видань для загальносоюзної проблематики. Учасники засідання побажали Н. В. Комаренко дальших успіхів у розробці цікавої й складної теми.

А. І. АЛТОРЦЕВА

ВІДЗНАЧЕННЯ 60-РІЧЧЯ Б. К. ДУДИКЕВИЧА

У квітні цього року громадськість республіки відзначила 60-річчя з дня народження Б. К. Дудикевича.

Ім'я ветерана революційного руху в західноукраїнських землях, активного державного і громадського діяча, вченого-історика — директора Львівського філіалу Центрального музею В. І. Леніна Богдана Корниловича Дудикевича відомо не лише в західних областях УРСР, але й далеко за їх межами.

Б. К. Дудикевич народився у 1907 р. в с. Кропивники тодішнього Станіславського округу Галичини — нині Івано-Франківської області УРСР. Вже 16 річним юнаком — учнем гімназії він взяв активну участь у боротьбі західноукраїнських трудящих за соціальне і національне визволення, за Радянську владу, за возз'єднання з Радянською Україною.

В 1923 р. Б. К. Дудикевич вступив у ряди Комуністичної спілки молоді Західної України, а в 1924 р. був обраний до складу Станіславського міськкому КСМЗУ. Після закінчення гімназії він у 1925 р. продовжує навчання на гуманітарному факультеті Львівського університету, сполучаючи його з активною революційною роботою, яку проводить за завданням комсомолу в напівлегальних і легальних передових студентських організаціях — у «Діловому об'єднанні прогресивного студентства» (ДОПС), «Жицю» («Житті»), а також у ремісничому товаристві «Зоря».

Самовіддана діяльність молодого революціонера не залишилась поза увагою польських буржуазно-поміщицьких властей та їх підголосків — українських буржуазних націоналістів. За спробу розповсюдження комуністичної газети «Світло» він напередодні 1 травня 1926 р. був заарештований поліцією і ув'язнений в гоґезвісній львівській тюрмі «Бригідки».

За переховування і розповсюдження комуністичної літератури Богдан Корнилович у 1928 р. знову опиняється в тюрмі. Але репресії і переслідування лише загартовують комсомольського активіста.

Після вступу до Комуністичної партії Західної України він у 1929 р. був обраний членом окружного КПЗУ і секретарем Львівського-Підміського окружного комітету КСМЗУ. Велику організаторську, партійну і комсомольську роботу Б. К. Дудикевич сполучає з полум'яною публіцистичною діяльністю, редагує легальний комсомольський журнал «Сяйво», видає легальну комуністичну газету «Молот». Всі свої здібності публіциста він спрямовує на викриття розтлінної ідеології українського буржуазного націоналізму, на боротьбу проти колонізаторської, асиміляційної політики польських буржуазно-поміщицьких правлячих кіл на західноукраїнських землях.

Після конфіскації фашистськими підсудковськими властями «Молота» Б. К. Дудикевич за рішенням Центрального Комітету партії залишив Львів і перейшов у підпілля, де бере участь у редагуванні нелегального «Прапора комунізму». Крім того він пише листівки, публікує цілу низку звернень і статей у легальній прогресивній пресі, працює у відділі пропаганди ЦК КПЗУ. Восени 1930 р. його обирають членом ЦК КСМЗУ.

В грудні цього ж року поліція знову заарештовує мужнього партійного і комсомольського діяча. Він потрапляє в луцьку, а потім (за організацію першотравневого виступу в'язнів) у володимирську тюрму. Фашистські власті притягають його до судової відповідальності по сфабрикованій ними «луцькій справі» 57 комуністів — керівників революційного руху в Західній Україні.

Б. К. Дудикевич разом з М. Павликом, Л. Кухтою та іншими комуністами використав цей процес як трибуну для викриття кривавої політики фашистського уряду, зради інтересів українського народу буржуазними націоналістами.

Засуджений на 7 років ув'язнення, він був звільнений за частковою амністією, що її мусив проголосити фашистський уряд під тиском широких народних мас,

та після повернення у Львів його знову заарештовано. І хоча незабаром він виїшов з тюрми, йому, як занесеному до «чорного списку», довелося здобувати засоби для життя тимчасовою працею землекопа, вантажника тощо.

Незважаючи на скрутне матеріальне становище і постійний поліцейський нагляд, Богдан Корнилович продовжував пропагандистську роботу в масах, розплачуючись за це різними строками ув'язнення у «Бригідках».

Після визволення західноукраїнських земель восени 1939 р. і возз'єднання їх з Радянською Україною в єдиній державі Б. К. Дудикевич активно включився у будівництво нового життя, працюючи у Львові на профспілковій і педагогічній роботі.

В роки Великої Вітчизняної війни він всі свої сили віддає справі боротьби з фашизмом.

Повернувшись після визволення Львова в рідне місто, Богдан Корнилович бере активну участь у відбудові зруйнованого гітлерівцями народного господарства західних областей, у здійсненні соціалістичних перетворень. Своїм палким словом і гострим пером він таврує українських буржуазних націоналістів — запорядців міжнародного імперіалізму, що намагались перешкодити будівництву нового життя в західних областях, працює в обласному лекційному бюро, директором історичного музею, заступником голови виконкому Львівської міської Ради депутатів трудящих, секретарем Львівського обкому КП України. В 1950 р. його призначено директором щойно створеного у Львові філіалу Центрального музею В. І. Леніна.

Б. К. Дудикевич веде велику громадсько-політичну роботу, як член Львівського обкому партії. На протязі ряду років він обирається депутатом Верховної Ради УРСР, депутатом обласної Ради депутатів трудящих. Виступаючи в перших рядах борців за мир і дружбу між народами, Богдан Корнилович бере актив-

ну участь в роботі Українського товариства культурних зв'язків із зарубіжними країнами, очолює Львівське обласне відділення товариства польсько-радянської дружби.

Партія і уряд високо оцінили його трудову і громадську діяльність. Він нагороджений орденом Леніна та рядом інших урядових нагород.

Радянська влада дала широкі можливості для розвитку здібностей Б. К. Дудикевича, як вченого-історика. Ним опубліковано понад 100 праць — книг, брошур і науково-популярних статей, присвячених історії революційно-визвольної боротьби трудящих західноукраїнських земель та її керівника — КПЗУ, викриттю українського буржуазного націоналізму. Серед його праць на особливу увагу заслуговують монографія «Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною (1921—1939 рр.)» (в співавторстві з М. Герасименком), книги «Під прапором Народного фронту», «Сяйво ленінських ідей». Він відомий як редактор тритомного збірника документів «Під прапором Жовтня», автор численних спогадів про революційну боротьбу в західноукраїнських землях.

12 квітня 1967 р. у Львові відбулось урочисте засідання, присвячене ювілярові. Його відкрив перший секретар Львівського обкому партії В. С. Куцєвал. Він розповів про життєвий шлях, революційну і трудову діяльність ювіляра. Ветерана революційного руху палко вітали представники Ради старих більшовиків, Центрального музею В. І. Леніна, Інституту історії партії ЦК КП України, колективів трудящих Львівської, Івано-Франківської, Волинської і Ровенської областей. За дорученням делегації Комуністичної партії Канади тепло привітали ювіляра відомий прогресивний громадський діяч П. І. Кравчук. З нагоди ювілею уряд УРСР присвоїв Б. К. Дудикевичу звання заслуженого працівника культури Української РСР.

О. А. КИРСАНОВА

ІВАН ПЕТРОВИЧ КРИП'ЯКЕВИЧ

22 квітня ц. р. на 81 році життя пішов від нас видатний український радянський історик, чулий і вдумливий педагог, академік Академії наук УРСР, заслужений діяч науки УРСР Іван Петрович Крип'якевич. Усе своє свідоме життя Іван Петрович віддав науково-дослідницькій діяльності, створенню цінних історичних праць, значно збагативши ними науку. Його численні дослідження, а їх понад 500, відзначаються майстерністю джерелознавчого аналізу, глибиною змісту і ясністю викладу. А скільки ще важливих задумів і мрій

не вдалося йому здійснити через неблаганну смерть...

Ще в 1904 р., будучи студентом-першокурсником Львівського університету, майбутній учений увесь вільний від навчання час віддавав своєму першому дослідженню рукописів, працюючи у магістратському архіві м. Львова. Через рік Іван Петрович виступив на засіданні історико-філософської секції Наукового товариства імені Т. Г. Шевченка. А ще через рік Іван Петрович — у в'язниці, куди кинули його цісарські жандарі за участь у

масовій демонстрації, студенти-учасники якої вимагали відкриття у Львові українського університету.

Уже в перших своїх наукових працях, зокрема «Львів. Його минувшина й теперішність», Іван Петрович Крип'якевич досліджував питання класової боротьби, національного гноблення українського міського населення з боку католицького патріархату.

З юнацьких років і до останніх днів життя увагу вченого привертала героїчна історія Запорозького козацтва. Іван Петрович наполегливо працював у архівах Кракова, Варшави, Москви, де зібрав багато цінних матеріалів про визвольну війну українського народу під проводом Богдана Хмельницького, про взаємні українського гетьманського уряду з Росією в середині XVII ст. Зроблені ученим копії з документів стали після другої світової війни унікальними, бо більшість збірок у Варшаві знищили фашистські загарбники. Зібраний протягом багатьох років науковий матеріал учений узагальнив у «Студіях над державою Богдана Хмельницького» (Записки НТШ, т. 138—140, 144—145, 147 (1925—1931), монографіях — «Зв'язки Західної України з Росією до середини XVII ст.» (1953), «Богдан Хмельницький» (1954), «Джерела з історії Галичини періоду феодалізму» (1962) та багато ін.

На матеріалах нарративних джерел — мемуарів і літописів, — яким учений надавав великого значення, створені розвідки: «Мемуари українців XVI—XVII ст.» («Стара Україна», 1924, № 9, № 10, стор. 126—132), «Астрономічні явища в українських літописах XI—XVII ст.» (Збірник фізикографічної комісії НТШ, вип. 3, Львів, 1930, стор. 45—58) та ін. І. П. Крип'якевич був на Україні одним з найдосвідченіших і різнобічних дослідників спеціальних історичних дисциплін.

Коло зацікавлень Івана Петровича протягом усього його життя було дуже широке. Поряд з титанічною працею (яка завжди викликала загальний подив) на ниві історичної науки він працював редактором журналу для дітей «Дзвінок» (1911—1914), редагував «Ілюстровану Україну» (1913—1914), заснував українську школу в Жовківському передмісті Львова, а після загарбання Західної України панською Польщею був одним з ініціаторів організації Львівського таємного університету, що стало своєрідним протестом прогресивної львівської громадськості проти заборони навчатися у Львівському університеті українській молоді. Західноукраїнські комуністи підтримували цей університет і вимагали його легалізації.

Тяжким і складним було життя І. П. Крип'якевича в часі австро-угорської монархії та буржуазно-шляхетської Польщі. Доводилося зустрічати багато перешкод і до-

лати їх, шукати вірних шляхів. Допомогало йому те, що він орієнтувався на народ, прагнув завжди бути з ним, віддавати йому всі свої сили й знання.

З перших днів возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною Іван Петрович Крип'якевич з новою наснагою включається в наукову і громадську діяльність. Трудящі м. Львова обирають його до Народних Зборів Західної України. У жовтні 1939 р. Івана Петровича було призначено професором і завідуючим кафедрою історії України Львівського Державного університету, а з лютого 1940 р. учений завідує Львівським відділом Інституту історії Академії наук УРСР.

Після визволення Львова від німецьких фашистів Іван Петрович керує Львівським відділом Інституту історії АН УРСР та кафедрою історії України Львівського університету, працює деканом історичного факультету. З 1951 р. він — на чолі відділу історії в Інституті суспільних наук АН УРСР, а з 1953 і до переходу на пенсію (1962 р.) — його директор. У 1958 р. І. П. Крип'якевича обрано академіком АН УРСР. Як депутат він брав активну участь в діяльності Львівської обласної Ради, часто виступав у пресі і з лекціями серед населення.

Багато зусиль та енергії Іван Петрович віддав справі виховання кадрів радянських істориків, наполегливо учив молодих бути чулими, працелюбними, відданими трудовому народові, палко любити свій край. При своїй надзвичайній перевантаженості науковими та громадськими обов'язками Іван Петрович завжди і скрізь знаходив час, щоб проконсультувати своїх колег — архівістів, працівників музеїв, краєзнавців, педагогів, журналістів. Визначний учений був одним з ініціаторів створення нарисів про міста і села України, передавши редакційній колегії Львівської області свою багатющу картотку з бібліографії до історії міст і сіл Галичини.

З часу заснування в 1957 р. до кінця свого життя Іван Петрович Крип'якевич був членом редколегії «Українського історичного журналу», його активним автором. Остання його стаття в журналі «Нарис методик історичних досліджень» викликала закономірне зацікавлення і схвалення наукової громадськості. Іван Петрович редагував багато видань за роки Радянської влади.

Невмолима смерть вирвала з лав учених Радянської України одного з кращих дослідників, доброго педагога й порадника, щиро й сердечно людину, великого працелюба Івана Петровича Крип'якевича.

Земля Вам пером, незабутній Іване Петровичу!..

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. *Ф. П. Шевченко*. «Українському історичному журналу» 10 лет. *Навстречу 50-летию Великого Октября (Из истории интернациональных связей)*. *А. В. Кудрицкий*. Участие граждан Советской Украины в партизанском движении Франции. *А. М. Швыдак*. КПП и КПЗУ в борьбе за воспитание интернационального единства трудящихся Польши и Западной Украины в 1929—1933 гг. *З. Ф. Костичкина*. Роль беспартийных конференций в политическом воспитании трудящихся национальных меньшинств Украины в 1921—1925 гг. *И. Целт*. Русская секция Коммунистической партии Германии и интернированные и всенопленные украинцы (1919—1921 гг.). *Методология и методика исторических исследований*. *К. Д. Петряев*. Про методикку исторических исследований. *А. Ф. Мингазудинов*. Деятельность Коммунистической партии по патристическому воспитанию воинов в период освобождения Украины от фашистских захватчиков (на материалах 1-го и 2-го Украинских фронтов). *А. Ф. Карлов*. Конституция Молдавской ССР и ее историческое развитие. *С. И. Комарницкий*. Роль прогрессивной прессы в революционном воспитании трудящихся Северной Буковины (20—30 годы XX ст.). Заметки и материалы. Воспоминания. В помощь преподавателю истории. Наш календарь. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информация.

CONTENTS

Articles. *F. P. Shevchenko*. The 10th Anniversary of the Ukrainian Historical Journal. *On the 50th Anniversary of the Great October (From History of International Relations)*. *A. V. Kudritsky*. Participation of the Soviet Ukraine Citizens in Partisan Movement of France. *A. M. Shvydak*. The Poland Communist Party and the Communist Party of West Ukraine in Struggle for the Education of International Unity of Poland and West Ukraine Working People during 1929—1933. *Z. F. Kostichkina*. The Role of Non-party Conferences in a Political Education of the National Minority Working People of the Ukraine during 1921—1925. *I. Zelt*. The Russian Section of the German Communist Party and the Ukrainian — Internees and Prisoners of War (1919—1921). *Methodology and Procedure of Historical Researches*. *K. D. Petryayev*. On Procedure of Historiographical Researches. Communications. *A. F. Mingazutdinov*. The Communist Party Activity on Patriotic Education of Soldiers during the Liberation of the Ukraine from Fascist Invaders (on the Materials of the First and Second Ukrainian Fronts). *A. F. Karlov*. The Constitution of the Moldavian SSR and Its Historical Development. *S. I. Komarnitsky*. The Role of Progressive Press in Revolutionary Education of the North Bukovina Working People (the twenties — thirties of the 20th century). Notes. Documents and Materials. Recollections. Aid to the Teachers of History. Our Calendar. Review of Sources and Literature. Criticism and Bibliography. News Items and Information.